

Centralbiblioteket

0e 2737

Juridikbok se

Denna digitala version av verket är nedladdad från juridikbok.se.

Den licens som tillämpas för de verk som finns på juridikbok.se är **Creative Commons CC BY-NC 4.0**. Licensvillkoren måste följas i sin helhet och dessa finner du här <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.sv>

Sammanfattningsvis innebär licensen följande:

Tillstånd för användaren att:

- Kopiera och vidare distribuera materialet oavsett medium eller format
- Bearbeta och bygga vidare på materialet

Villkoren för tillståndet är:

- Att användaren ger ett korrekt erkännande, anger en hyperlänk till licensen och anger om bearbetningar är gjorda av verket. Detta ska göras enligt god sed.
- Att användaren inte använder materialet för kommersiella ändamål.
- Att användaren inte tillämpar rättsliga begränsningar eller teknik som begränsar andras rätt att göra något som licensen tillåter.

Se även information på

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>

Kvinnor och rätt

Lotta Westerhäll-Gisselsson

Kvinnor och rätt

Översikt över de viktigare sambanden mellan kvinno-
kön och rättsregler

LiberFörlag Stockholm

Publica är serienamnet på böcker
inom samhällsinformationens område,
utgivna av LiberFörlag, 162 89 Vällingby.

ISBN 91-38-04620-2
Omslag av Susan Nilsson
© 1979 Lotta Westerhäll-Gisselsson
LiberTryck, Stockholm 1979 819565

TILL MARIE

Innehåll

Förord 9

1 Kvinnorättens innehåll, gränser och metod 10

Den universella lagregeln 10

Den till kvinnokön relaterade lagregeln 11

Den kvinnorättsliga terminologin 11

Vilka samband finns mellan kvinnokön och rättsordningen? 12

Vilka samband mellan kvinnokön och rättsordningen bör finnas? 13

Kvinnoforskning — Kvinnorättsforskning 14

2 Det officiella jämställdhetsarbetet 16

Jämställdhetsdebatt och jämställdhetsdokument 16

Utkast till FN-konvention 18

Förslag till lag om jämställdhet mellan kvinnor och män i arbetslivet 22

Jämställdhetsargumentationen ur semantisk synvinkel 29

Sammanfattning 31

3 Kvinnor och utbildning 32

Inledning 32

Historik 32

Grundskole- och gymnasieutbildningen 33

Högskoleutbildningen 38

Vuxenutbildningen	46
Kvinnorättslig värdering	47
Andra lagregler av betydelse för den studerande kvinnan	51
Avtalsreglering av betydelse för den studerande kvinnan	57

4 *Kvinnor och försörjning* 58

Inledning	58
Den hemarbetande kvinnans försörjning	59
Den heltidsarbetande kvinnans försörjning	99
Den deltidssarbetande kvinnans försörjning	123
Den arbetslösa kvinnans försörjning	127

5 *Kvinnor och barn* 131

Statistik	131
Den barnafödande kvinnan	132
Den vårdnadshavande kvinnan	145

6 *Kvinnor som sexualobjekt* 164

Sexuellt tvång	164
Hustrumisshandel	171
Prostitution	175
Pornografisk bild	187
Könsdiskriminerande reklam	194

***Sammanfattning* 201**

***Register* 206**

Förord

Avsikten med denna bok är att den skall tjäna som introduktion till studiet av kvinnorrättsliga spörsmål. Någon heltäckande analys av dessa problem har inte gjorts i denna framställning. I stället har jag försökt ge en översikt över de viktigare sambanden mellan kvinnokön och rättslig reglering och därmed skapa utgångsmöjligheter för nya angreppspunkter och fortsatta studier.

I Sverige har kvinnorrätten, om än i blygsam skala, vuxit fram vid juridiska institutionen i Lund under nära påverkan från kvinnorrätten i Norge och Danmark, där kvinnorrätt funnits som särskild juridisk disciplin sedan höstterminen 1975 respektive vårterminen 1976. I oktober 1975 hölls det första nordiska kvinnojuristmötet i Danmark, där man bl a diskuterade vad kvinnorrätt är, vilka metoder man bör använda och liknande spörsmål. I maj 1977 hölls det andra nordiska kvinnojuristmötet i Norge. Diskussionsämnen utgjorde bl a kvinnor och offentlig planläggning, kvinnliga juristers arbetsområden, äktenskapslagstiftning och kvinnor som offer för våld. I maj 1979 kommer det tredje nordiska kvinnojuristmötet att äga rum i Sverige och olika kvinnoarbetsrättsliga spörsmål står på programmet.

Under läsåret 1977/78 hölls en seminariereserie i kvinnorrätt vid juridiska institutionen i Lund. Promemoriorna för denna serie finns samlade i Stencilserie i kvinnorrätt Nr 1. Fr o m höstterminen 1978 finns kvinnorrätt som en kurs motsvarande 10 poäng (2 × 5 p) och från höstterminen 1979 kommer kvinnorrätt att utgöra en alternativ kurs i den grundläggande rättsutbildningen inom juristlinjen. Förhoppningsvis skall föreliggande framställning kunna tjäna som diskussionsunderlag för denna kurs.

Under arbetets gång har jag från stiftelsen Staten och Rätten och från juridiska institutionen i Lund erhållit ekonomiskt bistånd, för vilket jag varmt tackar. Jag tackar även fru Inga-Lill Hibe för renskrivning av manuskriptet och professor Carl-Martin Roos som vid genomläsning av manuskriptet gjort många värdefulla påpekanden.

1 Kvinnorättens innehåll, gränser och metod

Den universella lagregeln

När en lagregel är tillkommen på ett visst sätt, lagstiftnings- och promulgationsvägen, får regeln status av att vara gällande rätt. En typ av lagregel kan kallas förhållningsregel (många sådana regler finns exempelvis i vägtrafikförordningen) och en sådan regel kännetecknas av att vara en föreställning om ett visst förhållningssätt i en tänkt situation. Vilka personer som förhållningssättet kommer att tjäna som mönster för är ställt på framtiden. Förhållningsmönstret är ägnat att passa in på ett obestämt och obegränsat antal tillfällen vid alla tidpunkter och på alla platser i Sverige. En lagregel med dessa kännetecken är varken personellt, temporalt eller lokalt bestämd. Det finns också lagregler som tilldelar en person (men det kan också vara en sak, en relation eller en sammansatt företeelse av något slag) en viss egenskap. Personen i fråga kvalificeras på visst sätt (exempelvis regeln i ärvdabalken (ÄB) 2:1: "Närmaste arvingar på grund av skyldskap äro arvlåtarens avkomlingar (bröstarvingar)"). Den ifrågavarande egenskapen, i detta fall att vara bröstarvinge, får varje människa, som har någon släkting i rakt uppåtstigande led i livet, omedelbart på grund av lagen. På samma sätt förhåller det sig med den regeltyp som ger en person en behörighet eller makt av visst slag (exempelvis regeln i giftermålsbalken (GB) 4:5: "Behörig att förrätta borgerlig vigsel är ... lagfaren domare i underrätt ..."). Alla som tillhör en viss kategori eller är på visst sätt kvalificerade, i detta fall alla som är lagfarna underrättsdomare, kan få kompetens att förrätta borgerlig vigsel.

Sammanfattningsvis kan framhållas att ett utmärkande drag för de regler som kan kallas för rättsregler är, att de är *universella* även om personkretsen ibland är inskränkt på visst sätt.

Den till kvinnokön relaterade lagregeln

Den del av rättsvetenskapen som studerar *sammanhangen mellan kvinnokön och rättsreglerna* kallas i de nordiska länderna för *kvinnorätt*. Själva termen kvinnorätt är från traditionell rättsvetenskaplig synvinkel osystematisk, detta inte minst med utgångspunkt i vad som ovan sagts om rättsreglernas universalitet. Att relatera rättsreglerna till en viss grupp människor är inte den vanliga juridiska analysmetoden. Här ligger alltså det för kvinnorätten utmärkande, det som gör den "provokativ". Sambanden kan analyseras antingen på det sättet att man utgår från en grupp kvinnor i en viss social belägenhet och undersöker vilka rättsregler som kan bli aktuella för dem eller att man utgår från rättsreglerna och för in begreppet kvinnokön bland reglernas övriga rekvisit. Jag tänker företrädesvis använda mig av det förra tillvägagångssättet, därigenom att jag utgår från kvinnan i olika sociala sammanhang såsom den studerande kvinnan, den heltids- (deltids-) arbetande kvinnan, den arbetslösa kvinnan, den hemarbetande kvinnan, den barnafödande kvinnan, kvinnan som sexualobjekt o s v. Givet är att även den andra metoden kommer till användning, eftersom båda metoderna ligger mycket nära varandra. I analysen av förslaget till lag om jämställdhet mellan kvinnor och män i arbetslivet har jag använt den senare metoden. (Se Ruth Nielsen, *Hvad er kvinderet?* i Promemorior för seminarieriet i kvinnorätt läsåret 1977/78).

Den kvinnorättsliga terminologin

Vilka rättsregler är intressanta ur kvinnorättslig synvinkel? Jo, det är bl a de rättsregler där kön ingår som ett rekvisit d v s de *öppet könsrelaterade (formellt särbehandlande)* reglerna. Dessa kan vara antingen *positivt* eller *negativt* särbehandlande för könet.

Som exempel på en positivt öppet könsrelaterad (särbehandlande) regel för kvinnan kan exempelvis nämnas barnadråp i brottsbalken (BrB) 3:3 som innehåller en lägre straffsats än dråp i 3:2. Ett annat exempel är regeln om att kvinna som ammar barn har rätt till detta på arbetstid. Denna regel kan kallas för en *kvinnospecifik* regel. Regeln om kvotering vid uttagning till för-

skollärarytbildningen är ett exempel på en positivt särbehandlande regel för mannen.

Till de öppet könsrelaterade reglerna kan även hänföras regler som behandlar jämställdheten mellan könen, såsom regeringsformen 2:16, förordningen om jämställdhet mellan kvinnor och män i statlig tjänst och förslaget till lag om jämställdhet mellan kvinnor och män i arbetslivet. Dessa regler kan kallas *jämställdhetsregler*.

De öppet könsrelaterade reglerna utgör endast en liten del av hela regelsystemet. Det stora flertalet regler är *formellt helt könsneutrala*. Men detta säger ingenting om hur rättsregeln "slår" i verkligheten. Många regler som till det yttre framstår som neutrala i förhållande till kön är vid en närmare undersökning reellt relaterade till kön. De är *reellt särbehandlande*. Det torde vara kvinnorättens viktigaste uppgift att spåra sådan dold könsrelatering.

Vikten av en enhetlig kvinnorrättslig terminologi är stor. Motsatsparet formell — reell särbehandling användes även i den danska och norska kvinnorrättsliga litteraturen, (se exempelvis Nielsen-Thorbek, *Likestillningslovgivning*, Köpenhamn 1976). Med särbehandling menas då olika behandling av kvinnor och män beroende på deras könstillhörighet. Ett annat ord härför är *könsdiskriminering*, men eftersom detta ord har en värdemässigt negativ klang, är det neutrala ordet särbehandling att föredra i en rättsteoretisk analys (Nielsen-Thorbek, *Likestillningslovgivning*, s 7). I förslaget till lag om jämställdhet i arbetslivet talas om indirekt eller dold diskriminering (s 93 f) närmast i betydelsen reell särbehandling (dold könsrelatering). Denna terminologi tänker jag inte använda mig av här. Jag återkommer dock till termen diskriminering längre fram. Ett annat motsatspar av intresse är formell — reell jämställdhet. Begreppet jämställdhet kommer jag att diskutera mer ingående i kap 2.

Vilka samband finns mellan kvinnokön och rättsordningen?

Kvinnorättens arbetsmetoder är liksom andra juridiska discipliner av rättsteoretisk natur. Kvinnorättens arbetsmaterial finns i

de traditionella juridiska disciplinerna såsom familjerätt, arbetsrätt, socialrätt, skatterätt, straffrätt o s v. För att uppdaga om en rättsregel är dolt könsrelaterad till kvinnans nackdel är det av stor vikt att undersöka sammanhangen mellan regler hämtade från olika juridiska områden. Är man intresserad av att belysa den hemarbetande, den deltidsarbetande, den barnafödande, den arbetslösa o s v kvinnans situation, måste man givetvis beakta familjerättsliga, arbetsrättsliga, socialrättsliga och skatterättsliga regler.

Förutom att kvinnorätten är tvärdisciplinär är den även tvärvetenskaplig. Andra vetenskaper, som ligger kvinnorätten nära, är exempelvis rättssociologi, nationalekonomi och psykologi. Kvinnans rättsliga situation är ju alltid avhängig av hennes sociala situation.

Det man kan vinna genom ett sådant förfaringssätt är såsom Ruth Nielsen, representant för kvinnorätten i Köpenhamn, har framhållit, att en rad empiriska "hål" i den traditionella juridiska litteraturen kan fyllas. Rättsreglerna på sådana typiska kvinnområden och om sådana typiska kvinnoproblem som exemplifierats ovan är genomgående dåligt beskrivna i den traditionella rättsvetenskapen. Analyser av de rättsverkningar som anknyter till begreppet socialt kvinnokön framtvingar ofta en omsystematisering i förhållande till gängse litteratur, vilket i sin tur leder till nya problemställningar. Undersökningar av en viss rättsregel torde dock vara det hittills vanligaste tillvägagångssättet, åtminstone när det gäller det traditionella jämställdhetsspörsmålet. (Se Ruth Nielsen, *Hvad er kvinderet?* i Promemorior.)

Vilka samband mellan kvinnokön och rättsordningen bör finnas?

Kvinnorättens arbetsmetoder är även av rättspolitisk natur. Om en deskriptiv analys av rättssystemet visar att vissa rättsregler är till men för kvinnan är det kvinnorättens uppgift att genom rättspolitisk argumentering verka för kvinnovänliga reformer.

Vad är då kvinnovänliga reformer? Som individer möter kvinnor diskriminerande behandling på många områden. Som grupp skiljer sig kvinnans levnadsvillkor många gånger från männens

på ett skarpt orättfärdigt sätt. Som kön är kvinnorna i många avseenden undertryckta. Målen för kvinnopolitiken är därför att hindra negativ formell eller reell särbehandling av kvinnor, främja jämställdhet mellan könen i situationer och på områden där särbehandling skadar kvinnor samt verka för frigörelse genom medvetandegörande och självutveckling (se Dahl—Graver—Hellum—Robberstad, *Juss og Juks*. Oslo 1975).

Från början har det varit fråga om kvinnans emancipation eller frigörelse från ett högst påtagligt förtryck i ett av patriarkaliska värderingar präglat samhälle. De viktigaste formella juridiska hindren för kvinnors likaberättigande har avlägsnats. Men kvinnor har också rätt till personlig utveckling, medvetenhet och självständighet. Ett samhälle som nekar kvinnor denna rätt går också miste om något mycket väsentligt, nämligen kvinnors erfarenheter, kunskaper och förmåga. Kvinnofrigörelse innebär att kvinnor och män skall ha samma rättigheter men att kvinnor för den skull inte skall behöva anamma många av manssamhällets negativa sidor såsom stress, karriärmönster och aggressiv konkurrenspolitik utan i stället en frigörelse på kvinnans egna premisser.

Det finns ett nära samband mellan den analytiska och den rättspolitiska delen av kvinnorätten. Genom analyserna kan man avslöja dolda rättspolitiska problem såsom exempelvis disharmonier i kvinnors rättsställning på olika områden. Arbetet med kvinnorätten på ett analytiskt plan medför en öppnare hållning till att använda könskriteriet på ett rättspolitiskt sätt (Ruth Nielsen, *Hvad er kvinderet?*, Promemorior). De begrepp som kommer till användning i de deskriptiva framställningarna kan också rymma ett rättspolitiskt perspektiv. Det faktum att det finns termer för något (exempelvis positiv och negativ särbehandling, socialt kvinnokön) underlättar en rättspolitisk argumentering.

Kvinnoforskning — kvinnorrättsforskning

Kvinnorrättsforskningen är en del av den nya forskningsinriktning som tar fasta på kvinnan och som har till uttalat syfte att belysa, förstå och förklara kvinnors ekonomiska, sociala, kultu-

rella och psykologiska situation på ett systematiskt sätt (Harriet Holter, *Kvinneforskning: Historisk utvikling og aktuelle motsetninger*, s 283). Till denna definition av kvinnoforskning lägger jag "rättsliga situation". I kvinnorrättsliga undersökningar skall kvinnan inta en självständig plats. Den kvinnorrättsliga teoribildningen är dock liksom teoribildning överhuvud inom kvinnoforskningen svagt utvecklad. Full frihet bör givetvis finnas vid valet av teoretiska utgångspunkter, vare sig man nu väljer ett kvinnoperspektiv utifrån idealistiska, materialistiska, marxistiska eller rent feministiska utgångspunkter. Har man en feministisk utgångspunkt, uppfattar man konstellationen man-kvinna som den viktigaste skiljelinjen i samhället och mer grundläggande än klassmotsättningar. Ofta har man även försökt koppla ihop marxism och feminism d v s klasskampsanalyser och könskampsanalyser (Se Karin Widerberg, *Kvinnans rättsliga och sociala ställning i Sverige 1750—1976*. Även Nielsen-Thorbek har ett marxistiskt-feministiskt perspektiv i *Likestillningslovgivning*, s 4). Med den uppfattningen utgår man från att kvinnors situation bestäms både av deras kön och deras sociala placering.

Vilken teoretisk utgångspunkt man väljer har betydelse både vid den empiriska argumenteringen (vilka samband finns mellan kvinnokön och rättsordningen?) och den rättspolitiska (vilka samband mellan kvinnokön och rättsordningen bör finnas?). Det har betydelse vid valet av problemställningar såsom vilka rättsregler som anses relevanta för kvinnor, hur man tolkar dessa regler, vilka kvinnokategorier man finner intressanta o s v. Inom ramen för detta arbete är det dock omöjligt att ge någon djupare analys av kvinnans sociala situation, varför arbetet blir "haltande". Jag måste utgå från generella bedömningar om exempelvis den hemarbetande, den deltidsarbetande o s v kvinnans sociala situation. Jag skall dock söka "förankra" mitt material med hjälp av vissa historiska och statistiska upplysningar. I och med att jag sätter kvinnan hela tiden i förgrunden och underlåter att ta ställning till sådana faktorer som klasstillhörighet torde den teoretiska utgångspunkten kunna beskrivas som feministisk. Det är dock givet att en stor del av den argumentering som förs inom ramen för kvinnofrigörelse kommer att bli identisk med argumenteringen för jämställdhet mellan könen.

2 Det officiella jämställdhetsarbetet

Jämställdhetsdebatt och jämställdhetsdokument

”I samtliga länder där kvinnliga befrielsegrupper förekommer finns det de som understryker att deras rörelse är för befrielsen av både män och kvinnor (skapandet av s k ‘hela människor’): det var bara i Sverige som denna idé institutionaliserades; i mitten av sextiotalet döptes ‘kvinnofrågan’ om till ‘könsrollsdebatten’ — jämlikhetens ideologi hade genomsyrat t o m en rörelse som grundats för att demonstrera frånvaron av den. Män var lika aktiva som kvinnor, för frågan gällde inte förtrycket av en grupp utan relationerna (individuellt och allmänt) mellan könen.”

Detta citat är hämtat från Juliet Mitchells bok *Women's Estate* (svensk översättning *Den nya kvinnorörelsen*, 1972 s 34 f).

Under hela 1970-talet har den officiella jämställdhetsdebatten varit mycket intensiv. Samtliga politiska partier har i sina handlingsprogram tagit upp frågan om jämställdhet. Trots att stor enighet har rått (och råder) över partigränserna, finns dock tämligen stora variationer om tillvägagångssätt och målinriktning. Socialdemokratiska partiet strävar efter att arbeta in jämställdhetsfrågorna i det reformarbete som fortlöpande pågår inom bl a utbildnings-, arbetsmarknads-, social-, familje- och skattepolitiken (Prop 1975/76:173). Folkpartiet har varit en ivrig påskyndare av en jämställdhetslag. Ett studium av moderaternas handlingsprogram för jämställdhet (1978) visar, att formell lika rätt för kvinnor och män inte räcker när attityder och livsmönster skapar en faktisk ojämlikhet. Vpk ser klasskampen som det primära och kvinnokampen som underordnad denna. Man manar till kvinnokamp för socialism och frigörelse. (*Kvinnokamp för socialism och frigörelse*. Kvinnopolitiskt studiematerial, 1976).

En hel rad officiella jämställdhetsdokument har kommit till under 70-talet. I dessa ges olika förklaringar och definitioner på vad som avses med jämställdhet mellan könen: "Med jämställdhet mellan man och kvinna förstås likvärdighet mellan könen och jämn fördelning av arbetsuppgifter i familjen, arbetslivet och det offentliga livet" (*Könsroller och utbildning*. Rapport till Nordiska ministerrådet 1972 s 10). Ett annat citat lyder: "Målet är att kvinnor och män skall vara jämställda i arbetslivet och i familjen liksom när det gäller inflytande över samhällets utveckling" (SFS 1976:687). Ett annat viktigt grunddokument ger vid handen att jämställdhetspolitikens mål är "att ändra den traditionella arbetsfördelning, som tenderar att beröva kvinnan möjligheten att på lika villkor utnyttja sina rättigheter i lagen. Rollfördelningen mellan könen måste ändras så, att både mannen och kvinnan i familjen ges samma praktiska förutsättningar både att ~~utöva~~ ett aktivt föräldraskap och att förvärvsarbeta" (*Rapport till Förenta Nationerna över kvinnornas status i Sverige*, s 5 f).

I regeringsformen finns en rättsregel av särskilt intresse för jämställdhetsdebatten. I 2 kap 16 § finns ett förbud mot könsdiskriminering i lagstiftningen:

"Lag eller annan föreskrift får ej innebära att någon medborgare missgynnas på grund av sitt kön, om ej föreskriften utgör led i strävanden att åstadkomma jämställdhet mellan män och kvinnor eller avser värnplikt eller motsvarande tjänsteplikt."

Paragrafen hävdar principen om icke-diskriminering och bygger härvid på olika internationella dokument, såsom FN:s deklaration om mänskliga rättigheter (1948), Europarådets konvention ang skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (1950) och FN:s deklaration om avskaffande av diskriminering av kvinnor (1967). Den sistnämnda deklarationen bygger på deklarationen från 1948 i och med att den proklamerar att alla människor är födda fria och lika i värde och rättigheter och att var och en är berättigad till detta utan åtskillnad på grund av kön. I deklarationen uttalas att diskriminering av kvinnor, som innebär, att de fränkänns samma rätt som männen ("equality of rights with men") eller begränsar denna, är "fundamentalt orättvis och kränkande mot mänsklig värdighet". Alla lämpliga åtgärder skall vidtas för att avskaffa existerande lagar, regler, seder

och bruk som diskriminerar kvinnor. Principen om jämställdhet ("equality of rights") skall arbetas in i författningen eller på annat sätt garanteras i lag. I Sverige har alltså detta gjorts i nämnda förbud mot könsdiskriminering i lagstiftningen. Man kan notera att det i paragrafen i fråga stadgas förbud mot *könsdiskriminering* och inte *kvinnodiskriminering* (se vidare nedan om detta).

Ytterligare en bestämmelse i regeringsformen riktar sig nämligen mot könsdiskriminering inom den offentliga förvaltningen. I kap 9 §, som föreskriver, att domstolar och förvaltningsmyndigheter skall iakttaga saklighet och opartiskhet i sin verksamhet, löd i en tidigare version sålunda: domstolar och förvaltningsmyndigheter fick inte

"utan rättsligt stöd särbehandla någon på grund av hans personliga förhållanden, såsom tro, åskådning, ras, hudfärg, ursprung, *kön*, ålder, nationalitet, språk, samhällsställning eller förmögenhet".

I och med införandet av förbudet i 2:16 utgick det citerade stycket. Att det borttagits innebär inte någon förändring i sak av paragrafens innehåll (Prop 1975/76:209 s 102 f).

Utkast till FN-konvention

FN:s kommission för kvinnornas ställning har utarbetat ett utkast till *konvention* om avskaffande av alla former av diskriminering av kvinnor. I denna konvention skall med termen "diskriminering av kvinnor" förstås

"varje åtskillnad, uteslutning eller inskränkning, som göres på grundval av könstillhörighet och som har till följd eller syfte att för kvinnans del beskära eller omintetgöra tillerkännandet, åtnjutandet eller utövandet av de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna på de politiska, ekonomiska, sociala och kulturella områdena eller vilket som helst annat område av det offentliga livet på lika villkor med män".

I de svenska kommentarerna till utkastet om kvinnokonventionen framkommer, att Sverige skulle ha föredragit *en konvention om förbud mot könsdiskriminering* i stället för en konvention om avskaffande av diskriminering av kvinnor. Denna inställning

framkommer på ett flertal olika ställen i de svenska kommentarerna och är alltså ytterligare ett exempel på svensk politiks inställning till dessa frågor.

Liksom i FN:s deklaration om avskaffande av diskriminering av kvinnor skall enligt konventionsförslaget varje fördragsslutande stat förbinda sig att i grundlagen inskriva principen om jämställdhet mellan män och kvinnor om så inte redan skett, och genom lagstiftning eller på annat lämpligt sätt i praktiken säkerställa förverkligandet av denna princip.

För svensk rätts vidkommande torde, som framkommit ovan, kravet på att ha principen om jämställdhet mellan könen grundlagsenligt förankrad vara uppfyllt. Det pågående lagstiftningsarbetet rörande en jämställdhetslag med möjligheter att klaga inför ett jämställdhetsombud med sanktionsmöjligheter ligger helt i linje med det i konventionen befintliga åläggandet för medlemsstaterna att i praktiken säkerställa jämställdheten mellan könen genom lagstiftning.

I konventionsförslaget framhålles, att, om stater vidtager tillfälliga speciella åtgärder syftande till att påskynda verklig jämställdhet, detta inte skall anses diskriminerande. Åtgärderna bör upphöra så snart målsättningarna i fråga om jämställdhet förverkligats. Den kan exempelvis bestå av kvoteringsregler av olika slag. Speciella åtgärder som syftar till att skydda moderskap skall inte heller anses diskriminerande. Det är alltså fråga om den typ av lagregler som kan betecknas som utpräglat kvinnospecifika.

Vidare skall varje fördragsslutande stat förbinda sig att inte godtaga någon praxis innebärande diskriminering av kvinnor och även tillse att offentliga myndigheter och institutioner handlar i enlighet med dessa utfästelser. Att beakta jämställdhetsprincipen de sententia ferenda är många gånger lika viktigt som att denna princip genomsyrar de lege ferenda-arbetet, så exempelvis inom arbetsrätten.

Lämpliga åtgärder skall vidtagas, särskilt på undervisningens område, för att påverka mäns och kvinnors sociala och kulturella beteendemönster, detta i syfte att övervinna fördomar, sedvänjor och andra beteenden som grundar sig på föreställningen om endera könets underlägsenhet eller överlägsenhet eller på stereotypa roller för män och kvinnor. Under rubriken sociala och ekonomiska rättigheter framförs i konventionsförslaget en rad

åtgärder rörande skolor, läroplaner, samundervisning, stipendier m m som medlemsstaterna måste vidtaga. För Sveriges del torde man kunna säga att samtliga dessa är uppfyllda, de flesta sedan en längre tid tillbaka.

Lämplig familjeutbildning måste inbegripa en verklig förståelse för moderskapet som samhällelig funktion och erkännandet av mäns och kvinnors gemensamma ansvar då det gäller barnens fostran och utveckling. Konventionen kräver ej av medlemsstaterna att de med lagstiftning skall gå in på familjerättens område. Attitydförändringar torde ha uppfattats vara medlet för att nå jämställdhet inom familjen. I Sverige kan man visserligen peka på en rad lagreformer inom familje- och socialrättens områden, vilka torde få begränsad verkan, om de inte samtidigt understöds av en förändring av gängse attityder.

De fördragsslutande staterna skall även uppmuntra åtgärder som syftar till att göra det möjligt för föräldrar att kombinera familje- och föräldraförpliktelser med verksamhet i arbetslivet och det offentliga livet. För att nå detta syfte skall man främja inrättandet av erforderlig barnomsorg, vilket kan ske genom en samfällad insats av regering, näringsliv samt andra institutioner och organisationer i den privata sektorn.

När det gäller kvinnans rättigheter på arbetsmarknaden framhålls en rad sådana nämligen:

- a rätten till arbete som en alla människors oförytterliga rätt;
- b rätten att utan diskriminering på grund av civilstånd eller av annan orsak, åtnjuta yrkesutbildning eller omskolning, att dessutom fritt välja yrke och anställning, rätten till befordran och anställningsstrygghet;
- c rätten att *uppbära lika lön med män för arbete av lika värde och rätten till samma behandling med avseende på kvalitetsbestämning av arbete av lika värde*, enligt ILO-konventionens definition av denna fråga;
- d rätten att på lika villkor med män åtnjuta social trygghet, särskilt med hänsyn till pensionering, arbetslöshet, sjukdom, invaliditet och ålderdom eller annan arbetsoförmåga liksom också rätten till betald semester;
- e rätten till familjeförmåner på lika villkor med män;
- f lika sysselsättningsmöjligheter för kvinnor och *förhindrande av diskriminering i anställningshänseende* på grund av kön.

I den svenska kommentaren till förslaget framhålls att, när det gäller jämställdhetssträvandena på arbetsmarknaden, lagstiftningsvägen inte är den enda. Kollektivavtal är minst lika viktiga.

För att förhindra diskriminering av kvinnan med anledning av giftermål eller moderskap och för att garantera hennes reella rätt till arbete skall de fördragsslutande staterna vidtaga åtgärder av exempelvis följande slag:

- a förbjuda — och straffbelägga — avskedande på grund av giftermål, havandeskap eller moderskapsledighet;
- b successivt införa betald moderskapsledighet utan förlust av anställning eller sociala bidrag och förmåner. *Denna ledighet skall anses likvärdig med utfört arbete under motsvarande tidsrymd.* (Observera att i svensk rätt är ersättningen nedskuren med 10 % av lönen). Kostnaden för detta skydd bör bästridas av socialförsäkringssystem eller andra offentliga medel eller kollektiva system;
- c uppmuntra inrättandet av erforderliga servicegrenar inbegripet barnavårdscentraler och tillhandahållandet av fri läkarvård för kvinnor under havandeskapet och förlossningen samt efter förlossningen.

Alla bestämmelser i den inhemska strafflagen som innebär diskriminering av kvinnor måste upphävas och *alla lämpliga åtgärder, lagstiftning inbegripen, för att bekämpa utnyttjande av prostituerade måste vidtagas.* I den svenska BrB finns det nästan inga öppet könsrelaterade regler (undantag barnadrap BrB 3:3 och våldtäkt BrB 6:1), medan det däremot torde vara befogat att påstå att några av brottsstadgarna är reellt könsdiskriminerande, såsom exempelvis otillbörligt förfarande med pornografisk bild. Prostitution, som hänger samman med brottet koppleri (BrB 6:8), är i sig ett otillbörligt utnyttjande av kvinnan som könsobjekt och är därför en samhällsytring som till hela sin natur går stick i stäv mot tanken på jämställdhet mellan könen. I Sverige pågår utredningsarbeten som berör alla dessa frågor.

Förslaget till konvention innehåller också stadganden i syfte att tillförsäkra kvinnor politiska rättigheter av olika slag, rättigheter som den svenska kvinnan har formellt sett sedan årtionden tillbaka. Även en del regler som rör medborgarskap och nationa-

litet tas upp i det här sammanhanget. Kvinnorna skall bli tillförsäkras samma rättigheter som männen att överföra sin egen nationalitet på sina barn.

Det framhålls till sist att ingenting i konventionen skall inkräkta på bestämmelser i en fördragsslutande stats lagstiftning om dessa visar sig fördelaktigare för kvinnan. Man bör härvid uppmärksamma att konventionsförslaget inte innehåller något om diskriminering av kvinnan i massmedia. Svensk lagstiftning på detta område efterlyses i det följande (se kap 6).

Som kommer att framgå av det följande har vi i många avseenden en lagstiftning som den konventionsförslaget framhåller, medan det i andra fall är sämre beställt.

Förslag till lag om jämställdhet mellan kvinnor och män i arbetslivet

Jämställdhetsrätt underordnad kvinnorätt

Det är vanligt att man ser frågan om *jämställdhet i rättsligt hänseende* som en jämförelse mellan mäns och kvinnors rättsliga ställning i förhållande till den enskilda regeln. Denna jämförelse skall då visa om olikheter i rättsställningen föreligger mellan könen.

Om man nu är intresserad av att belysa kvinnans rättsställning, kan man då göra detta på ett allsidigt sätt inom ramen för jämställdhetsproblematiken? Om man skall jämföra *kvinnorätt* med *jämställdhetsrätt* (jämställdhetsjuridik, könsrollsjuridik) torde två uppfattningar kunna göra sig gällande, nämligen dels att kvinnorätt är en underordnad del av jämställdhetsrätten i det avseendet att jämställdhetsfrågor diskuteras utifrån kvinnans synvinkel, dels att jämställdhetsrätten är en underordnad del av kvinnorätten i det avseendet att kvinnans rättsställning kan belysas från en rad andra synpunkter. Inom kvinnorrättens gränser faller studiet av kvinnans rättsställning utan att man för den skull nödvändigtvis behöver sätta denna i relation till mannens rättsställning. Man kan arbeta med andra jämförelsekriterier och andra förklaringsfaktorer än rättsförhållandet mellan könen för att belysa kvinnans rättsställning. Berör man de rättsregler som

handlar om kvinnan såsom offer för våld tjänar inte mannen i den situationen såsom ett lämpligt jämförelsekriterium. I arbetslivet är t ex jämställdheten mellan arbetsgivare med manlig och kvinnlig arbetskraft viktigare för förändringar i kvinnors rättsställning än jämställdhet direkt mellan könen (Ruth Nielsen, se ovan). Överhuvud kan framhållas att då man strävar efter att förändra kvinnans situation på exempelvis arbetsmarknaden är "manliga" utgångspunkter alldeles för snäva. En arbetsmarknad på männens premisser är ingalunda alltid något önskvärt. Tvärtom genomsyras nu kvinnodebatten och kvinnoforskningen av önskan att framhäva egenskaper och metoder som framstår som specifikt kvinnliga. Jag utgår i det följande från jämställdhetsrätten som en del av kvinnorätten.

Man torde med fog kunna ställa frågan om målet (-en) för jämställdhetspolitiken är identiskt (-a) med den rättspolitiska målsättningen inom kvinnorätten. För att besvara den frågan har jag valt att diskutera, huruvida förslaget till lag om jämställdhet mellan kvinnor och män i arbetslivet är en kvinnovänlig reform.

Bakgrund till lagförslaget

Delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor gav i mars 1974 i uppdrag åt dåvarande hovrättsfiskalen Nina Pripp att undersöka frågan om lagstiftning mot könsdiskriminering. I uppdraget ingick att företa en översiktlig undersökning av utländska lagar och erfarenheter, internationella överenskommelser och svenska författningar som rör frågan om könsdiskriminering.

I februari 1975 presenterades undersökningen i form av en promemoria till frågan om lagstiftning mot könsdiskriminering (DsJu 1975:7). Utredaren framförde bl a dels att en lagstiftning kan vara till hinder för sådan särbehandling som syftar till jämställdhet, dels att det enligt gammal svensk uppfattning i första hand skall vara arbetsmarknadens parter själva som ska lösa uppkommande problem. Genom lagen om anställningsfrämjande åtgärder torde det finnas möjligheter att aktualisera frågor om såväl männens som kvinnornas situation på arbetsplatsen inom de s k anpassningsgrupperna.

Delegationen överlämnade promemorian till regeringen och

delgav samtidigt regeringen sina egna synpunkter. Delegationen fann att övervägande skäl talade mot en lagstiftning. Som huvudskäl angavs att en lagstiftning skulle kunna försvåra en s k positiv särbehandling, dvs kvotering och andra åtgärder för att stödja ett underrepresenterat kön. Dessutom skulle en lag mot könsdiskriminering kunna få effekt endast i enstaka individuella fall av uppenbar diskriminering. Som en fördel med lagstiftning nämnde delegationen å andra sidan att en lag skulle ge ett klart uttryck för ett avståndstagande från regeringens och riksdagens sida mot alla former av könsdiskriminering. Vidare kunde en lag ha ett värde ur opinionsbildande synpunkt, som en symbol för kravet på lika rättigheter för män och kvinnor.

I regeringsförklaringen från oktober 1976 sas det bl a: "Arbetet på jämställdhet mellan kvinnor och män påskyndas. Villkoren för deltidsarbetande förbättras. Utredningen om jämställdhet mellan könen ges i uppdrag att under mandatperioden utarbeta förslag till lag mot könsdiskriminering."

I de tilläggsdirektiv som dåvarande arbetsmarknadsministern Per Ahlmark utfärdade till *jämställdhetskommittén* angavs bl a:

- att jämställdhetskommittén skulle utarbeta ett förslag till lag mot könsdiskriminering
- att kommittén skulle överta de utredningsuppdrag som tidigare lämnats delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor
- att delegationens sekretariat skulle vara sekretariat för jämställdhetskommittén.

I maj 1978 lämnade jämställdhetskommittén ett förslag till lag om jämställdhet mellan kvinnor och män i arbetslivet.

Lagförslagets innebörd

I lagen åläggs arbetsgivare för det första att avhålla sig från könsdiskriminering av arbetstagare och arbetssökande. För det andra får arbetsgivare en skyldighet att aktivt verka för jämställdhet. En särskild ombudsman — jämställdhetsombudet — ska ha till uppgift att se till att lagen efterlevs och även i övrigt medverka i strävandena att åstadkomma jämställdhet i arbetslivet.

Om diskrimineringsförbudet överträds, har en enskild arbets-

tagare eller arbetssökande rätt till skadestånd. Om arbetsgivaren inte rättar sig efter skyldigheten att aktivt verka för jämställdhet kan han/hon få ett föreläggande att vidta vissa åtgärder. Föreläggandet kan förenas med vite, vilket innebär att arbetsgivaren måste betala en viss angiven summa, om föreläggandet inte åtlids.

Lagförslagets ändamål

"Denna lag har till ändamål att främja kvinnors och mäns lika rätt i fråga om arbete, arbetsvillkor och utvecklingsmöjligheter i arbetet (jämställdhet i arbetslivet)."

I § kan ses som en programförklaring. Där anges att syftet med lagförslaget är att kvinnor och män ska behandlas lika i fråga om anställning, arbetsvillkor och utvecklingsmöjligheter i arbetet. I betänkandet förklaras också att förslaget vill stimulera till en i huvudsak jämn fördelning mellan kvinnor och män på varje arbetsplats, både inom de olika typerna av arbete som kan förekomma där och inom de olika kategorierna av arbetstagare.

Paragrafen ger också en definition på vad jämställdhetskommittén menar med jämställdhet i arbetslivet. Det definieras som kvinnors och mäns lika rätt i fråga om arbete, arbetsvillkor och utvecklingsmöjligheter i arbetet. Det förtjänar att framhållas att begreppet jämställdhet i sig är ett *tomt* begrepp. För att det skall få en mening, måste det preciseras i vilken relation man talar om jämställdhet. Här är det fråga om jämställdhet mellan könen i arbetslivet. (Den närmare innebörden av begreppet arbetsliv lämnar jag utanför den nu förda diskussionen). Att män och kvinnor är jämställda i arbetslivet skall enligt förslaget innebära att de har *lika rätt* i fråga om arbete o s v. Bakgrunden till kravet på jämställdhet är att *rättvisan kräver att män och kvinnor behandlas lika*. Det säger sig självt att med dessa utgångspunkter blir innehållet i jämställdhetsbegreppet oklart. För att hjälpligt kunna avgränsa detsamma fordras att det uppnås i det närmaste enighet om värderingskriterierna. Det troliga är att det skulle innebära en allmän hänvisning till rättskänslan eller till jämställdhetsföreställningar hos flertalet människor.

Vidare torde jämställdhetskommittén, liksom överhuvud de som sysslar med det officiella jämställdhetsarbetet i Sverige, ha

lagt alltför stor tonvikt vid könsrollsteorien i samband med behandlingen av kvinnans samhällsställning och alltför ensidigt propagerat för en hopslagning av mans- och kvinnorollen. "I stället för att uppdelas på 'kvinnoroller' och 'mansroller' ska alla kunna mötas som människor i ett gemensamt ansvar för hem, arbete och samhällsutveckling." Detta är givetvis något alla människor torde kunna hålla med om, men det ger inte någon objektiv avgränsning av begreppet jämställdhet.

Som framgår ovan fick jämställdhetskommittén i uppdrag att utarbeta ett förslag till lag mot könsdiskriminering. Resultatet blev ett förslag till en jämställdhetslag.

2 § 1 st är ändå utformad som en lagregel innehållande förbud mot könsdiskriminering:

"En arbetsgivare får inte missgynna en arbetstagare eller en arbetsökande till följd av hans eller hennes kön."

Denna definition är helt i linje med tidigare givna definitioner på diskriminering t ex BrB 16:9 om olaga diskriminering (missgynna någon till följd av något exempelvis ras, språk o s v).

Av 2 § 2 st framgår, att arbetsgivaren får lov att särbehandla (diskriminera), om det är ägnat att främja jämställdheten. Undantag görs alltså här för vad som brukar kallas positiv särbehandling. Ett exempel på detta är, säger jämställdhetskommittén, när arbetsgivaren, för att få en jämnare könsfördelning bland personalen vid en arbetsplats med en klar dominans av endera könet, annonserar efter eller anställer en grupp män eller kvinnor. Eftersom det har visat sig mycket lättare för en grupp än för enstaka individer att göra inbrytningar på områden som domineras av det motsatta könet, är detta en åtgärd som främjar lagens syften. Det är därför självklart att den inte ska omfattas av något förbud. Det framhålls, att man kan hävda, att det här undantaget till förmån för positiv särbehandling står i strid med själva diskrimineringsförbudet. (Så är ju tvivelsutan fallet). Men eftersom diskrimineringsförbudet och de "positiva åtgärderna" har samma huvudsyfte får de snarare ses som komplement till varandra.

Ur kvinnosynvinkel ligger dock en fara i att lagen sätter likhetstecken mellan jämställdhet och förbud mot särbehandling (2 § 1 st). Det torde vara nödvändigt på kort sikt med positiv

särbehandling av kvinnan för att på lång sikt ge henne rättigheter och möjligheter som ligger i linje med mannens.

Under en övergångsperiod torde det vara nödvändigt att ge kvinnan fördelar som konkret kan framstå som orättvisa mot en enskild man eller mot männen som grupp. Att uppfatta detta som ett undantag (2 § 2 st) från en huvudregel (2 § 1 st) som innehåller ett förbud mot särbehandling (positiv som negativ), torde medföra, att lagen har små förutsättningar att ändra på rådande förhållanden.

En könskvoteringsregel (2 § 2 st) (och ej en kvinnokvoteringsregel) kan dock slå hårt mot kvinnor om situationen är sådan att den enda arbetsgivare som söker arbetskraft på en viss plats är exempelvis inom vårdsektorn.

Att lagen som huvudregel innehåller ett förbud mot särbehandling av båda könen torde föra med sig att de lagregler av skyddskaraktär som finns för kvinnor på andra lagstiftningsområden exempelvis socialrätten kommer att försvinna med hänsyn till mannens jämställdhet med kvinnorna. Om effekten av lagförslaget blir denna, skulle det innebära att en del kvinnor kunde komma i kläm.

Som framgår av lagparagrafen gäller visserligen inte heller förbudet mot könsdiskriminering när det är *ofrånkomligt* att göra en åtskillnad mellan könen för att tillgodose ett särskilt intresse som inte rimligen bör vika för intresset av jämställdhet.

Uttrycket "särskilt intresse, som inte rimligen bör vika för intresset av jämställdhet" har kommittén klargjort genom ett par exempel. Vid iscensättningen av en teaterpjäs är det självklart att endast manliga skådespelare kommer ifråga för manliga teaterroller. Det måste också anses godtagbart att en gravid kvinna kan få lättnader i vissa tyngre arbetsmoment, eftersom intresset att värna om fostrets hälsa väger tyngre än intresset av att kvinnor och män alltid arbetar på samma villkor, enär mannen inte kan tjäna som jämförelsekriterium i en sådan situation.

Förutom det något konstlade exemplet ovan torde det för kvinnors del främst vara fråga om sådana regler som kan kallas kvinnospecifika, d v s hör ihop med havandeskap, födsel och amning. Dessa regler torde sakna intresse ur diskriminerings- (jämställdhets-) synvinkel.

Slutligen kan framhållas att risk föreligger att man ej tar hän-

syn till de reella skillnader som finns mellan könen om man som huvudregel förbjuder särbehandling. Jag tror att många kvinnor inte önskar en *lika* behandling på alla områden men väl en *likvärdig*.

3 § 1 st handlar om de aktiva åtgärder en arbetsgivare måste vidtaga för att främja jämställdheten:

"En arbetsgivare är skyldig att planera sin verksamhet och i skälig omfattning ordna arbetsförhållandena på ett sätt som främjar jämställdhet i arbetslivet."

Det framstår i och för sig som positivt att jämställdhetskommittén föreslår en dylik lagregel. Tidigare har diskussionen om ett eventuellt svenskt lagförslag företrädesvis uppehållit sig vid regler av mer eller mindre förbudskaraktär liksom fallet har varit även i Norge och Danmark. Detta har fört med sig att diskrimineringsförbuden har riktat in sig på individuella fall av diskriminering. Medan 2 § (1 st) handlar om *individuell jämställdhet*, handlar 3 § om *kollektiv jämställdhet*. Det torde vara av stor vikt att arbeta med dessa frågor på olika plan.

Men frågan är om inte 2 och 3 §§ kan komma i strid med varandra. För att främja kollektiv jämställdhet kan det ibland bli nödvändigt med individuellt särbehandlande åtgärder.

Utöver den allmänna skyldigheten att verka för jämställdhet anger 3 § en mer konkret skyldighet att i vissa fall anstränga sig för att finna sökande av underrepresenterat kön och/eller ge företräde åt den som är av underrepresenterat kön. Detta gäller dock endast om de manliga och kvinnliga sökandena har likvärdiga förutsättningar. Kravet på likvärdiga förutsättningar torde komma att innebära en effektiv spärr för en nedbrytning av den tudelade arbetsmarknaden, eftersom männen i de flesta fall har "bäst" förutsättningar för den "manliga" arbetsmarknaden och kvinnor "bäst" förutsättningar för den "kvinnlige" arbetsmarknaden. Det finns ytterligare några regler som kan ses som undantag från denna påbudsregel för arbetsgivaren.

Ansvar för att lagen tillämpas kommer i första hand att ligga på arbetsmarknadens parter. De har också möjlighet att närmare bestämma utformningen av jämställdhetsarbetet. En särskild ombudsperson — jämställdhetsombudet — skall se till att lagen

efterlevs. Ett dylikt ombud torde inte innebära ett statligt intrång på den svenska arbetsmarknaden eller en förmyndarinstitution för den fackliga organisationen, vilket ibland förfäktats. Det är dock helt uppenbart, att förslaget inte innehåller en tillräckligt genomträngande analys av förhållandet mellan en jämställdhetslag och andra arbetsrättsliga lagar såsom främst medbestämmandelagen, främjandelagen och lagen om anställningstrygghet. Men tvister av detta slag är tänkta att avgöras av arbetsdomstolen, vilket leder till en alltför snäv avgränsning av jämställdhetsproblematiken såsom endast en avvägning mellan arbetsgivare-arbetstagarintressen. Det vore bättre om de behandlades som vanliga tvister om enskild rätt inför allmän domstol.

Som ovan framkommit torde en jämställdhetslag i enlighet med förslaget inte i alla avseenden kunna betraktas som en kvinnovänlig reform. Förhoppningsvis kommer en lag dock att medföra ökad uppmärksamhet på kvinnors problem, eftersom det ju ändå är kvinnor som i de allra flesta fall behandlas diskriminerande. En sådan ökad uppmärksamhet och debatt är viktig för att skärpa opinionsbildning och attitydpåverkan.

Jämställdhetsargumentationen ur semantisk synvinkel

Om vi återvänder till lagförslagets ändamål framställs detta såsom ett främjande av kvinnors och mäns lika rätt i fråga om arbete, arbetsvillkor och utvecklingsmöjligheter i arbetet. Lagstiftaren måste alltså utgå från att kvinnor och män har en lika rätt i fråga om arbete, arbetsvillkor och utvecklingsmöjligheter. Denna utsaga ser ut som ett sakpåstående. Alla människor oberoende av kön har lika rättigheter i arbetslivet. Men så är långt ifrån fallet i verkligheten. Man skulle då kunna tänka sig, att man med formuleringen "lika rätt" i arbetslivet utgick från något tillstånd av mer allmän eller ursprunglig innebörd och som inte hade sin motsvarighet i verkligheten alla gånger. Men det troliga är att formuleringen har en normativ innebörd. Kvinnor och män *skall* ha lika rätt. I likhet med många andra satser som innehåller "moraltermer" (exempelvis lika rättigheter, lika värde, människovärde) fungerar utsagan preskriptivt: den uppmanar oss att

erkänna att kvinnor och män har lika rättigheter i arbetslivet och att de handlingsmönster som ansluter härtill skall följas. Betänkandet innehåller en rad preskriptiva utsagor, såsom:

- 1 rätten till arbete måste tillkomma kvinnor och män i samma utsträckning och på lika villkor
- 2 den enskildes möjligheter måste vidgas
- 3 alla arbeten skall i princip stå öppna för både kvinnor och män
- 4 arbetsvillkoren måste anpassas så att både män och kvinnor i alla arbeten skall kunna förena förvärvsarbete med hemansvar
- 5 diskriminering på grund av kön får inte förekomma
- 6 samhällsplaneringen måste utgå från allas rätt till arbete på lika villkor och anpassa bebyggelse, kommunikationer och övrig service till detta
- 7 också förvärvsarbetande föräldrar måste kunna ha en trygg barnomsorg
- 8 arbetsfördelningen i hemmet måste ändras
- 9 fördelningen mellan kvinnor och män i beslutande positioner måste bli mera jämlik (SOU 1978:38 s 60).

Alla dessa imperativer är förtydligade med empiriska exempel som verkar väl underbyggda. Men i jämställdhetsdebatten har man ofta mött utsagor, som är empiriska till sin natur men vars sanningshalt är diskutabel, liksom utsagor som glider mellan empirisk och värderingsmässig nivå. Exempel på både det först- och sistnämnda är påståendet att kvinnor som grupp har större frånvarofrekvens än män som grupp och på det sistnämnda att kvinnor generellt har mindre kroppsstyrka än män. I det första påståendet ligger förutom en osanning (se statistikbilagan, tabell 16, s 193 i SOU 1978:38) också att det är orättvist att kvinnor mot en given lön endast behöver utföra en mindre arbetsinsats än männen. I det andra påståendet ligger ibland en beskyddande utgångspunkt ("kvinnor kan ta skada"), ibland en ekonomisk utgångspunkt ("arbetet går långsammare") och ibland en rättvisetutgångspunkt ("det jobb de inte klarar får vi, d v s manliga arbetskamrater, ändå göra"), (SOU 1978:38 s 98).

Det är av stor vikt att man gör klart för sig på vilken nivå man argumenterar och med vilka medel. Man kan i likhet med Ragnar Holte i *Etik och jämställdhet* tala om tre olika nivåer i argumentationen kring jämställdhet, nämligen en empirisk nivå, en vär-

deringsnivå och en övergripande livsåskådningsmässig nivå (Holte, *Etik och jämställdhet*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Social Ethics 5). Argument av alla tre slagen torde bilda bakgrund till lagstiftningsarbetet om jämställdhet. Jämställdhetsprincipen som sådan är ateoretisk till sin natur. Om man med teoretisk mening avser ett tankeinnehåll som åtminstone i sina särskilda delar är hämtat från den naturliga för erfarenheten tillgängliga verkligheten, är jämställdhetsbegreppet i avsaknad av ett dylikt. Generellt sett ligger i satsen "kvinnor och män har lika rätt i arbetslivet" intentionen att meddela en teoretisk sanning. Avsikten i det individuella fallet spelar härvid ingen roll för bestämmandet av satsens mening. Betydelseinnehållet i satsen kan kännetecknas av en "allmängiltig vag" karaktär. Vid bestämmandet av dessa satsers mening framgår det, att intentionen med argumenteringen är att framställa sanningen i det innehåll som givits dessa begrepp.

Sammanfattning

Forskningen om kvinnorrättsliga frågor kan med utgångspunkt från vad som ovan framkommit inte föras endast inom ramen för jämställdhetsproblematiken. Jämställdhetsbegreppet är ett vagt begrepp, debatten innehåller ofta en glidning mellan teoretisk och ateoretisk argumentering utan att man har gjort klart för sig när man använder det ena sättet att argumentera eller när man använder det andra.

Begreppet jämställdhet anknyter till den traditionella könsrollsproblematiken och ser kvinnors likhet med männen som det centrala. Har man den utgångspunkten ser man kvinnokön som en variabel och jämförelser görs då mellan en grupp män och en grupp kvinnor. Detta blir då en traditionell kategoriindelning utifrån en mansdominerad teoribildning.

3 Kvinnor och utbildning

Inledning

En av de viktigaste förutsättningarna för kvinnans självutveckling, självständighet och frigörelse är hennes möjlighet till utbildning. Utbildningen är i sin tur en förutsättning för kvinnans möjligheter att göra sig gällande på arbetsmarknaden.

Vårt utbildningsväsende är i väsentlig omfattning statligt reglerat. Det officiella jämställdhetsarbetet inom denna sektor är ganska omfattande. Att det redan pågår ett sådant arbete anger jämställdhetskommittén som ett skäl till varför man i sitt framlagda förslag inte har tagit med annan utbildning än sådan som meddelas inom ramen för ett anställningsförhållande. Trots att man utgår från att jämställdhet inom utbildningen är en förutsättning för jämställdhet i arbetslivet, har anpassandet av förslaget till annan arbetsrättslig lagstiftning och till arbetstagarorganisationerna lett till, att man funnit för gott att lämna utbildningen utanför ifrågavarande lagstiftningsarbete.

Historik

Den obligatoriska folkskolan infördes 1842. Detta var den första rättsliga reglering som gav kvinnor möjlighet till kunskapsinhämtande. Folkskolan hade till syfte att ge eleverna kunskap i kristendom. Läskunnigheten och andra färdigheter var endast ett medel att nå detta mål. Undervisning i helpensioner, flickskolor och genom informatorer hade även tidigare ägt rum för flickor men då endast till välsituerade. År 1853 fick kvinnor tillträde till folkskolläraryrket som snabbt blev ett utpräglat kvinnoyrke.

År 1870 fick kvinna rätt att avlägga mogenhetsexamen. Härmed öppnades ett antal intellektuella yrken för kvinnan, bl a fick hon rätt att studera medicin och praktisera som läkare.

Tre år senare (1873) fick kvinna rätt att avlägga alla examina vid universitet, juris licentiatexamen och examina vid teologisk fakultet undantagna.

Fram till sekelskiftet kom dessa formella möjligheter att utnyttjas av endast ett fåtal kvinnor. En avgörande orsak till att dessa rättigheter i så liten utsträckning utnyttjades av kvinnorna var förutom sociala och ekonomiska hinder (kvinnor kunde bl a ej få stipendier för att studera vid universitet i samma utsträckning som männen) att kvinnorna i princip ända fram till slutet av 1920-talet var utestängda ifrån befattningar som förutsatte akademisk examen (se vidare Karin Widerberg, *Kvinnans rättsliga och sociala ställning 1750–1976*, Stencil, Lund 1978, s 108 f).

Grundskole- och gymnasieutbildningen

Statistik

Vi har i Sverige en 9-årig *grundskola*, som infördes i början av 1960-talet och som ersatte folk-, real- och flickskolor. Trots att alla elever är samlade inom samma skolform är könstillhörighet och bakgrundsfaktorer fortfarande av avgörande betydelse när eleverna bestämmer studieväg. Detta förhindrar ett i egentlig mening fritt val.

De sex första åren i grundskolan läser alla elever samma ämnen och kurser. Även på högstadiet är huvuddelen av undervisningen gemensam, men eleverna kan välja mellan allmän och särskild kurs i engelska och matematik. Dessutom finns det vissa tillvalsämnen, nämligen franska, tyska, ekonomi, konst och teknik. Eleverna kan också välja om de vill ha trä- och metallslöjd eller textilslöjd.

Kursvalen i grundskolan är av avgörande betydelse för möjligheterna till vidare studier. För studier i gymnasieskolan är det endast kursvalet i engelska och matematik som är av formell betydelse (allmän eller särskild kurs). Skillnaderna i kursval på grundskolans högstadium är stora mellan könen liksom mellan

olika sociala skikt. Jag koncentrerar mig här på könsskillnaderna. Fler pojkar än flickor väljer särskild kurs i matematik, medan fler flickor än pojkar väljer särskild kurs i engelska. Skillnaderna mellan könen är dock relativt små när det gäller kursvalen i engelska och matematik. Valet av tillvalsämne är däremot mycket könsbundet. Nära hälften av pojkarna väljer teknik jämfört med mindre än en procent av flickorna. Dessa väljer i stället ekonomi och språk i större utsträckning. Ca 70 procent läser språk som tillval i årskurs 9, medan motsvarande andel bland pojkarna är ca 45 procent. I slöjdamnet är uppdelningen mellan könen i det närmaste fullständig. Pojkarna väljer trä- och metallslöjd och flickorna väljer textilslöjd. Bara 5 procent av pojkarna och 10 procent av flickorna har valt på ett sätt som bryter mot det traditionella rollmönstret.

Införandet av *gymnasieskolan* föregicks av en rad skolreformer under 1960-talet. Utbyggnaden av grundskolan och en ökande efterfrågan på gymnasial utbildning gjorde det nödvändigt att se över den gymnasiala utbildningens innehåll och organisation. 1971 ersattes gymnasiet, fackskolan och yrkesskolan av en organisatoriskt sammanhållen skolform, gymnasieskolan. Ett av syftena med sammanslagningen var att få bort status- och prestigebundna värderingar av olika studievägar och yrkesområden. Den under 1960-talet ökande efterfrågan på gymnasiala utbildningar kan ses som ett led i samhällsutvecklingen. Förändringarna på arbetsmarknaden har bl a ställt ökade krav på utbildning. Grundskolans införande torde även ha varit en bidragande orsak till det ökade trycket på gymnasiala utbildningar.

Totalt har ca 40 procent av eleverna i årskurs 9 gjort det mest teoretiskt inriktade studievalet, d v s de läser särskild kurs i engelska och matematik samt franska eller tyska. Därmed håller de alla vägar öppna för fortsatta studier. Andelen är något högre för flickor än för pojkar — skillnaden är dock liten. Det är endast små skillnader mellan pojkar och flickor när det gäller val av 3- och 4-åriga linjer eller 2-åriga "teoretiska" linjer. Däremot är det stor skillnad i val av inriktning. Två av tre pojkar som börjat studera vid de 3- och 4-åriga gymnasielinjerna har valt teknisk eller naturvetenskaplig linje. Flickorna fördelar sig i stället jämnt på de humanistiska, samhällsvetenskapliga, naturvetenskapliga och ekonomiska linjerna, medan endast ett fåtal väljer teknisk

linje. Bland de 2-åriga teoretiskt inriktade linjerna väljer den helt övervägande delen av flickorna social linje och en mindre del ekonomisk linje. Pojkarna väljer ungefär lika ofta social, ekonomisk som teknisk linje. Bland övriga utbildningar i gymnasieskolan väljer ca 75 procent av pojkarna utbildning för industri och hantverk medan flickorna i stället väljer utbildning för kontor och affär, vårdyrken eller husliga yrken.

Lögonfallande är omsvängningen mot yrkesinriktad utbildning. Den har varit ungefär lika stark för flickor och pojkar, men den har gått något snabbare för flickorna. De populäraste yrkesinriktade linjerna är bland flickorna vårdlinjen, distributions- och kontorslinjen och konsumtionslinjen. Dessa linjer får ungefär 90 procent av flickornas förstahandsansökningar till yrkesinriktade linjer. Bland pojkarna är el-teletekniska linjen, fordons-tekniska linjen, bygg- och anläggningstekniska linjen samt verkstadstekniska linjen de populäraste av de yrkesinriktade linjerna. De har de senaste åren fått omkring 75 procent av förstahandsansökningarna till denna grupp av linjer.

Av de elever som valt en för sitt kön ovanlig linje har också ovanligt få slutfört utbildningen på denna. För pojkar gäller detta speciellt den humanistiska linjen och konsumtionslinjen, däremot ej vårdlinjen. För flickor är avgångskvoten låg på de flesta linjer där pojkarna dominerar.

I genomsnitt hade 70 procent av pojkarna och 66 procent av flickorna fullbordat den först påbörjade utbildningen inom normal tid. Ytterligare 4 respektive 6 procent hade fullbordat studierna inom normal tid men på annan studieväg än den de antagits till. (Dessa och övriga statistiska uppgifter i detta arbete är företrädesvis hämtade från *Trender och prognoser 1977, befolkning, utbildning och arbetsmarknad*. SCB Information i prognosfrågor 1977:1.)

Jämställdhetsprogram

Den lagreglering som bildar ramen för grundskole- och gymnasieutbildningen är i första hand skollagen (Skollag 6 juni 1962, omtryckt i SFS 1970:1026 med vissa senare ändringar).

Den målsättning som skollagen ger uttryck åt i 1 § är, att skolan skall *ge* eleverna *kunskap* och *öva* deras *färdigheter*. Kunskapsmeddelandet och färdighetstränandet är två grundläggande

strukturer som kännetecknar det utbildningssystem, som sedan lång tid tillbaka är etablerat i västvärlden. Då man under 1960- och 1970-talen i allt högre grad kopplade samman skolans roll med den könssegregerade arbetsmarknaden, kom detta att leda till, att ett jämställdhetsarbete rörande hela utbildningssektorn tog fart.

I *läroplanen för grundskolan* (1969) uttalas följande:

”Skolarbetet skall präglas av de värderingar om vilka man är enig. Man har enats om att skolan . . . skall verka för jämställdhet mellan könen. — Det är . . . väsentligt att även de för vårt samhälle gemensamma värderingar ses som ett svar på de grundläggande frågorna och blir föremål för granskning och personligt ansvarsmedvetet ställningstagande” (s 42).

När det gäller skolans roll i förhållande till kontroversiella ståndpunkter såsom livsåskådningar, ideologier, värderingar och liknande ställs krav på objektivitet och allsidighet. En ståndpunkt får inte ges företräde framför en annan,

”såvida inte läroplanens i demokratisk ordning fastställda mål och riktlinjer direkt anger, att vissa värderingar skall framhållas och främjas” (s 41 och i *Läroplanen för gymnasiet* 70 s 29).

I jämställdhetsprogrammet för skolan (*Ett friare val* s 110) framhålls, att undervisningen skall vara normativ i könsrollsfrågor. Detta krav skall förenas med ett annat normativt krav, nämligen att undervisningen ”skall söka ge eleverna vilja till saklig bedömning, kritiskt sinne och lust till engagemang” (s 42). Inriktningen av detta engagemang är ”normalt” elevernas sak och inte skolans (s 42). Men undervisningen om jämställdheten mellan män och kvinnor upphör därför inte att vara normativ. Jämställdhetskravet hör med andra ord till de värderingar som skall framhållas och främjas.

Vilken innebörd ges då begreppet jämställdhet? SÖ-projektet ”Könsrollerna i skolan” utgår från uppfattningen, att alla människor skall ha samma reella möjligheter att delta aktivt i samhällslivet, att få en sysselsättning som svarar mot de personliga förutsättningarna och att utveckla hela sin personlighet (*Ett friare val* s 21).

Detta utvecklas ytterligare: *Jämställdhet* mellan könen får mot bakgrunden av den ovan framförda uppfattningen betydelsen av

likvärdighet mellan man och kvinna, lika ansvar för familj och samhälle, lika reella möjligheter att välja sysselsättning inom familjen, i arbetslivet och det offentliga livet. *Likvärdighet* i sin tur får den innebörden att arbetsuppgifter eller drag, som återfinns mer hos kvinnor än hos män, inte får ges lägre värde, "liksom inte heller män får ges lägre värde på områden som hittills betraktats som specifikt kvinnliga". *Lika ansvar* uppfattas innehållande två led: lika rätt att tilldelas och utöva lika ansvar för hem, arbetsliv, medborgaruppdrag samt lika skyldighet att ta detta ansvar. *Lika valmöjligheter* får betydelsen att det både praktiskt och psykologiskt skall vara möjligt för man liksom för kvinna att åta sig uppgifter i hem, yrke och medborgarliv (s 21).

I rapporten från SÖ-projektet "Könsrollerna i skolan" ges en lång rad förslag på åtgärder för att förverkliga de ovan angivna målsättningarna. Genom olika *styrdokument* skall man försöka att förtydliga och konkretisera det totala könsrollsprogrammet i skolan. Så bör *skollagen* liksom skolförordningarna ta in en paragraf om främjande av jämställdhet mellan kvinnor och män. För detta krävs åtgärder av regering och/eller riksdag.

Vidare bör *mål och riktlinjer för skolans verksamhet* ta in en formulering som uttalar sig för bearbetning av skolan som totalt system ur könsrollsaspekt. Läroplanens allmänna delar bör ses över utifrån jämställdhetssynvinkel.

När det gäller *undervisningen och elevvården* bör syftet vara att stimulera och engagera skolans ledning och personal att planera och genomföra handlingsprogram som mer konkret och genomtänkt än hittills verkar för ökad jämställdhet mellan kvinnor och män.

Undervisningens *organisation* bör syfta till att mer systematiskt och genomgripande än hittills åstadkomma en pedagogisk struktur, som motverkar könsbundna studie- och yrkesval och ökar möjligheterna till fritt val av vuxenroll. Högstadiets organisation bör förändras därhän att både pojkar och flickor *obligatoriskt* får teknik och ekonomi, båda slöjdarterna samt i tillräcklig omfattning hem- och barnkunskap.

Dessa ämnen bör ses över med hänsyn till innehåll och timplaner och möjligheterna till samverkan sinsemellan och med ämnen såsom konst, teckning, teknisk ritning, laborativa inslag i naturorienterande ämnen.

Gymnasieskolans organisation bör på liknande sätt som grundskolans omprövas med tanke på att nå ovannämnda syfte, bl a mer teknisk-praktisk träning för kvinnliga studerande och mer vårdnadsträning för manliga elever. Tillvalsämnet slöjd bör kunna väljas på samtliga gymnasieskollinjer.

Ser man *skolan som fysisk och social miljö* bör man i möjligaste mån undvika "enkönade" miljöer både vad avser lokaler för undervisning och fritid och mans- och kvinnodominans i arbetsuppgifter och funktioner. Könscrollsmönstren i skolan bör i stället utgöra goda modeller för elevernas egna attityder och beteenden.

Studie- och yrkesorienteringens vikt framhålles kraftigt och dess syfte är att bistå eleverna — teoretiskt och praktiskt — att bortse från invanda föreställningar om maskulint och feminint i utbildnings- och yrkesvärld, i kombinationen hem-yrke, i befodringsmönstret o s v och aktivt medverka till ett i alla avseenden och i djupare mening fritt val. Könskvoteringsåtgärder bör komma till användning för att under en övergångstid öva påtryckning till snabbare förändring samt demonstrera vikten av jämnare rekrytering till samhällslivets alla områden enligt den naturliga resursfördelningen inom befolkningen. Man kan som normal åtgärd tillämpa förtur, d v s vid lika meriter eller i stort sett lika meriter ge förtur åt sökande från minoritetskönet. Vid behov kan även viss ökad fri-kvotsantagning användas för att ta in sökande från minoritetskönet med rimlig merit i förhållande till den som eljest skulle ha antagits, om frikvoten varit mindre. Efter särskilt beslut kan man anordna "äkt" könskvotering, d v s annonsera utbildningsvägens önskvärda fördelning på manliga och kvinnliga elever samt rangordna de sökande från vardera könet var för sig. Projektet förutsätter att principbeslut om "äkt" kvotering och frikvotsteknik ankommer på statsmakterna, under det att praktisk tillämpning kan beslutas av SÖ eller länskolnämnd, särskilt om denna antagning äger rum inom reguljär frikvot.

Högskoleutbildningen

Statistik

Den 1 juli 1977 infördes "den nya högskolan". Denna reform har föregåtts av ett utredningsarbete som pågått under nästan ett helt decennium.

I och med högskolereformen har begreppet "högskola" fått en vidare innebörd än tidigare. Som högskoleutbildning räknas numera även utbildningen av t ex sjuksköterskor, förskollärare, fritidspedagoger, laboratorieassistenter, medicinska assistenter och ett antal konstnärliga utbildningar av olika slag.

Med den nya definitionen av begreppet högskola är kvinnorna i majoritet bland nybörjarna i högskolan. Inom den traditionella universitets- och högskolesektorn är fördelningen män — kvinnor ungefär 55—45, medan kvinnorna dominerar kraftigt bland nybörjarna vid de "nya" högskoleutbildningarna (25—75). De nya högskoleutbildningarna är genomsnittligt kortare än de traditionella och har oftast en mycket klar inriktning mot en ganska smal sektor på arbetsmarknaden.

Om man ser till traditionell respektive ny högskoleutbildning inom varje yrkesutbildningssektor finner man att dominansen av endera könet nästan genomgående är starkare vid de nya högskoleutbildningarna. Man kan också konstatera att en viss utjämning mellan könen vid valet av utbildning skett sedan 1965/66.

Att bara se till könsfördelningen bland nybörjarna ger emellertid en skev bild av hur utbildningsresurserna fördelas på män och kvinnor. Då måste man också ta hänsyn till hur långa studierna är och hur mycket lärare och utrustning som krävs. Vid universitet och högskolor utgjorde männen hösten 1975 ca 61 procent av alla närvarande studerande (inklusive forskarstuderande), vilket skall jämföras med 55 procent bland nybörjarna. Vid de nya högskoleutbildningarna är visserligen kvinnorna dominerande bland alla närvarande studerande, men eftersom universitets- och högskoleutbildningarna omfattar betydligt fler studerande blir resultatet för högskolan som helhet en viss översikt för männen, ungefär 54—46. Till detta kan läggas att männen är i klar majoritet vid vissa kostsamma utbildningar, som t ex civilingenjörsutbildningen och läkarutbildningen.

En grov uppskattning visar att ca 80 procent av akademikerbarnen börjar studera vid universitet och högskolor jämfört med ca 10 procent av arbetarbarnen.

Kvinnoandelen av den totala högskoleexaminationen väntas öka i framtiden. Förklaringen till denna beräknade utveckling är att den utbyggnad av spärrade utbildningar som redan nu är beslutad gäller sådana linjer där kvinnorna dominerar, t ex ut-

bildningen av förskollärare, fritidspedagoger och sjuksköterskor. Dessutom är kvinnorna i stor majoritet på de linjer i gymnasieskolan från vilka man med de nya behörighetsreglerna kan vänta sig ett nytillskott av studerande till högskolan.

Högskolelagen och FUN

De uppgifter den nya högskolan skall ha framkommer i de sex första paragraferna i högskolelagen (1977:218).

Inom högskolan skall bedrivas utbildning, forskning och utvecklingsarbete. Utbildningen skall bygga på vetenskaplig grund. Liksom i skolan skall den anordnas så att de studerande förvärvar kunskaper och färdigheter. Men syftet är också att utveckla den studerandes förmåga att kritiskt bedöma företeelser av skilda slag. Utbildningen skall också främja att de studerande förbereder sig för skilda yrken eller vidareutvecklar sig inom yrken som de redan utövar. Kunskaper och färdigheter som har vunnits inom arbets- och samhällslivet skall tas tillvara.

Forskningen skall syfta till att vinna ytterligare kunskaper och till att finna vetenskaplig grund för utbildning och annan verksamhet och utvecklingsarbetet till att främja utvecklingen inom sådana områden, av konstnärlig eller annan karaktär, som berörs av utbildningen och forskningen.

Verksamheten inom högskolan skall anordnas så att samband mellan utbildningen, forskningen och utvecklingsarbetet tryggas och att kunskap om verksamheten sprids.

Som framgår är detta en traditionell målsättning. Inget sägs om att högskolan har som syfte att främja jämställdhet. I regeringens proposition (1976/77:59 Om utbildning och forskning inom högskolan m m s 41 f) framhålls att vad som bör gälla som mål för högskoleverksamhetens inriktning i stort inte behöver komma till uttryck i högskolelagen, eftersom 1 kap 2 § regeringsformen sedan den 1 januari 1977 innehåller en allmän målsättningsparagraf för all offentlig verksamhet, alltså även för högskoleverksamheten. Denna paragraf är av följande lydelse:

"Den offentliga makten skall utövas med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans frihet och värdighet.

Den enskildes personliga, ekonomiska och kulturella välfärd skall vara grundläggande mål för den offentliga verksamheten. Det skall särskilt

åligga det allmänna att trygga rätten till arbete, bostad och utbildning samt att verka för social omsorg och trygghet och för en god levnadsmiljö.

Det allmänna skall verka för att demokratins idéer blir vägledande inom samhällets alla områden. Det allmänna skall tillförsäkra män och kvinnor lika rättigheter samt värna den enskildes privatliv och familjeliv.

Etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv bör främjas."

Som ett mål för högskolan gäller alltså att kvinnliga studerande skall tillförsäkras samma rättigheter som de manliga studerande (jfr vad som ovan sagts om jämställdhetsbegreppet).

Ett annat syfte som den nya högskolan har av betydelse för kvinnan är det som rör återkommande utbildning. När utbildningen planeras skall åtgärder vidtas som främjar, att utbildningen kan ingå i en växling mellan studier och yrkesverksamhet (7 § 2 st). Syftet är att i största möjliga utsträckning göra återkommande utbildning till ett med de sammanhängande utbildningarna likvärdigt utbildningsalternativ och därmed ge nya grupper av studerande exempelvis kvinnor, en realistisk möjlighet att få utbildning inom högskolan. För att så skall bli fallet fordras att planeringen av utbildningens organisation och undervisningens uppläggning präglas av denna strävan. För att markera detta har det i lagen slagits fast att återkommande utbildning skall främjas.

En annan bestämmelse i högskolelagen (14 §), som torde kunna bli intressant ur kvinnosynvinkel, är den, att forskningsproblem får fritt väljas och formuleras och forskningsmetoder fritt utvecklas. Forskningsresultaten får fritt offentliggöras.

Förhoppningsvis kommer bestämmelsen att få ett positivt inflytande på den forskning som handlar om kvinnor, är för kvinnor och bedrivs ur kvinnosynvinkel med delvis annan teori och metodbildning än den gängse, d v s den forskning som fått namnet kvinnoforskning.

Den 1974 tillsatta forskarutbildningsutredningen lämnade hösten 1977 betänkandet *Fortsatt högskoleutbildning*, FUN (SOU 1977:63). Några av målen för reformarbetet har varit att vidga rekryteringsbasen till att omfatta så stor del av den grundläggande utbildningens utbildningslinjer som möjligt, att i ökad utsträckning rekrytera personer med erfarenhet av yrkesverksamhet till fortsatt högskoleutbildning och att motverka snedrekrytering på grundval av *kön*, bostadsort eller social bakgrund.

Genom högskolereformen fördes en rad eftergymnasiala utbildningar in i högskolan. Dessa saknar i regel naturlig fortsättning på forskarutbildningsnivån. Hit hör bl a utbildningslinjerna för sjuksköterskor, arbetsterapeuter, fritidspedagoger, förskollärare och socionomer. Alla är kvinnligt dominerade yrken. Högskolereformen gav de organisatoriska ramarna för forskningsanknytning av dessa utbildningar. FUN syftar till att undanröja de formella och praktiska hindren för en sådan anknytning. Utredningens förslag innebär att alla allmänna utbildningslinjer om minst 80 poäng, bland dem de nämnda, skall ge s k allmän behörighet för forskarutbildning. För att få börja utbildningen skall dessutom krävas att den studerande har s k särskild behörighet, d v s uppfyller specifika krav på förkunskaper i ett eller flera ämnen.

För att studerande från bl a dessa kvinnodominerade utbildningslinjer skall ha möjlighet att skaffa sig de kunskaper som fordras för steget från allmän till särskild behörighet krävs rejäla insatser. FUN har därför föreslagit att 10 milj kr skall anvisas för utveckling av sneddningskurser och andra särskilt anpassade studieprogram. Samtidigt förordar FUN att man utvecklar forskning inom områden som har omedelbar betydelse för den yrkesverksamhet de nämnda utbildningarna förbereder för. FUN innehåller däremot inga förslag som underlättar för kvinnor att göra sig gällande inom de redan etablerade forskningsutbildningarna. Där får kvinnor fortfarande tävla med männen på deras villkor.

Jämställdhetsprogram

UHÄ publicerade i juni 1975 debattskriften *Jämställdhet i högskolan* (UKÄ-rapport 1975:10). Den sändes ut på remiss till samtliga universitet och högskolor inom det dåvarande UKÄ-området. Remissvaren kom in i januari 1976. UHÄ skriver i sitt handlingsprogram för jämställdhet inom högre utbildning och forskning (UHÄ-rapport 1977:4), att "strävan efter konkreta åtgärder får inte undanskymma det faktum att mycket av de ojämlika villkoren trots allt fortfarande hänger samman med attityder i samhället och hos många av dem som arbetar inom högre utbildning och forskning. Bl a åtskilliga remissvar har värtaligt vittnat om detta faktum. En viktig del av det fortsatta handlings-

programmet måste därför vara att ytterligare stimulera diskussioner på det lokala planet, framför allt inom de organ som har det direkta ansvaret för den dagliga verksamheten.”

UHÄ inbjöd därför läroanstalter, myndigheter och organisationer till en ny remissomgång, för att hittillsvarande erfarenheter skulle kunna summeras och för att belysa och kommentera de synpunkter som UHÄ redovisade. Det gavs också tillfälle att lokalt vid högskoleenheterna utarbeta egna handlingsprogram för jämställdhet. UHÄ fann ingen anledning att styra detta lokala arbete, men ville ge några synpunkter — närmast som en summering av remissförslagen — på tänkbara delar i ett sådant program.

Åtgärder som rör grundutbildningen:

- 1 UHÄ kommer att i det fortsatta utvecklings- och översynsarbetet för allmänna utbildningslinjer särskilt uppmärksamma förkunskapskravens betydelse för den könsmässiga rekryteringen. UHÄ kommer därvid att nära samarbeta med SÖ när det gäller frågor som rör gymnasieskolan (se ovan).
- 2 UHÄ kommer att utreda det möjliga och lämpliga i att reglerna för antagning till olika utbildningar innefattar åtgärder som kan åstadkomma en jämnare rekrytering ur könssynpunkt.
- 3 UHÄ kommer att aktivt fortsätta arbetet med att skapa anknytning mellan kortare, ofta kvinnodominerade, utbildningar och längre utbildningar.
- 4 UHÄ kommer att i kontakt med andra myndigheter och organisationer aktivt arbeta för att yrkesstrukturen på olika områden anpassas till ett system för återkommande utbildning, särskilt inom områden som nu är starkt kvinnodominerade (se ovan).
- 5 UHÄ kommer att ta upp jämställdhetsfrågorna i den information och det studie- och yrkesorienterande material som verket svarar för. UHÄ kommer vidare att ta initiativ till att liknande material produceras i samverkan med andra myndigheter.
- 6 UHÄ kommer att i samarbete med SÖ ge ut en handbok i könsrollsfrågor som bl a kan användas i skolans undervisning,

i grundutbildning och fortbildning av lärare och i annan högskoleutbildning.

Åtgärder som rör forskning och forskarutbildning:

- 1 UHÄ har i arbetet med yttrande över forskarutbildningsutredningens betänkande ägnat speciell uppmärksamhet åt frågor som har att göra med den könsmässiga rekryterings beroende av forskarutbildningens organisatoriska uppbyggnad.
- 2 UHÄ initierar en undersökning av kvinnors situation inom forskarutbildning och forskning och möjligheterna till en "kvalificerad positiv särbehandling".
- 3 UHÄ har i petita fört fram förslag om särskilda medel för att initiera forskning kring jämställdhetsfrågor.
- 4 UHÄ har tagit initiativ till en översikt över pågående forskning med anknytning till jämställdhetsfrågorna (Översiktlig kartläggning av forskning inom universitet och högskolor i Sverige med anknytning till jämställdhetsforskning av Birgitta Brodd, Uppsala april 1978).

Åtgärder som rör personalutbildning inom högskolan:

- 1 UHÄ tar i centrala personalutbildningskurser med inslag om jämställdhetsfrågor.

De nu redovisade åtgärderna kommer självfallet att ha en begränsad verkan om de inte förs vidare på det lokala planet inom berörda universitet och högskolor. UHÄ utgår från att det vid varje högskoleenhet utformas lokala handlingsprogram, där en del av de mer allmänna riktlinjer som UHÄ dragit upp kan konkretiseras direkt i pågående utbildning och forskning.

Den närmare utformningen av dessa handlingsprogram är naturligtvis lokala angelägenheter. UHÄ har i detta sammanhang pekat på några punkter som kan vara av värde att aktualisera i diskussionerna inom berörda organ. Dessa punkter kan ses som en sammanfattning av de förslag som läroanstalterna själva kommit med i remissvaren på *Jämställdhet i högskolan*.

I många remissvar har man pekat på behovet av lokala arbets-

grupper som tar ansvar för att jämställdhetsarbetet drivs framåt. Det har också från flera håll efterlysts något slags "könsombudsman", till vilken man skulle kunna vända sig med klagomål över bristande jämställdhet mellan könen. Det är möjligt att dessa båda önskemål kan förenas inom ramen för en lokal arbetsgrupp. Sådana grupper kan kanske vara identiska med eller anknytna till de partssammansatta organ som enligt jämställdhetsförordningen (1976:686) skall behandla varje myndighets årliga plan för jämställdhetsarbetet.

Från flera håll har föreslagits att man inom varje utbildningslinje anordnar en seminariserie eller liknande där man tar upp jämställdhetsfrågorna i relation till utbildning och arbetsmarknad. Sådana seminarier kan t ex anordnas i anslutning till de introduktionskurser som finns inom flera utbildningslinjer.

Varje linjenämnd skulle kunna ta upp den här frågan och i den lokala utbildningsplanen föreskriva att jämställdhetsfrågorna skall behandlas inom särskilda undervisningsmoment eller inom ramen för kurser där de kan ges en naturlig anknytning.

Det som ovan i UHÄ:s handlingsprogram sagts om förkunskapskrav är tillämpligt också när det gäller lokala utbildningslinjer och enstaka kurser, där dessa krav fastställs lokalt. Det är naturligt att berörda organ speciellt uppmärksammar förkunskapskraven i förhållande till gymnasieskolans linjer och den fördelning mellan manliga och kvinnliga studerande som finns på dem. Även möjligheterna till en lokal kvotering för vissa utbildningar bör kunna övervägas. Det kan t ex gälla antagningen till enstaka kurser, där redan gällande bestämmelser ger möjlighet till förtur.

Många högskoleenheter är stora arbetsgivare med ett relativt omfattande program för personalutbildning. Ofta rör denna utbildning den konkreta arbetsplatssituationen och det bör vara möjligt att i det sammanhanget lägga in avsnitt som gäller jämställdhetsfrågor.

Många av de konkreta förslagen i remissvaren till UHÄ rör lokala frågor av ofta social natur. Det kan t ex gälla möjlighet till barnpassning, deltidstjänstgöring och liknande. Ofta är det frågor som närmast rör högskolan som egen myndighet och som därför med fördel kan behandlas i anslutning till det lokala arbetet enligt jämställdhetsförordningen.

Vuxenutbildningen

Statistik

Under senare hälften av 1960-talet ökade samhällets satsning på vuxenutbildningen kraftigt. Motiven för detta är flera. Ett som ofta framförs är att vuxenutbildningen skall bidra till att minska skillnader i utbildning mellan olika grupper och mellan könen. Ett annat skäl för vuxenutbildningen är det arbetsmarknadspolitiska. Vuxenutbildningen har spelat en stor roll då det gällt att underlätta strukturrationalisering och att dämpa arbetslösheten.

Till vuxenutbildningen räknas en mängd kurser och utbildningar med olika innehåll och omfattning. En mycket betydande del av utbildningen av vuxna sker på arbetsplatserna, antingen informellt i själva arbetssituationen eller i form av organiserad utbildning anordnad av arbetsgivaren. Till vuxenutbildningen hör dock främst den kommunala vuxenutbildningen, arbetsmarknadsutbildningen, folkhögskolan och studieförbundens cirkelverksamhet.

Den kommunala vuxenutbildningen i sin nuvarande form startade hösten 1968 och ersatte då de tidigare kvällsgymnasier. I princip skall den kommunala vuxenutbildningen erbjuda samma utbildning som ungdomsskolan. Den ger både allmän och yrkesinriktad utbildning.

Motiven för att studera vid den kommunala vuxenutbildningen varierar. En stor andel av eleverna studerar för att erhålla kompetens eller betyg som de har användning för i sitt arbete eller för en vidare utbildning. Men många har också mer allmänna motiv för sina studier. De studerar för att öka sin allmänbildning eller enbart av intresse. De senare motiven är mycket vanliga bland dem som går yrkesinriktade kurser och de är vanligare bland kvinnorna än bland männen. Deltagarna är relativt unga och de har ofta grundskoleutbildning. En stor andel är kvinnor.

Mer än hälften av deltagarna inom AMU (arbetsmarknadsutbildning) är kvinnor. Andelen kvinnor har ökat kraftigt sedan 1960. Ca 40 procent av dem som började AMU 1974 var under 25 år. Deltagarna är således ofta mycket unga. Åldersfördelningen är dock olika i olika kurstyper. Yngst var eleverna i företagsutbildningar, äldst var eleverna inom det reguljära utbildningsvä-

sendet. Kvinnorna var i allmänhet något äldre än männen. Av dem som började AMU under 1974 hade 39 procent av männen och 48 procent av kvinnorna enbart folkskola som tidigare utbildning. Av hela befolkningen i åldern 16—59 år har ca 40 procent enbart folkskola (1977). Inom AMU är således kvinnor med folkskoleutbildning överrepresenterade.

I den statistik över arbetsmarknadsutbildning som AMS (arbetsmarknadsstyrelsen) regelbundet samlar in finns uppgifter om sysselsättningsförhållandena vid utbildningens början för de personer som börjar AMU. Av dem som började AMU 1974 var en stor del — över 60 procent — arbetslösa eller löpte risk att bli arbetslösa. Närmare 10 procent av kvinnorna arbetade i eget hushåll. Andelen kvinnor med arbete i eget hushåll vid utbildningens början minskade kraftigt i början av 1970-talet medan andelen kvinnor som var arbetslösa ökade.

Jämställdhetsprogram

I SÖ-projektet "Könsrollerna i skolan" framhålls vikten av vuxenutbildningens betydelse för dagens kvinnor som återgår till yrkesverksamhet efter uppehåll och för båda könen då det gäller otraditionella val och möjligheter. Genom att kursdeltagarna genomsnittligt är äldre och genom att de kan tillföra undervisningen erfarenheter från olika exempelvis etniska grupper, bör mycket av könsrollsproblematiken kunna behandlas med särskild tyngd, men också med speciell omsorg med tanke på de olika kulturkretsar samt mans- och kvinnokulturer de representerar.

Projektet anser att man genom uppsökande verksamhet bör uppmuntra låginkomsttagare bland kvinnorna att utnyttja möjlighet till arbetsmarknadsutbildning som KAMU föreslår för icke-arbetslösa låginkomsttagare, och av vilka kvinnorna utgör 77 procent.

Kvinnorättslig värdering

Efter de deskriptiva avsnitten med statistiska uppgifter om den könssegregerade utbildningen och det förefintliga jämställdhets-

arbetet inom utbildningssektorn, avser jag att underkasta detta material en kvinnorrättslig värdering. Av historiken framgick att vi i stort sett inte har haft någon formell särbehandling inom utbildningsväsendet sedan år 1873. Men av det statistiska sifferunderlaget att döma verkar det förekomma en reell särbehandling (har vi ingen reell jämställdhet). Man kan härvid urskilja två mer grundläggande förklaringsmodeller till varför det förhåller sig på detta sätt. Å ena sidan kan man anföra att det är de genetiska skillnaderna mellan könen som är orsak till könsuppdelningen inom utbildningen, å andra sidan att det är det sociala normsystem vi har som skapar skillnaderna mellan kvinnor och män i utbildningshänseende. Många menar, att båda dessa förklaringsmodeller måste användas för att ge en riktig bild av orsaken till rådande förhållanden. I SÖ-rapporten *"Könsroller och utbildning"* har gjorts en mycket ingående analys av olika genetiska faktorer och man menar, att det finns exempelvis genetiskt bestämda intellektuella genomsnittsskillnader, som medför att pojkar genomsnittligt sett har mer anlag till abstrakt tänkande, medan flickor genomsnittligt sett har mer anlag till språklig förmåga. Dessa anlag är givetvis inte bundna till gener som endast skulle ha förefunnits hos ettdera könet.

UHÄ (UKÄ):s jämställdhetsrapport (1975:10) däremot utgår endast från det socialt betingade rollmönstret. Tydligt framträder detta i intervjun med Rita Liljeström "Den förnekade kvinnligheten" som finns i ifrågavarande rapport.

Spelar det någon roll ur kvinnorrättslig synvinkel, vilken ståndpunkt man intar härvidlag? En argumentation för en kvinnovänlig utformning av utbildningspolitiken har ett normativt innehåll, som i och för sig är oavhängigt av dessa båda empiriska utgångspunkter. Man kan inte utifrån vare sig den ena eller den andra ståndpunkten hävda, att den kvinnorrättsliga argumenteringen om kvinnans likvärdighet med mannen och kvinnofrigörelse kan vederläggas med argument från respektive ståndpunkt. Innehållet i de kvinnovänliga reformerna blir givetvis olika beroende på vilken faktisk omständighet det är som man menar är "boven i dramat". Man kan inte angripa problemet på samma sätt om orsaken till den könssegregerade utbildningen är genetiskt och/eller socialt betingad. Men den moraliska (eller värdeladdade) målsättningen är oavhängig av den empiriska utgångspunkten.

Är nu de åtgärder och reformer som skisserats ovan av kvinnovänlig natur? Målsättningen för programmen har ju varit jämställdhet mellan könen, men frågan är om denna målsättning är identisk eller snarare går att föra in under den kvinnorrättsliga målsättningen?

Ovan har redogjorts för en definition av jämställdhetsbegreppet i SÖ-rapporten av den innebörden, att jämställdhet bli av detsamma som *likvärdighet* på så sätt att arbetsuppgifter eller drag som återfinns mer hos kvinnor än hos män inte får ges lägre värden och vice versa. Detta är en målsättning som ligger mycket nära den jag skisserat ovan såsom varande en målsättning värd att arbeta för inom kvinnorrätten. Arbetsuppgifter, karaktärsdrag och behandling behöver inte till varje pris vara lika bara de är likvärdiga. En del punkter i jämställdhetsprogrammen verkar dock inte ha haft denna utgångspunkt utan syftar mer till att främja jämställdhet i betydelse 50—50 %. Man får en känsla av att det i första hand gäller att ändra på kvinnorna, att de skall bättre anpassa sig till den mansorienterade utbildningen framför allt på högskolenivå och inom forskningen. Hela kunskapssystemet är uppbyggt av normer för vad som skall anses som begåvat eller obegåvat, vad som är vetenskap och vad som inte är vetenskap o s v. De tankemodeller man skall använda sig av skall vara av abstrakt analytisk natur, de skall ge en kunskapstillväxt, men huruvida denna kunskapsökning är meningsfull i ett större sammanhang är av underordnad betydelse (se Björn Sandgren, *Kreativ utveckling*, Göteborg 1975). Uttryck för individualitet och subjektiva känslor har ytterligt lite utrymme inom denna begåvningsmodell. Den passar kvinnor i mycket liten utsträckning, eftersom "de kvinnliga egenskaperna" inte kan tas till vara inom ett dylikt system. Detta är helt oberoende av om man utgår från att dessa är genetiskt betingade eller ett förvärvat rollmönster. Att det förhåller sig på detta sätt kan ju också vara en del av förklaringen till varför det finns så få kvinnor inom forskarutbildningen. Många kvinnor torde ha känt sig föga inspirerade att påbörja en dylik utbildning, bli av den anledningen att de funnit, att de inte fått användning av sin egen begåvningsstyp.

Rita Liljeström gör en mycket intressant jämförelse mellan det utbildningsideal som speglas i den kvinnligt dominerade barnstugeutredningens betänkande och det försök till analys av skol-

sektorn (inklusive den högre utbildningen) som ett socialt system. Hon får fram skillnader som är slående (UKÄ-rapport 1975:10 s 28):

Barnstugan som socialt system:

- 1 tonvikt på helhet
- 2 jaget utvecklas ur barnets upplevelse av sig själv och sitt förhållande till andra, till omvärlden
- 3 tonvikt på kreativitet
- 4 dialogen och kommunikationsfärdigheterna i centrum
- 5 viktigt med känslor
- 6 prestationsjämförelser och konkurrens motarbetas
- 7 integration av barn med särskilda behov, normer om stöd och skydd för svaga
- 8 antihierarkisk organisation

Skolsektorn som socialt system:

- 1 ämnesspecifik bedömning, sektoriserad kunskap och brist på helhet
- 2 bedömning efter prestation, konkurrens och utsortering
- 3 objektivitet och allsidighet men samtidigt brist på engagemang och personliga ståndpunkter
- 4 brist på allvar och meningsfulla uppgifter där tanke, känsla och handling kan förenas
- 5 standardisering och känslodisciplin
- 6 brist på normer och kontroll för de svagas skydd
- 7 brist på dialog i lärar-elevrelationen
- 8 utstötning av dem som har annorlunda förutsättningar och behov

Några större möjligheter för att den begåvningsstyp, som kan passa in i det sociala system som barnstugeutredningen skissera-

de, d v s en begåvningsstyp som troligen väldigt många kvinnor kan identifiera sig med, skulle kunna göra sig gällande i den i jämställdhetsprogrammen skisserade utbildningsmiljön, är dock föga troligt. Dessa program skulle ha kunnat utformas betydligt "kvinnovänligare", exempelvis preciserade kvinnokvoteringsregler vid intag till vissa gymnasielinjer och högskoleutbildningar samt till forskarutbildning.

Andra lagregler av betydelse för den studerande kvinnan

Rätt till ledighet för utbildning

Enligt lag har varje kvinnlig och manlig arbetstagare rätt till ledighet för att utbilda sig. Lag om arbetstagares rätt till ledighet för utbildning trädde i kraft 1 januari 1975. Lagen gäller i både privat, kooperativ, kommunal och statlig tjänst och är formellt helt könsneutral. Den gäller fullt ut lika mycket för manliga som för kvinnliga arbetstagare. Någon dold könsrelatering torde inte heller föreligga av vad som framgått av de statistiska uppgifterna om vuxenutbildningen ovan. Det är dock av stort intresse att relatera lagen till kvinnan, eftersom en hög procent av de kvinnliga arbetstagarna är dåligt utbildade och därför i behov av utbildning.

Kvinnan skall ha varit anställd hos arbetsgivaren antingen de 6 senaste månaderna eller sammanlagt minst 12 månader under de senaste två åren.

Den grundläggande förutsättningen för lagens tillämpning är att ett anställningsförhållande föreligger. Ibland kan svårigheter förekomma när det gäller att dra gränsen mellan en arbetstagare och en uppdragstagare/självständig företagare. Till skillnad från anställningsskyddslagen gäller studieledighetslagen även för dem som har beredskapsarbete eller skyddad sysselsättning, är anställda i husligt arbete (främst kvinnor), anställda som är medlemmar av arbetsgivarens familj (främst kvinnor) eller anställda i företagsledande ställning. Även praktikanter och vikarier, d v s i många fall kvinnor, omfattas av lagen. En annan sak är att många av dessa kvinnor inte kommer att kunna utnyttja sin rätt

till längre studieledighet eftersom de oftast inte har tillräckligt lång anställningstid.

Lagen innehåller inga regler om rätt till ersättning från arbetsgivaren under studietiden. Lagen säger ingenting om hur lång tid studieledigheten får vara. Det enda krav som uppställs är att ledigheten inte får vara längre än vad som behövs för att kvinnan skall nå det utbildningsmål hon själv satt upp. I princip är det alltså ingenting som hindrar att en arbetstagare begär och får flera års studieledighet. Rätten till ledighet för utbildning kan inte åsidosättas genom avtal, vare sig genom kollektivavtal eller genom enskilt avtal. Den regeln är alltså tvingande. Enligt lagen (8 §) har kvinnan fått ett skydd mot uppsägning eller avskedande som sker därför att hon utnyttjar sin rätt till studieledighet. Anställningsskyddet innebär inte att en studieledig kvinna inte kan sägas upp under studieledigheten. Skulle saklig grund för uppsägning, t ex arbetsbrist, uppstå under studieledigheten kan uppsägning ändå ske. Kvinna som är studieledig kan således inte göra gällande att hennes anställningsskydd skall vara vare sig bättre eller sämre än för de arbetskamrater som under samma tid arbetar som vanligt. Avsked kan drabba en studieledig, som grovt missbrukar sin ledighet på ett bedrägligt sätt.

För att anställningsskyddet skall gälla, måste kvinnan själv hävda sin rätt. Det skall ske genom att hon inom två veckor från det hon blivit uppsagd, meddelar arbetsgivaren att hon anser uppsägningen ogiltig. Det lokala facket har också rätt att begära förhandling om uppsägningen. Två veckor efter det förhandling avslutats (lokalt eller centralt) eller om förhandling inte blir aktuell, två veckor efter det att kvinnan underrättat arbetsgivaren om att hon anser uppsägningen ogiltig, skall stämning inges till domstol. Om dessa förutsättningar är uppfyllda har kvinnan kvar sin anställning till dess domstolen avgjort frågan.

Studiestöd

Beträffande studiestöd gäller studiestödslagen ((1973:349) omtryckt 1975:359, därefter ändrad 1975:805 och 1186, 1976:174, 445 och 627) och studiestödsförordningen ((1973:418) omtryckt 1975:390, därefter ändrad 1976:437 och 630).

Studiestöd för längre studier utgår i form av studiehjälp, stu-

diemedel och särskilt vuxenstudiestöd. De olika formerna av studiestöd består av olika slag av bidrag samt av återbetalningspliktiga studiemedel.

Bestämmelserna om *studiehjälp* återfinns främst i 3 kap studiestödslagen och 3 kap studiestödsförordningen. Alla lagreglerna är formellt könsneutrala. Här relateras reglerna till kvinnokön för att eventuell reell särbehandling av den studerande kvinnan skall upptäckas.

Studiehjälpen avser studier vid gymnasieskolan och utgår under läsåret. Studiehjälpen utgår normalt fr o m kvartalet efter det då den studerande fyllt sexton år och t o m det läså som börjar under det kalenderår då den studerande fyller högst nitton år. Studiehjälp utgår i form av studiebidrag jämte tillägg samt återbetalningspliktiga studiemedel. Tilläggen utgår i form av inackorderingstillägg, resetillägg, inkomstprövat tillägg och behovsprövat tillägg.

Inkomstprövningen vid det inkomstprövade tillägget sker med hänsyn till den studerande flickans (kinnans) och hennes föräldrars sammanlagda inkomst och förmögenhet. Har båda föräldrarna vårdnaden om flickan skall deras inkomster och förmögenhet beaktas. Har endast en av föräldrarna vårdnaden om henne beaktas denne förälders inkomst och förmögenhet. Dessutom beaktas den andre förälderns inkomst och förmögenhet i ett sådant fall, om denne förälder stadigvarande lever tillsammans med vårdnadshavaren. Är vårdnadshavaren gift med annan person än med den andre föräldern beaktas denne persons — d v s styvförälderns — inkomst och förmögenhet. Om det beslutas om gemensam vårdnad i fall då föräldrarna inte lever tillsammans, kan ett sådant beslut få konsekvenser för rätten till inkomstprövat tillägg. Inkomstprövningen skall i sådant fall ske mot båda föräldrarnas sammanlagda inkomst i stället för mot den ensamma (-e) vårdnadshavarens och hennes (hans) ev makes sammanlagda inkomster. Om den studerande kvinnan är gift beaktas hennes makes inkomst och förmögenhet i stället för föräldrarnas. Bestämmelserna om gift studerande kvinna gäller också studerande kvinna som utan att vara gift lever tillsammans med en man med vilken hon tidigare har varit gift eller med vilken hon gemensamt har eller har haft barn. Uppfattningen att ett gift par

ekonomi utgör en enhet, ger uttryck för makars underhålls- och försörjarplikt gentemot varandra. Detta betraktelsesätt kommer till uttryck ett flertal gånger i den aktuella lagtexten.

Behovsprövat tillägg utgår med högst 130 kr i månaden. Tillägget utgår till kvinna som har synnerligen stort behov av studiehjälp utöver vad hon har fått i studiebidrag och annat tillägg. Den som är i behov av ytterligare studiehjälp kan få återbetalningspliktiga studiemedel. Sådana studiemedel utgår med högst 4 200 kr för ett läsår. Högre belopp kan dock utgå om den studerande kvinnan har vårdnaden om barn eller är underhållsskyldig till barn. Vid prövning av behovet av återbetalningspliktiga studiemedel skall den studerandes och, om hon är gift, hennes makes ekonomiska förhållanden beaktas. Om hon inte är gift, skall hänsyn också tas till hennes föräldrars ekonomiska förhållanden. Som gift betraktas även kvinna som utan att vara gift, lever tillsammans med en man med vilken hon tidigare har varit gift eller med vilken hon gemensamt har eller har haft barn.

Bestämmelserna om *studiemedel* återfinns främst i 4 kap studiestödslagen och 4 kap studiestödsförordningen. Även dessa regler är formellt könsneutrala.

Studiemedlen avser studier vid universitet och högskolor samt, om den studerande är äldre än nitton år, studier vid gymnasieskolan. Studiemedlen består av studiebidrag och återbetalningspliktiga studiemedel. Studiemedel för heltidsstudier beräknas för varje hel period om femton dagar under vilken den studerande bedriver studier. För ett läsår om nio månader utgår studiemedlen med ca 140 procent av basbeloppet. Om den studerande kvinnan har vårdnaden om barn som inte har fyllt sexton år, eller om hon är skyldig att utge underhållsbidrag till barn som inte har fyllt sexton år har hon rätt till barntillägg. Barntillägget utgör för den som studerar under nio månader 25 procent av basbeloppet. Barntillägget är avsett att komma den tillhanda som har vårdnaden om barnet, d v s i de flesta fall kvinnan. Den som är skyldig att utge underhållsbidrag till ett barn kan få tillägget endast om han visar att han har betalt ut tidigare tillägg till den som har vårdnaden om barnet eller medger att det nya tillägget betalas ut direkt till den som har vårdnaden om barnet.

Om den studerande kvinnan eller hennes make har egen in-

komst och förmögenhet reduceras studiemedlen enligt särskilda regler. Om den studerande kvinnan bedriver studier på heltid under en termin reduceras studiemedlen, om hennes egen inkomst under kalenderhalvåret överstiger 55 procent av basbeloppet. Reduceringen sker med hälften av den överstigande inkomsten. För den som bedriver deltidstudier reduceras studiemedlen om inkomsten överstiger 140 procent av basbeloppet. Reduceringen sker, om hon bedriver studierna under fyra månader, med i det närmaste hälften av den överstigande inkomsten. För den som studerar under kortare tid på heltid eller deltid sker en motsvarande reduktion.

Studerande kvinna räknas som gift om hon lever tillsammans med maken. Som gift räknas också kvinna som lever tillsammans med en man med vilken hon tidigare har varit gift eller med vilken hon gemensamt har eller har haft barn.

Studiemedlen reduceras med två fyrtiofemtedelar av den del av *makes inkomst* under kalenderhalvåret som överstiger 3,5 basbelopp. Vidare reduceras studiemedlen med en fyrtiofemtedel av den del av studerandes förmögenhet som överstiger 6 basbelopp och om den studerande är gift och lever tillsammans med maken med en fyrtiofemtedel av den del av makarnas sammanlagda förmögenhet som överstiger 9 basbelopp. Storleken av till gift eller samboende utgående studiemedel är alltså beroende av makes inkomst och ekonomiska ställning.

När man bestämmer studiemedlens storlek tas alltså hänsyn till både den studerandes inkomst och förmögenhet och till makes inkomst. En kvinna som är gift med en man som tjänar över ca 93 000 förlorar möjligheten att få studiemedel. Successivt under de närmaste åren kommer bindningen till makes inkomst att försvinna.

Utbildningsminister Jan-Erik Wikström har angående "äktamakeprövningen" yttrat följande (oktober 1977):

"Det här är en viktig reform ur jämställdhetssynpunkt. Det är säkert tusentals kvinnor som avstår från att studera därför att deras män har för hög inkomst. Jag och hela regeringen har en alldeles klar uppfattning: äktamakeprövningen ska bort. Att det inte redan skett fullt ut beror på att det är en dyr reform (minst 80 milj kr). Men vår inställning och färdriktning är helt klar."

Särskilt *vuxenstudiestöd* kan utgå till studerande på grundskole- och gymnasieskolenivå samt till studerande vid yrkesteknisk högskola. Stödet utgår under läsåret. Antalet stöd är begränsat. Det särskilda vuxenstudiestödet består av vuxenstudiebidrag och återbetalningspliktiga studiemedel. Vuxenstudiestödet är knutet till utbildningsbidraget inom arbetsmarknadsutbildningen. Utbildningsbidraget består av dagpenning, stimulansbidrag och särskilda bidrag, vilka ej är påverkbara av makes inkomst under kurs tiden.

För att en kvinna såsom vuxenstuderande skall ha rätt att söka detta studiestöd, måste hon under minst fyra år ha haft förvärvsarbete samt en så stor arbetsinkomst, att hon fått ATP-poäng under vart och ett av åren. Det betyder, att man skall ha haft en årsinkomst som varit minst lika stor som basbeloppet.

Skulle då den hemarbetande kvinnan utestängas från möjligheten att få vuxenstudiestöd? Nej, inte om hon har barn, därför att jämställt med förvärvsarbete är vård av eget barn som fyllt högst 10 år. Även vård av handikappad, gammal och sjuk person räknas likvärdigt med förvärvsarbete, om den skett under 4 år och detta även om den varit obetald och inte givit ATP-poäng. Den studerande kvinnan skall i vuxenstudiestöd efter avdrag för skatt få samma belopp som hon kunnat få i utbildningsbidrag efter avdrag för skatt. Av vuxenstudiestödet är vuxenstudiebidraget skattepliktigt. Vuxenstudiestödet utgår i princip utan hänsyn till egen och makes inkomster och förmögenhet. Något särskilt barntillägg såsom inom studiemedelssystemet finns inte. Till skillnad från studiemedel påverkas alltså inte studiestödet av makes inkomst. Vuxenstudiebidraget (d v s den del av vuxenstudiestödet som inte utgörs av återbetalningspliktiga studiemedel) är skattepliktig inkomst och ATP-grundande.

Kvinnan skall såsom återbetalningsskyldig varje år återbetala ett visst belopp. Detta belopp reduceras om hennes inkomst och förmögenhet inte uppgår till viss nivå. Om hon är gift beaktas också makens inkomst och förmögenhet. Med gift likställs en kvinna som utan att vara gift lever tillsammans med en man med vilken hon tidigare varit gift eller med vilken hon gemensamt har eller har haft barn. Vidare beaktas om hon har vårdnaden om barn som är under tio år eller om hon har eget barn som är under tio år och lever tillsammans med barnets vårdnadshavare.

Om den egna inkomsten understiger 3,5 basbelopp behöver kvinnan inte betala något belopp under året. Återbetalningsbeloppet får inte heller utgå med högre belopp än som motsvarar högst 1/5 av den del av inkomsten som överstiger 3,5 basbelopp. Av den återbetalningsskyldiges förmögenhet beaktas den del som överstiger sex basbelopp. Av makens inkomst beaktas, om inkomsten uppgår till högst 20 000 kr, 40 procent och, om inkomsten överstiger 20 000 kr 40 procent ökat med en procentenhet för varje helt tusental kronor i inkomst över 20 000 kr, dock högst 65 procent. Av makens förmögenhet beaktas hälften av den del av förmögenheten som överstiger sex basbelopp.

En ny studiesocial utredning har tillkallats 1975. I direktiven för utredningen sägs bl a rörande prövningen mot makes inkomst och förmögenhet att utredningen bör överväga att på sikt gradvis avveckla sambandet mellan makarnas ekonomi i samma omfattning som detta sker inom skattelagstiftningen. Att detta sker så skyndsamt som möjligt framstår som ytterst viktigt ur kvinnorättslig synvinkel.

Avtalsreglering av betydelse för den studerande kvinnan

Försäkringar genom anställning och avtal och andra anställningsförmåner gäller sällan under ledighet för studier (innehåller sällan särskilda bestämmelser härom). Avtalsgruppsjukförsäkring fortsätter att gälla (efterskydd) under tjänstledighet för utbildning, om man då erhåller studiemedel eller studiestöd. Efterskyddet gäller högst två år. Samma gäller enligt tjänstegrupplivförsäkring och avtalsgrupplivförsäkring. Trygghetsförsäkring vid arbetsskada gäller endast då man arbetar. Helt klart är också, att avgångsbidrag och avgångsersättning ej ges till den som är ledig för studier.

4 Kvinnor och försörjning

Inledning

I detta kapitel avser jag att behandla den rättsliga regleringen av kvinnans försörjningsmöjligheter i vidsträckt bemärkelse. Som utgångspunkt tjänar begreppet socialt kvinnokön, som fogas in i de olika lagregler, som skall bli föremål för undersökning. Jag har funnit det intressant att studera lagregler, som är av ett påtagligt intresse för de kvinnor som tillhör kategorien *hemarbetande, heltidsarbetande, deltidsarbetande* och *arbetslösa*.

Den *hemarbetande kvinnans* sociala situation ser givetvis mycket olika ut främst beroende på vilken social gruppering hon kan hänföras till. Eftersom jag avser att göra en rättslig inventering med utgångspunkt från den hemarbetande kvinnan och inte en socialgruppindelning, anser jag mig nödsakad att lämna många viktiga sociala faktorer som är av betydelse för den hemarbetande kvinnan därhän. I stället gör jag en rättslig uppdelning av olika kategorier hemarbetande nämligen de *gifta* hemarbetande, de *sammanboende* hemarbetande, de *frånskilda* hemarbetande och *änkor* som hemarbetande. Denna indelning har givetvis även en social innebörd, eftersom rättsreglerna i sig är socialt förankrade, är uttryck för en social konvention. Den lagstiftning som är relevant för dessa fyra kategorier av hemarbetande kvinnor med utgångspunkt från deras möjligheter till försörjning är främst av familjerättslig, socialrättslig och skatterättslig natur. De flesta av de lagregler som kommer att behandlas i avsnittet rörande den hemarbetande kvinnan rör ej uteslutande den hemarbetande kvinnan såsom gift, sammanboende, frånskild och änka utan i lika hög utsträckning den förvärvsarbetande gifta, sammanboende, frånskilda kvinnan och änkan. Reglerna kommer dock att i första hand relateras till den hemarbetande kvinnan.

I avsnittet om den *heltidsarbetande* kvinnan avser jag att behandla frågor om kvinnoarbetets omfång och innehåll, kvinno-lön, sociala förmåner, anställningstrygghet, medbestämmande, semester m m. Även frågor som rör kvinnan och fackföreningar kommer att beröras. Den lagstiftning och annan reglering som är av intresse för den heltidsarbetande kvinnan och hennes möjligheter till försörjning genom sitt arbete är främst av arbetsrättslig, socialrättslig och skatterättslig natur.

Arbetsrättslig och socialrättslig lagstiftning och avtalsmässig reglering är också av betydelse för den *deltidsarbetande* kvinnan och den *arbetslösa* kvinnan.

Den hemarbetande kvinnans försörjning

Statistik

Befolkningens fördelning på kön har utvecklats från en relation på 1 050 kvinnor per 1 000 män år 1900 till en relation på 1 001:1 000 år 1966. Därefter har kvinnoöverskottet ånyo ökat för att vid slutet av år 1976 uppgå till 51 000 vilket svarar mot 1 012 kvinnor per 1 000 män. Könsfördelningen växlar från ett kvinnounderskott i lägre åldrar till ett kraftigt överskott i åldrar över 65 år.

Befolkningen kan i statistiskt hänseende efter civilstånd indelas i ogifta, gifta, änkor eller änklingar samt frånskilda. Här nedan redovisas befolkningens fördelning efter civilstånd för vissa tidpunkter under 1900-talet.

Andelen ogifta har minskat sedan 1920 med undantag för 1970—1976 då en mindre ökning inträtt. Andelen skilda har ökat under hela 1900-talet. Ökningen har varit speciellt stark sedan 1970. Antalet skilsmässor har under dessa år ökat från 13 000 år 1970 till över 21 000 år 1976.

Befolkningen 15 år och däröver efter kön och civilstånd vid valda tidpunkter. Procent

År	Män Ogifta	Gifta	Änklingar	Skilda	Summa
1900	43,4	50,5	6,0	0,1	100
1950	32,8	61,0	4,7	1,5	100
1960	31,9	61,6	4,2	2,3	100
1970	31,1	61,7	3,8	3,3	100
1976	33,9	57,1	3,7	5,3	100

År	Kvinnor Ogifta	Gifta	Änkor	Skilda	Summa
1900	41,3	46,8	11,7	0,2	100
1950	28,4	59,6	9,8	2,2	100
1960	26,3	60,6	10,1	3,0	100
1970	23,9	60,7	11,2	4,2	100
1976	26,0	55,5	12,1	6,4	100

Av samtliga kvinnor med barn under 17 år tillhörde år 1975 mer än två tredjedelar (69 %) arbetskraften (sysselsatta och arbetssökande). De gifta kvinnorna företrädde härvid ett något lägre procenttal (68 %) än de icke gifta kvinnorna (75 %). Under de senaste åren har kvinnornas andel på arbetsmarknaden ökat. På fyra år har andelen 25–54-åriga kvinnor som tillhör arbetskraften ökat från 70,2 till 78,8 procent. Bland de kvinnor som har barn under sju år har andelen i arbetskraften under samma tid stigit från 55,5 till 67,9 procent. Bara det senaste året (1978) har det skett en ökning med flera procentenheter. De övriga arbetade alltså i hemmet och utgjorde ca 450 000 kvinnor.

Historik*Förmyndarrätt och målsmansskap*

Äktenskapet har sedan århundraden tillbaka uppfattats som det

försörjningsalternativ som varit mest lämpat för kvinnor. Det medförde en socialt och ekonomiskt tämligen säkrad tillvaro för kvinnan. Att denna uppfattning var förhärskande visar de arbetsrättsliga lagstadganden som kom till på 1800-talet. Endast den ogifta kvinnan fick lov att ta anställning. Längre sökte man hålla kvinnan utanför skråna (handel och hantverk) och den ogifta kvinnan i staden fick försörja sig som piga, fabriksarbeterska, hushållerska, biträde i handel och hantverk, guvernant eller sällskapsdam. År 1810 beslutade dock riksdagen, att varje vuxen icke gift kvinna fick idka "för kvinnspersoner passande hanteringar". Motiven till denna lag var den ogifta kvinnans försörjningsproblem inom den nya medelklassen. Den gifta kvinnan var dock diskriminerad och kom att så förbli under hela 1800-talet och en bit in på 1900-talet. Även 1923 års behörighetslag, som jämställer kvinna och man beträffande rätten att inneha statstjänst, gällde endast ogift kvinna. Endast Kungl Maj:t kunde medge en gift kvinna ordinarie anställning. En statligt anställd kvinna fick frånträda sin befattning, om hon ingick äktenskap.

Vidare förelåg stor skillnad mellan gifta och ogifta kvinnor vad gällde kvinnans möjligheter att bli myndig. Den ogifta kvinnan blev myndig vid 21 års ålder d v s samma ålder som mannen, medan den gifta kvinnan förblev omyndig ända fram till nya GB:s ikraftträdande år 1921. Detta innebar, att en gift och därmed omyndig kvinna måste ha sin mans, d v s förmyndares, tillstånd då hon sökte anställning. Hon fick dock år 1874 rätt att själv bli disponera över sin arbetsinkomst och vad som genom gåva eller testamente tillfallit henne. Redan år 1845 hade kvinnan fått lika arvsrätt som mannen men över den ärvda egendomen hade mannen förvaltningsrätt fram till år 1921.

Det största hindret för hustruns självständighet bortföll genom avskaffandet av mannens ekonomiska målsmanskap över hustrun. Den nya ordningen härvidlag uttrycktes speciellt i GB 6:2 och 7:1 — i princip äger och förvaltar var och en av makarna sin egendom, var och en svarar för sina egna skulder. GB:s gifterättsprincip i 6:1 ger uttryck för en förmögenhetsordning syftande till självständig ekonomisk förvaltning (i motsats till tiden före GB) men samtidigt till bibehållen ekonomisk gemenskap, innebärande i normalfallet att boets behållning delas lika vid äktenskapets upplösning på grund av äktenskapsskillnad eller dödsfall.

Makars underhållsskyldighet

Underhållsskyldigheten gentemot andre maken kan betraktas ur två olika synvinklar, dels från offentligrättslig synvinkel, dels från privaträttslig synvinkel. I första fallet är det fråga om makarnas ansvarighet gentemot samhället. Här föreligger en plikt att försörja andre maken, så att samhället inte behöver ingripa. I det andra fallet är det fråga om ett ansvar i omedelbart förhållande till den andre maken.

Den offentligrättsliga underhållsplikten mellan makarna reglerades genom lagen från år 1918 om fattigvården. Dess 3:e paragraf stadgade följande: "Mannen är skyldig att utan fattigvårdssamhällets betungande försörja sin hustru; hustrun å sin sida är skyldig att i mån av behov å ena sidan och förmåga å den andra försörja sin man, så att han icke faller fattigvården till last." Vad som är att beakta i detta stadgande är den skillnad, som gjordes mellan mannens och hustruns underhållsskyldighet. Hans underhållsskyldighet var, vad man brukar kalla ovillkorlig, han hade samma skyldighet mot henne, som mot sig själv. Hustruns offentligrättsliga underhållsskyldighet var endast villkorlig. Den berodde inte bara på mannens behov utan även på hustruns förmåga. Det betyder, att hänsyn skulle tas till att förpliktelsen kunde fullgöras utan att inkräkta på hennes egen försörjning. Hustrun behövde alltså inte ge mannen något, förrän hennes egen bärning var skyddad.

Beträffande mannens underhållsskyldighet gällde den allmänt erkända satsen "ultra posse nemo obligatur", d v s ingen kan tvingas till mer än han kan prestera. Praktiskt visade sig skillnaden mellan mannens och hustruns underhållsskyldighet framför allt däri, att mannens plikt under vissa förutsättningar kunde exekveras inte endast i hans förmögenhet utan även i hans arbetskraft. Han kunde tvingas till att arbeta för hustruns försörjning. Något liknande fanns inte beträffande hustrun. Enligt 71 § i 1918 års lag stadgades det, att om mannen genom lättja eller liknöjdhet ådrager hustrun sådan nöd, att s k obligatorisk fattigvård enligt 1 § måste lämnas, kunde mannen, efter föreläggande av fattigvårdsstyrelsen, förpliktas inställa sig och efter förmåga fullgöra honom anvisat arbete.

Den privaträttsliga underhållsplikten består i bidrag från make till make. Före år 1921 fanns inget allmängiltigt stadgande om

den privaträttsliga underhållsskyldigheten i svensk lag, men den har ansetts ligga i äktenskapets väsen och var i vissa lagrum förutsatt redan i 1734 års lag t ex GB 11:6, som närmast motsvarar den senare äldre GB 9:2, 3 stycket, som handlar om det fallet, att mannen övergivit hustrun eller på grund av långvarig sjukdom försummar sin underhållsplikt, i vilket fall hustrun var berättigad realisera boets tillgångar.

Orsaken till att den privaträttsliga underhållsskyldigheten inte direkt var uttalad berodde därpå, att enligt 1734 års lag all egendom stod under mannens förvaltning, varför inga rättsliga konflikter ansågs kunna uppstå. I och med att möjligheten till boskillnad i modern mening mellan makar infördes, uppstod även problemet om den ömsesidiga underhållsskyldigheten. I lagkommitténs förslag till GB år 1815 14:5 fanns uttryckligen bestämt om underhållsplikten boskilda makar emellan, vilken bestämmelse även inflöt i 1862 års boskillnadslag 13 §, och uttalad även i 1898 års boskillnadslag 24 §.

Den privaträttsliga underhållsskyldigheten kom även till uttryck i 1915 års äktenskapslag 6:21. I denna paragraf är även bestämt om underhållsskyldigheten efter äktenskapsskillnad och av detta torde kunna slutas, att underhållsskyldigheten varit för handen redan under äktenskapets bestånd.

Den gifta kvinnans försörjning

Försörjarbegreppet i äktenskapsrättslig lagstiftning

GB 5:1

GB 5 kap innehåller bestämmelser som reglerar makars rättsförhållanden. Där stadgas (5:1) att man och hustru är skyldiga varandra trohet och bistånd och att de i samråd skall verka för familjens bästa. Denna paragraf reglerar de rent personliga rättigheterna och plikterna mellan makar. Redan vid dess tillkomst anfördes (Lagberedningens förslag till revision av giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken 1918 s 187), att någon ingående lagreglering på detta privata område kunde det inte bli tal om. Detta är något som utmärker hela äktenskapslagstiftningen. Privatlivet har man inte onödigtvis velat lagstifta om. Eftersom detta i så hög grad är beroende av skiftande individuella omständigheter skulle en lagstiftning många gånger vara helt omöjlig att

genomföra. Här ligger givetvis en fara för den part som är den svagare i en familjerelation. Med utgångspunkt från den patriarkala struktur, som fortfarande kännetecknar vårt samhälle, torde den svagare i de flesta fall vara kvinnan. Det skydd som en lagstiftning många gånger utgör, finns inte i situationer då en sådan verkligen hade behövts.

Ifrågarvarande bestämmelse (5:1) har inga rättsliga följder anknutna till sig utan fungerar allmänt handlingsdirigerande (*lex imperfecta*). Förslag har framförts om slopande av paragrafen men i remissvaren på familjelagssakkunnigas första betänkande (SOU 1972:41, *Familj och äktenskap I*) framhölls, att den kunde vara av värde som stöd för sammanhållningen i äktenskapet.

Sedan framhölls i en motion (motion 1975/76:724), att det synsätt som ligger till grund för paragrafen är föråldrat. Man förutsätter där att yrkesarbete är en uppgift i första hand för mannen och i andra hand för kvinnan. Vidare förutsätter man att mannen inte önskar eller kan ta personlig del i vården av hem och familj. Detta har lett till att kvinnan även som förvärvsarbetande behållit huvudansvaret för skötseln av hem och familj. Motionären framhöll vidare att en förutsättning för att kvinnor i samma grad som män skall satsa på yrkesutbildning och samhällsengagemang är att det klargörs — med början i lagstiftningen — att hemarbete och barnomsorg är uppgifter som åvilar båda könen. Riksdagen avlog motionen med hänvisning till att det redan ingick i familjelagssakkunnigas arbete att ta ställning till dessa frågor.

I det andra delbetänkandet av familjelagssakkunniga (SOU 1977:37, *Underhåll till barn och fränskilda*, s 134) framhölls att de konkreta bestämmelserna bör ge uttryck för att äldre tiders arbetsfördelning i familjen inte längre skall gälla, utan att båda makarna skall ta ett direkt och personligt ansvar för hem och barn. Lagstiftningens möjligheter att påverka människor i denna riktning måste visserligen anses begränsade, men en regel av denna innebörd kan ändå ha betydelse som utgångspunkt för åtgärder på andra områden. Även i övrigt bör det åligga makarna att verka för familjens bästa.

Sakkunniga föreslog i stället följande lydelse:

”Man och hustru skall visa varandra lojalitet och hänsyn. De skall gemensamt vårda hem och barn och i samråd verka för familjens bästa.”

Den ändring av GB5:1 som träder i kraft 1979-07-01 är dock ej så långtgående som förslaget. Till nu gällande lagtext görs tillägget, att makar gemensamt skall vårda hem och barn. (SFS 1978:854).

GB 5:2

Huvudregeln om makars underhållsplikt mot varandra finns i 2 §, som lyder:

”Makarna äro pliktiga att, var efter sin förmåga, genom tillskott av penningar, verksamhet i hemmet eller annorledes bidraga till att bereda familjen det underhåll, som med avseende på makarnas villkor må anses tillbörligt. Till familjens underhåll skall räknas vad som erfordras för den gemensamma hushållningen och barnens uppfostran samt för tillgodoseende av vardera makens särskilda behov.”

Lydelsen har varit oförändrad sedan lagens tillkomst år 1921. Det var önskan om ekonomisk jämställdhet mellan makar som låg till grund för tillkomsten av denna paragraf. Båda makarna skulle vara ömsesidigt förpliktade att bidra till familjens underhåll och hustruns arbete i hemmet skulle betraktas som bidrag till underhållet. Det sistnämnda ansågs vara en viktig förutsättning för att den fulla likställdhetens princip skulle kunna genomföras. För övrigt borde makarna leva under lika förhållanden, oberoende av den enes eller den andres tillgångar som en konsekvens av den äktenskapliga gemenskapen.

Den gifta kvinna som lagstiftaren utformade lagreglerna för år 1921 var den bildade hemarbetande kvinnan. Av samtliga gifta kvinnor år 1920 var endast 3,9 % yrkesutövande och därmed i viss mån garderade mot en eventuell skilsmässas ekonomiska konsekvenser. Flertalet gifta kvinnor var alltså ekonomiskt beroende av sina män, med undantag av det fåtal som hade egen förvärvsinkomst eller som disponerade över egen förmögenhet genom äktenskapsförord. Detta beroende, i kombination med det husbondevälde mannen för övrigt med laglig rätt utövade i äktenskapet fram till 1921, gjorde att behovet av förändring blev alltmer kännbart. Reformpolitikens mål blev att skapa en äktenskapslag, vars anda skulle *”betrygga vardera makens självständighet, deras inbördes likställighet”* (NJA II 1921 s 23). 1921 års äktenskapslagstiftning hade alltså som mål att främja jämställdheten mellan könen!

Men lagstiftaren var ändå medveten om kvinnans möjligheter att vara yrkesmässigt aktiv och därmed mannens jämlike:

"I det moderna samhället är kvinnan i regel icke i behov av särskilt skydd. Hon erhåller numera en allmänbildning som kan mäta sig med mannens; och ofta skaffar hon sig utbildning för sådana yrken, som förut endast utövats av män. Hennes verksamhet är också ingalunda inskränkt till hemmets krets. För henne har tillträde öppnats till allt fler verksamhetsfält, och det har blivit nästan en regel även i de mera burgna samhällsklasserna, att den unga kvinnan snarast möjligt söker sig sådan verksamhet" (LB 1918 s 158).

Detta var faktorer som anfördes som motivering till kvinnans jämställdhet med mannen. Men även de kvinnor som hade utbildning och/eller arbete blev efter giftermålet hemarbetande. En seglivad tradition tolkade det som mannens uppgift att tillskjuta pengar och hustruns att vara verksam i hemmet.

Målsättningen i dag kan skönjas i direktiven till den översyn av den familjerättsliga lagstiftning, vars första etapp avslutades 1973 (genom Lag 1973 nr 645): "*. . . ett samhälle där varje vuxen individ kan ta ansvar för sig själv utan att vara ekonomiskt beroende av anhöriga och där jämlikhet mellan män och kvinnor är en realitet*".

Formuleringen av målen för de första decenniernas familjerättsreformer är påtagligt likartad den som uppställts 1969 för att tillgodose den moderna människans krav på en tidsenlig familjerätt: parollen för nya GB 1920 var "vardera makens självständighet, deras inbördes likställighet". Den förbättring man därigenom ville åstadkomma, sett mot bakgrunden av det dåtida samhällets värderingar, var bl a att den hemmagående makens arbetsinsats likställdes med den utom hemmet förvärvsarbetandes och att därmed i teorin hustrun upphöjdes till jämvärdig familjeförsörjare. Jämsides blev man dock tvungen inrätta regler om efteräktenskapligt underhåll som skulle fungera som skyddsnät för att fånga upp henne då äktenskapet upplöstes och hennes faktiska brist på försörjningskapacitet kom i dagen. Denna dualism mellan hemarbete och förvärvsarbete, som man sökte överbrygga, har senare i stället ytterligare understrukits genom annan lagstiftning som utmynnat i att hemmafruns arbetsinsats vid sjukdom värderats till några kronor om dagen, att hennes hemarbete ej berättigar till ATP, arbetslöshetsskydd och andra förmåner som tillkommer yrkesarbetande utom hemmet.

Den utveckling som familjelagssakkunniga gör sig till tolk för i sina båda betänkanden innebär att jämställdhet i äktenskapet

kräver att äkta makar under äktenskapet skall vara mera ekonomiskt oberoende av varandra, vilket bl a skulle innebära en jämnare fördelning av arbetsuppgifter.

Familjelagssakkunniga har därför i sitt delbetänkande (SOU 1977:37) ifrågasatt, om det finns anledning att behålla lagens bestämmelser om makars ekonomiska förpliktelser mot varandra under äktenskapet. Orsaken härtill är, förutom den principiella inställningen om att makar skall bli alltmer ekonomiskt oavhängiga av varandra, att bestämmelsen i GB 5:5 om att make som försummar sin underhållsplikt av rätten kan förpliktas att utge bidrag till familjens underhåll i praktiken nästan aldrig använts.

Som tidigare framhållits vill man i så liten utsträckning som möjligt lagreglera denna situation. De sakkunniga framhåller, att uttryckliga eller tysta överenskommelser mellan makarna skall reglera underhållsskyldigheten under äktenskapet. De menar, att en make (kvinnan) som anser att den andre (mannen) inte håller vad man kommit överens om och som inte kan åstadkomma en godvillig ändring bara har två möjligheter att välja mellan. Antingen får hon finna sig i den andres handlingssätt eller också upphäva sammanlevnaden!! (s 106). Det är alltså utredarnas mening att först den kvinna som är tillräckligt stark att begära äktenskapsskillnad ev kan bli berättigad till ett lagstadgat underhåll. Det säger sig självt att för en hemarbetande kvinna utan egen inkomst detta många gånger inte är ett lätt steg att ta. Lagförslaget är en reglering med den "starka" kvinnan som förebild.

Visserligen framhålls vikten av att ha en lagstadgad underhållsregel att hänvisa till när makar tvistar om sin ekonomi, men man låter denna förlora betydligt i skärpa mot regeln i nu gällande rätt, även om denna som ovan framkommit är ålderdomlig i vissa avseenden. Den mycket betydelsefulla regeln i 3 § om att hemarbetande kvinna har rätt till pengar i lämpliga poster föreslogs till en början utgå. Den återfinns dock i förslaget. All reglering om underhållsskyldighet under äktenskapets bestånd föreslås sammanfattad i 2 § med följande nya innehåll:

"Makarna skall tillsammans svara för den gemensamma hushållningen och vardera makens personliga kostnader samt sig emellan fördela utgifter och sysslor. Räcker vad make har att tillskjuta icke till för de gemensamma och personliga utgifter som han ombesörjer, skall andra maken lämna honom pengar."

Det av familjelagssakkunniga förda resonemanget, som lett fram till innehållet i denna paragraf, ligger helt i linje med det officiella jämställdhetsarbete, om vilket har redogjorts ovan. Försörjargreppet bör i princip utmönstras och alla vuxna individer bör vara självförsörjande. De sakkunniga menar, att det inte behövs mycken fantasi för att inse att kvinnornas ökade deltagande i förvärvslivet under de senaste 30 åren har inneburit en revolutionerande förändring i familjen, i förhållandet mellan män och kvinnor och mellan föräldrar och barn. Har man en arbetsinkomst så har man framför allt en helt annan trygghet och självkänsla. Man behöver inte be någon om pengar till den minsta utgift. Man kan med gott samvete bestämma vad man vill göra med sina pengar och man får en helt annan självständighet och känsla av egenvärde, när man försörjer sig själv och vet att man kan klara sig på egen hand tillsammans med sina barn (s 57).

I förslaget nämns inget om "verksamhet i hemmet". Det enda som tyder på situationen med en förvärvsarbetande och en hemarbetande make är passusen att make skall lämna pengar till den andre maken om dennes (d v s hennes) tillgångar inte räcker till. Orden "räcker till" tyder egentligen snarare på att även denna situation är tänkt för två förvärvsarbetande makar men där den ene förtjänar mer än den andre. GB5:3 kommer dock att finnas kvar som en "egen" paragraf rörande denna situation om än med något ändrat innehåll fr o m 1979-07-01. (Se vidare s 202.)

Familjelagssakkunniga

"anser att de strävanden mot jämställdhet mellan män och kvinnor som kommit till uttryck på många andra områden också skall tillmätas betydelse i detta sammanhang. Visserligen torde åtgärder som rör sysselsättning, utbildning, bostadsmiljö och inflytande i samhället ha större praktisk betydelse i detta hänseende, men man bör inte bortse från att de familjerättsliga lagreglerna om underhållsskyldighet också inverkar på människors hållning till varandra. Man framhåller att de därför bör få ett innehåll som främjar utvecklingen till jämställdhet. Härvid måste man emellertid också ta hänsyn till att dessa regler är tillkomna för att skydda den ekonomiskt svagare parten. Man tvingas att bestämma reformtaket så att inte detta syfte i alltför hög grad åsidosätts" (s 57).

Man har inte kunnat driva jämställdhetsprincipen så långt man egentligen skulle ha velat göra. Teoretiskt sett förefaller det tilltalande att vuxna individer ej är underhållsskyldiga mot varand-

ra. Men eftersom verkligheten ser ut som den gör med ca 450 000 hemarbetande kvinnor, över det dubbla som deltidssamarbetar och med de på arbetsmarknaden befintliga kvinnorna övervägande i låglöneyrken, menar man, att hänsynen till den ekonomiskt svagare, d v s kvinnan "i alltför hög grad" inte får åsidosättas. Man är alltså beredd att i jämställdhetens intresse låta kvinnan "klara sig själv" i högre utsträckning än tidigare. Försörjarreglerna som har karaktären av ett skydd gentemot en svagare part d v s kvinnan, förmenas då också få ett drag av förmyndarmentalitet, som man vill undvika. (Angående giftorättsinstitutet se s 90 f.)

1979-07-01 revideras GB 5:2 och 3. Den nya lydelsen av lagparagraferna ger vid handen, att familjelagsakkunnigas förslag rörande innehållet i 5:2 inte till alla delar blir gällande rätt. I "nya" 5:2 sägs inget om vari underhållet kan bestå utan endast att var och en efter sin förmåga skall bidra till det underhåll som behövs för att tillgodose makarnas gemensamma och personliga behov samt att de skall fördela utgifter och sysslor emellan sig.

Försörjarbegreppet ur straffrättslig synvinkel

Att man fortfarande betraktar makar som en ekonomisk enhet och med försörjningsskyldighet gentemot varandra framkommer i ett flertal lagar av främst socialrättslig karaktär. Men även i regler som man har svårt att tänka sig skall ge uttryck för försörjarbegreppet, finns ändå ett sådant. Att detta kan få en negativ effekt gentemot kvinnor visar följande exempel om hur man beräknar dagsbotens storlek.

Om en person har gjort sig skyldig till ett brott eller en förseelse och dagsböter framstår som den adekvata påföljden, kommer antalet dagsböter att utgöra en måttstock på brottets svårighetsgrad. Antalet kan variera mellan en dagsbot upp till 120 i vissa fall 180 dagsböter. Ju allvarligare domstolen ser på brottet desto större antal dagsböter. De faktorer som sedan skall ligga till grund för dagsbotens storlek finns beskrivna i 25 kap 2 § brottsbalken. Dagsbotens storlek skall fastställas genom en skälighetsbedömning, där man tar hänsyn till sådana faktorer som den tilltalades inkomst, förmögenhet, försörjningsskyldighet och ekonomiska förhållanden i övrigt. Lagtexten ger dock ingen konkret vägledning. Vid bestämmandet av dagsbotsbelopp arbetar svenska domstolar i stället efter anvisningar givna av riksåklagaren efter samråd med domareföreningen och åklagarföreningarna (cirkulär C 76, Beräknan-

det av dagsbotsbelopp vid strafföreläggande). Dessa anvisningar har följts alltsedan maj 1973.

Så beräknas dagsbotens storlek

I dessa anvisningar framkommer att dagsboten beräknas på grundval av den misstänktes årsinkomst. Med årsinkomst förstås inkomst före skatt med avdrag för kostnaderna för inkomstens förvärvande och för underhållsbidrag som den misstänkte har att utge. Lika med inkomst anses dels sådana förmåner som sjukpenning, arbetslöshetsersättning och omskolningsbidrag dels förmåner av underhållsbidrag.

Vid beräkning av dagsbot för den som är gift eller stadigvarande sammanbor med annan under äktenskapsliknande former, sker med hänsyn till försörjningsbördan avdrag med 20 procent på årsinkomsten. Har den andre maken inkomst, ökas den misstänktes sålunda reducerade årsinkomst med 20 procent av den andre makens inkomst. Vid inbördes lika stora inkomster blir således en summa motsvarande den egna inkomsten dagsbotsgrundande. Har den misstänkte ingen egen inkomst, grundas dagsboten på 20 procent av den andre makens inkomst.

För hemmavarande barn som för sitt uppehålle är väsentligen beroende av den misstänkte sker avdrag från årsinkomsten med hälften av gällande basbelopp för varje barn. Om båda makarna har egen inkomst, reduceras avdraget efter vad som provas skäligt med hänsyn till makarnas inkomst och vad som man med ledning därav kan beräkna att var och en av makarna bidrar till barnens försörjning.

Dagsboten fastställs i princip till 1/1 000 av det ovan framräknade beloppet. Härifrån sker vissa avdrag p g a indirekta skatter, existensminimum och skatteprogressiviteten, vars närmare innehåll kan lämnas därhän i detta sammanhang.

Dagsboten fastställs alltid till helt kronotal. Belopp som överstiger 25 kronor avrundas nedåt till tal jämt delbart med fem.

Exempel

A har 85 000 kr i inkomst och A:s make 20 000 kronor i inkomst och två hemmavarande barn. A erhåller avdrag med 20 procent på sin inkomst eller 17 000 kronor men får samtidigt tillägg med 20 procent av makens inkomst eller 4 000 kronor. Avdrag för barnen kan erhållas med belopp motsvarande helt basbelopp eller för närvarande ca 12 000 kronor. Med hänsyn till andre makens inkomst reduceras detta belopp till exempelvis 9 000 kronor. Det dagsbotsgrundande beloppet blir då 63 000 kronor. Efter generellt avdrag och progressivitetsavdrag samt avrundning nedåt fastställs dagsboten till 35 kronor.

För A:s make sker tillägg till den egna inkomsten med 17 000 kronor med hänsyn till A:s inkomst, medan avdrag görs med 4 000 kronor. Barnavdrag kan erhållas med exempelvis 3 000 kronor. Detta ger en summa av 30 000 kronor. Från 1/1 000 härav görs erforderliga avdrag. Detta ger en dagsbot på 23 kronor. Avrundning sker inte.

Är inte detta särbehandling av kvinnan?

Som inkomststrukturen ser ut nu är det till övervägande del kvinnorna som befinner sig bland låginkomsttagarna, medan männen befinner sig i de högre inkomstskikten. Detta är ett välkänt faktum och beror på att det är till övervägande del kvinnor, som är hemarbetande, deltidsarbetande eller finns i låglöneyrkena. Som exemplet ovan visar, betyder detta, att en gift kvinna med ingen eller ringa inkomst kan få förhållandevis högt dagsbetsbelopp, proportionellt sett mycket högre än mannen. I nämnda exempel blev dagsbotens storlek 35 kr för en man med en årsinkomst på 85 000 kr, medan dagsbotens storlek för hustrun blev 23 kr, trots att hennes årsinkomst utgjorde endast 20 000 kr. I det här fallet liksom i ett likartat fall som finns i anvisningarna och som alltså är tänkt att vara vägledande, har större delen av försörjningsbördan för barnen lagts på mannen. Man kan fråga sig om det verkligen förhåller sig så. Ofta går nog hela kvinnans lön till s k hushållsgäld. Principen om att 20 % av makes inkomst läggs till den egna inkomsten (efter avdrag av 20 % av denna) eller ensamt utgör grund för beräkning av dagsbotens storlek då vederbörande inte har egen inkomst, tyder på att makar har en "försörjningsplikt" gentemot varandra uppgående till 20 % av den egna inkomsten. Det skulle betyda att den höjning av dagsbotens storlek som härrör från de 20 % av makens inkomst i princip skulle bestridas med medel från den andre maken. Så fungerar det troligtvis inte alltid i verkligheten. Om kvinnan själv betalar sina böter får hon alltså vidkännas en förhöjning av bötesbeloppet, därför att hon är gift eller sammanboende med en person som har högre inkomst än hon själv. Tanken att den andre maken skall betala viss del strider också mot en grundläggande straffrättslig princip, att en ådömd brottspåföljd endast får drabba den sakfällde själv.

Låt oss ta ett annat exempel. Mannen tjänar 120 000 kronor och kvinnan 60 000 kronor. De har äktenskapsförord, all egendom är enskild egendom. Var och en av makarna försörjer sig själv. Varför skall då kvinnan få ett proportionellt sett större dagsbetsbelopp än mannen? Varför skall en kvinna som är gift eller sammanboende få betala mer i böter för samma gärning än vad hon hade fått om hon var ogift eller icke sammanboende?

Även om riksåklagarens anvisningar formellt sett är könsneutrala torde det vara berättigat att påstå, att de är regler, som innebär en negativ reell särbehandling av en stor del av de kvinnor för vilka reglerna blivit aktuella.

*Försörjarbegreppet i socialrättslig lagstiftning**Hemmamakeförsäkring*

Med sjukpenning menas ett visst belopp per dag som man får under den tid arbetsförmågan är nedsatt p g a sjukdom. Sjukpen-

ningen är en ersättning för den inkomst som faller bort under sjukdom. Sjukpenningen motsvarar 90 procent av denna arbetsinkomst, den är skattepliktig, ATP-grundande och jämförbar med sjuklön från arbetsgivaren.

Var och en som är inskriven i försäkringskassa (16 år och bosatt i Sverige) och som har en beräknad framtida *inkomst av förvärvsarbete* av minst 4 500 kr om året, skall vara sjukpenningförsäkrad.

Vad gäller då för de människor som inte har inkomst av förvärvsarbete överstigande 4 500 kr d v s i de allra flesta fall hemarbetande kvinnor? Jo, för dem gäller att, om de är inskrivna hos försäkringskassa och har en inkomst av förvärvsarbete under 4 500 kr eller ingen inkomst alls, de är sjukpenningförsäkrade om de stadigvarande bor tillsammans med make, tidigare make, man med vilken de har eller har haft barn eller med eget eller makes barn under 16 år. Denna sjukpenningförsäkring kallas *hemmakeförsäkring*, är på 8 kr/dag, är skattefri och ej ATP-grundande. De som uppfyller villkoren för hemmakeförsäkring kan få frivillig sjukpenningförsäkring. Genom frivilliga avgifter kan man försäkra sig för ett sjukpenningtillägg av 1 — 12 kr/dag. Men de får inte välja högre belopp än att den sammanlagda sjukpenningen blir högst 20 kr/dag.

Verkar de nu relaterade reglerna positivt eller negativt gentemot de hemarbetande kvinnorna? Det som på ett iögonfallande sätt framstår som det "kvinnofientliga" rekvisitet är "inkomst av förvärvsarbete". Detta medför ju obönhörligt att de hemarbetande utestängs från den "vanliga" sjukpenningen.

Skall rekvisitet bibehållas, får man rikta in sig på sådana åtgärder som hustrulön, vårdnadsbidrag o d, d v s verka för att kvinnan får adekvat ersättning för sitt arbete i hemmet. Här kan man givetvis ha olika meningar om huruvida detta överhuvud är önskvärt eller om det praktiskt går att genomföra, om det skall regleras offentligt eller privaträttsligt o s v. Jag har inte för avsikt att behandla dessa frågor i detta sammanhang.

Givetvis kan man teoretiskt sett tänka sig att göra sjukpenningen avhängig av någon annan variabel än inkomstunderlaget men det torde vara praktiskt omöjligt. Återstår då att radikalt höja hemmakeförsäkringen. I stället för 8 kr/dag borde en hemarbetande få exempelvis 99 kr/dag, eftersom man med fog torde

kunna räkna med att en hemarbetande utför arbete för minst 40 000 kr/år, om detta arbete skulle utföras på den öppna marknaden. Detta skulle indirekt betyda att man relaterade den hemarbetande kvinnans sjukpenning till ett slags tänkt förvärvsarbete, en slags löneschablon som var anpassad efter penningvärdet. Detta skulle medföra att sjukpenningen blev beskattad, vilket inte skulle slå speciellt hårt, eftersom inkomsterna i övrigt antingen var obefintliga eller mycket små. Samtidigt skulle detta medföra en "upplyftning" av hemarbetets status. Som det nu är går samhället i spetsen för en verklig nedvärdering av hemarbetet genom att uppfatta en hemarbetande kvinnas arbete såsom varande värt 8 kr/dagen. Detta är ett dåligt "plåster på såren" och regeln härom verkar dessutom dåligt förankrad om man nu skall följa principen att sjukpenningen är avhängig av inkomstunderlaget.

Man kan givetvis diskutera det principiellt riktiga i att höja en hemarbetande kvinnas sjukpenning utan att relatera denna till vårdnadsbidrag eller någon annan form av ersättning. Detta skulle ju medföra att hon får "betalt" endast när hon är sjuk. Som motargument kan anföras att familjen kan, då den hemarbetande insjuknar, ofta få mer utgifter i form av hemhjälp och barnvårdare. Att göra en dylik sjukpenning ATP-grundande kan dock förefalla vanskligt. Detta har betydelse för en hemarbetande som sedan blir förvärvsarbetande. Att samla pensionspoäng då man är sjuk men inte få det när man är frisk och arbetar i hemmet kan tyckas inkonsekvent. Å andra sidan kan anföras att föräldrapenningen är ATP-grundande, även de 32 kr/dag som en hemarbetande får.

Man kan även anföras att man direkt i lagtext, nämligen 7:3 (förtidspension) lagen om allmän försäkring, ur ekonomisk synvinkel i skälighetsomfattning jämsätter kvinnans insats i hushållet med förvärvsarbete. (Jfr även 5:1 och 2 skadeståndslagen.) I varje fall borde hemarbetande kvinnor med vårdansvar få rätt till ATP-poäng. Särskilt markerat blir bortfallet där kvinnan med hemmamekaförsäkring utför ovanligt stor arbetsinsats, såsom exempelvis maka till lantbrukare eller övrig rörelseidkare. Vid exempelvis aktiebolagsbildningar kan naturligtvis parterna uttaga lön som bl a kan medföra placering i högre sjukpenningssklass och därmed nå ett bättre ekonomiskt skydd vid bortfall av arbetsförmågan.

Om vi nu lämnar rekvisitet "inkomst av förvärvsarbete" och i stället undersöker de förutsättningar, som måste vara uppfyllda för att en hemarbetande kvinna skall kunna erhålla sjukpenning, görs hon avhängig av en man, som hon antingen är gift med eller tidigare varit gift med eller som hon har eller har haft barn med eller av eget eller makes barn under 16 år.

Med denne man måste hon stadigvarande sammanbo. Det betyder, att en kvinna som sammanbor med en man som hon tidigare inte varit gift med och som hon inte heller har eller har haft barn med ej är kvalificerad för någon sjukpenning. Det är inte heller en ensamstående kvinna utan barn under 16 år. Den största gruppen inom denna kategorien torde utgöras av kvinnor som studerar men även de s k "hemmadöttrarna" hör hit. Men å andra sidan finns inga godtagbara skäl för att dessa och de sammanboende kvinnorna utan barn skall falla utanför ifrågasvarande reglering.

Även reglerna om frivillig sjukpenningförsäkring ger uttryck för en negativ syn på den hemarbetande kvinnan genom att maximera den sammanlagda sjukpenningen till högst 20 kr/dag. Mer än så tycks hemarbetet inte vara värt, även om den som utför det betalar avgifter för att få en förhöjning av sjukpenningen. Det förefaller helt onödigt med detta "tak".

Hustrutillägg

I anslutning till den hemarbetande kvinnans situation ur socialrättslig synvinkel kan det vara motiverat att nämna ett regelkomplex som i och för sig inte är relevant endast i förhållande till den hemarbetande utan överhuvud gifta (eller "jämslida", se Lag 1962:392 om hustrutillägg eller kommunalt bostadstillägg till folkpension 9 § 2 st) kvinnor, nämligen *hustrutillägg till folkpensionen*. Hustrutillägg kan ges till en folkpensionärs hustru, som inte har folkpension själv. Detta är alltså en regel som formellt särbehandlar kvinnan. Vad är då orsaken till en dylik reglering? Först kan sägas att även andra omständigheter kan medföra att man som pensionär kan få särskilda pensionsförmåner, såsom pensionstillskott om man endast har folkpensionen eller låg ATP-pension, barntillägg för barn under 16 år och kommunalt bostadstillägg avsett att bidra till bostadskostnaderna. Här kan även nämnas handikappersättning till pensionär med nedsatt

funktionsförmåga (9:2) och vårdbidrag (9:4). Dessa är dock inga tilläggsförmåner.

Det som skiljer de särskilda pensionsförmånerna från hustrutillägget är att det är hustrun, inte pensionären, som får förmånen (även barntillägg kan utbetalas till hustrun). Förutsättningarna är att hustrun fyllt 60 år (se 1 § Socialförsäkring 25/1966 och 11/1976, AFL 9:6) och att makarna varit gifta i 5 år. Mannen måste uppbära folkpension i form av ålders- eller förtidspension. Tillägget betalas fram till dess kvinnan fyller 65 år. Tillägget är inkomstprövat d v s även kvinnor som inte är hemarbetande kan erhålla tillägget, men reglerna för inkomstprövningen ger vid handen, att man resonerat så, att i och med att mannen blir pensionär, har han svårare att fullgöra sin försörjningsskyldighet gentemot kvinnan.

Förtidspension

Bestämmelserna om rätt till förtidspension inom den allmänna försäkringen finns i 7 och 13 kap lagen om allmän försäkring. Villkoren för förtidspension eller sjukbidrag kan sammanfattas enligt följande:

- 1 Grundorsak till invaliditeten skall enligt huvudregeln vara medicinska faktorer, såsom sjukdom eller annan nedsättning av den fysiska eller psykiska prestationsförmågan.
- 2 De medicinska faktorerna skall medföra en betydande nedsättning av arbetsförmågan.
- 3 Vid invaliditetsbedömningen skall hänsyn tagas till övriga omständigheter, exempelvis sociala och arbetsmarknadsmässiga, som påverkar den försäkrades förmåga att bereda sig inkomst.
- 4 Arbetsförmågan bedömd på detta sätt, skall befinnas nedsatt med minst hälften.
- 5 Nedsättningen i arbetsförmågan skall vara varaktig eller åtminstone kunna antagas bli bestående avsevärd tid.

Förtidspension eller sjukbidrag från folkpensioneringen utgår mellan 16 och 65 års ålder.

Av 7 kap 3 § framgår att med inkomst likställes i skälig omfatt-

ning värdet av hushållsarbete i hemmet.

Om den hemarbetande kvinnan gavs tidigare bl a följande anvisningar:

”Består hushållet av åtskilliga personer och visar det sig att den försäkrade i stort sett sköter hushållet för dessa, torde hennes arbetsförmåga ej kunna anses vara nedsatt med hälften, men om hushållet är litet, exempelvis utgöres av endast man och hustru blir avgörandet ofta vanskligt. Ofta framgår att sökanden utför de lättare sysslorna, dammar, lagar mat och diskar, medan maken hjälper till med tyngre sysslor. Om det synes troligt att sökanden skulle kunnat ha exempelvis en halvdagsplats som hemhjälp, torde hon ej vara pensionsberättigad” (i skrift av Svenska Sjukkasföreningen nov 1962).

Här fastslås att de hemmafruar som i huvudsak fortfarande sköter ett stort hushåll inte är pensionsberättigade. Om hushållet är mindre blir avgörandet svårare.

I början av 1969 uppdrog Kungl Maj:t åt riksförsäkringsverket att utreda frågan om vidgade möjligheter för skilda grupper att erhålla förtidspension m m.

Av Kungl Maj:t *prop 1970:66* framgår att den omständigheten, att husmoder kan utföra ett visst mått av hushållsarbete inte utgör hinder att hon kan få hel förtidspension. Huvudpunkterna i propositionen var följande:

- Allmänt förordas en uppmjukning av invaliditetsbedömningen beträffande *handikappade husmödrar* (hemarbetande make).
- Den omständigheten att en husmor kan utföra ett visst mått av hushållsarbete bör inte hindra henne från att erhålla hel förtidspension. (Se *prop 1970:66*, riksförsäkringsverkets förslag och andra lagutskottets utlåtande nr 34, 1970 s 35 f).
- I större utsträckning än vad nu är fallet bör hänsyn tagas till om och i vad mån en invalidiserad husmor skulle kunna utföra något förvärvsarbete utom hemmet.
- Vid invaliditetsbedömningen bör man som en följd härav i högre grad än vad för närvarande sker taga hänsyn till de möjligheter som finns att erbjuda henne ett lämpligt arbete utom hemmet.

- Skulle hon avböja ett eventuellt erbjudande om lämpligt arbete utom hemmet bör detta inverka på bedömningen.

En kvinna som varit hemarbetande hela sitt liv och som i övrigt uppfyller kriterierna för förtidspension kan gå förlustig denna om hon avböjer ett erbjudet arbete utanför hemmet. Man kan verkligen ställa sig frågande inför intentionen att förbättra den hemarbetande kvinnans möjligheter att erhålla förtidspension!

Om en kvinna, som har rätt till förtidspension eller sjukbidrag från folkpensioneringen samtidigt har rätt till änkepension, hustutillägg eller barnpension från folkpensioneringen, får hon bara en av pensionerna nämligen den som är förmånligast för henne. Förtidspension och sjukbidrag är skattepliktig inkomst men ej ATP-grundande. Till denna pension kan ges vissa tillägg, som ges efter samma regler som vid ålderspension (se ovan, barntillägg, pensionstillskott, kommunalt bostadsbidrag).

Man kan även erhålla förtidspension och sjukbidrag från ATP. Man måste då dels uppfylla villkoren för rätt till förtidspension eller sjukbidrag från folkpensioneringen, dels ha haft pensionsgrundande inkomst under minst ett år samt vissa andra villkor. Av det senare villkoret följer att den hemarbetande kvinnan inte kan få förtidspension från ATP och om sådan skulle utgå brukar den bli förhållandevis låg.

Såväl ålderspension som full förtidspension från folkpensioneringen utgår med lägre belopp till gift försäkrad, vars make åtnjuter ålders- eller förtidspension, än till ensamstående pensionär. Två gifta pensionärer erhåller enligt huvudregeln 77 1/2 procent av basbeloppet vardera, medan ensamstående erhåller 95 procent av basbeloppet (6:2, 7:4). Två pensionärer som är gifta med varandra erhåller alltså tillsammans 155 procent av basbeloppet medan två ensamstående tillsammans erhåller 190 procent av basbeloppet. Inom folkpensioneringen skall gift pensionsberättigad, som stadigvarande lever åtskild från sin make, likställas med ogift pensionsberättigad vid tillämpning av 6 (ålderspension) och 7 (förtidspension) kap, om inte särskilda skäl föreligger (10:1, 1 st). Vidare skall pensionsberättigad, som stadigvarande sammanbor med annan, med vilken hon varit gift eller har eller har haft barn, likställas med gift pensionsberättigad vid tillämpning av 6 och 7 kap (10:1, 2 st).

Försörjarbegreppet i skatterättslig lagstiftning

(Reglerna nedan finns företrädesvis i kommunalskattelagen (1928:370) och lagen (1947:577) om statlig förmögenhetsskatt).

Efter 1970 års skattereform behandlas makar i princip som självständiga skattesubjekt. En del sambeskattningsregler finns dock kvar. Beskattningen av fysiska personer behandlas f n av 1972 års skatteutredning. Försäkringsbeskattningen utreds vidare av livförsäkringsskattekommittén.

De för gift skattskyldig gällande bestämmelserna tillämpas även i fråga om personer som lever tillsammans, om de tidigare varit gifta med varandra eller gemensamt har eller har haft barn. Makar, som under beskattningsåret levt åtskilda, anses som av varandra oberoende skattskyldiga.

För gifta och jämställda gäller att s k B-inkomster (främst inkomst av kapital) sambeskattas vid statstaxeringen. Skatten på B-inkomst beräknas därvid enligt den procentsats som gäller "på toppen" av den högsta A-inkomsten. Gift skattskyldig har från 1977 års taxering rätt att göra avdrag vid inkomsttaxeringen för lön som utbetalas till maken (se prop 1976/77:41). Reglerna gäller vare sig verksamheten drivs i direktägd form (enskild firma) eller i bolagsform. Gift inkomsttagare och jämställd har rätt att utnyttja vissa allmänna avdrag som maken ej kunnat utnyttja.

Skattskyldig får göra avdrag för underhåll till eget barn under 18 år, som inte varit hemmavarande, med högst 3 000 kr för varje barn. Är barnet äldre medges detta avdrag bara om underhållet utgår p g a domstolsbeslut. Detta gäller vare sig man är gift eller ogift.

Avdrag för försäkringspremier får åtnjutas av ensamstående med högst 250 kr och av makar och jämställda med högst 500 kr gemensamt. Ogift skattskyldig (varmed jämställes änka, änking eller fränskild), som under beskattningsåret haft hemmavarande barn under 18 år, får också göra avdrag med högst 500 kr. I det senare fallet framträder försörjarideologin tydligt. Det större avdraget motiveras med den försörjarbörda som en make eller ett barn utgör.

Realisationsvinstavdrag får göras av ensamstående med högst 500 kr och av makar och jämställda med högst 500 kr gemensamt. I detta avseende betraktas alltså gifta och jämställda som en

ekonomisk enhet, vilket kan tyckas orättvist i förhållande till exempelvis ett sammanboende par, som inte samtidigt betraktas som jämställda med makar. I ett sådant fall är båda berättigade till ett avdrag på 500 kr.

Avdrag från intäkt av kapital (sparavdrag) får göras av ensamstående med högst 800 kr och av makar och jämställda med högst 1 600 kr gemensamt.

För förvärvsavdrag gäller att om makar (och jämställda) med hemmavarande barn under 16 år båda haft A-inkomst, får avdrag göras av den make som haft den lägsta inkomsten med högst 2 000 kr, d v s kvinnan. Skattskyldig med hemmavarande barn under 16 år, d v s även det företrädesvis kvinnan, som under beskattningsåret antingen varit gift men inte levt tillsammans med sin make eller också varit ogift (änka, frångild, ensamstående) har också rätt till förvärvsavdrag med högst 2 000 kr från sin A-inkomst. P

Avdrag för nedsatt skatteförmåga bestäms med hänsyn till båda makarnas (och därmed jämställdas) inkomst- och förmögenhetsförhållanden. I fråga om det extra avdrag som kan medges folkpensionär inverkar emellertid bara den andra makens förmögenhetsförhållanden.

Skatteplikt till statlig förmögenhetsskatt inträder för ensamstående vid 200 000 kr och för makar och jämställda vid 200 000 kr sammanlagt. Även i detta avseende betraktas de gifta och de jämställda såsom en ekonomisk enhet.

Ogift skattskyldig, som har hemmavarande barn under 18 år, samt gift skattskyldig och jämställd, vars make saknar taxerad inkomst, åtnjuter skattereduktion med 1 800 kr.

Gift skattskyldig, vars make har statligt taxerad inkomst som understiger 4 500 kr, åtnjuter skattereduktion med lägre belopp. Det betyder att en man med en hemarbetande eller kort deltidsarbetande hustru har rätt till skattereduktion för den försörjningsbörda som han har gentemot henne.

Makar och jämställda ses som en enhet i vissa fall vid tillämpning av förordningen (1960:63) om rätt till förlustutjämning, lagen (1951:763) om ackumulerad inkomst och lagen (1970:172) om begränsning av skatt i vissa fall.

Den "sammanboende" kvinnans försörjning*Lagregler av betydelse för den "sammanboende" kvinnans försörjning**Inledning*

En kvinna som stadigvarande sammanbor med en man under äktenskapsliknande former är i rättsligt hänseende många gånger likställd med den gifta kvinnan om hon tidigare varit gift med mannen eller hon har eller har haft barn med honom (se exempelvis studiestödslagen (3:26, 4:39), studiestödsförordningen (3:10—19), kommunalskattelagen (65 § 5 st) samt nedan), i andra fall bättre ställd än den gifta kvinnan (se exempelvis kommunalskattelagen 35 § 3 mom 2 st och lagen om statlig förmögenhetsskatt 10 § 1 st och 12 § 3 st) men i de flesta fall sämre ställd än den gifta kvinnan. Hon berörs inte av reglerna i GB om underhållsskyldighet och giftorättsgemenskap samt av reglerna i ÄB om arv. Hon faller utanför den trygghetslagstiftning som finns för den gifta kvinnan inom socialrätten.

Hemmamakeförsäkring, hustrutillägg m m

Om den "sammanboende" kvinnan samtidigt är hemarbetande, kan konstateras, att hon inte har rätt till hemmamakeförsäkring, om hon inte tidigare varit gift med vederbörande eller har (haft) barn med honom eller stadigvarande sammanbor med eget barn under 16 år.

Vidare har en sådan kvinna inte rätt till hustrutillägg när den man, med vilken hon sammanbor, får folkpension och hon har inte heller rätt till änkepension från folkpensioneringen, såvida hon inte sammanbott med man hon tidigare varit gift med eller med man med vilken hon har (har haft) barn (AFL 8:2 och Lag 1962:392 om hustrutillägg och kommunalt bostadstillägg till folkpension 9 § 2 st). Änkepension från ATP betalas endast om makarna varit gifta med varandra. En "sammanboende" kvinna kan alltså inte få änkepension från ATP under några omständigheter.

När det gäller arbetsskadeförsäkringens rätt till livränta till efterlevande kan däremot en kvinna som sedan avsevärd tid har levt tillsammans med den avlidne under äktenskapsliknande förhållanden utan att vara gift med honom få livränta efter samma regler som gäller för en änka. Som en parentes kan nämnas att en

frånskild kvinna som hade rätt till underhållsbidrag kan få en livränta som högst är lika stor som underhållsbidraget.

Bostadsbidrag kan sammanboende få om de har barn.

I föräldraförsäkringen räknas också den som modern eller fadern stadigvarande sammanbor med som "förälder" nämligen om de har varit gifta med varandra tidigare eller om de har eller har haft barn tillsammans. En kvinna, som sammanbor med en sådan man som har barn, vilket/vilka hon vårdar, har rätt till föräldrapenning.

Vid förtidspension och sjukbidrag från folkpensioneringen räknas den som make eller maka som stadigvarande bor tillsammans med pensionären, om de antingen tidigare varit gifta med varandra eller om de har eller har haft barn tillsammans.

Familjebidrag

Regler om understöd åt den värnpliktiges familj finns⁶ i familjebidragslagen (1946:99) och familjebidragskungörelsen (1946:101) med senare vidtagna ändringar. Det kan vara motive- rat att behandla dessa regler i samband med den sammanboende kvinnan dels därför att det finns speciella regler för just henne i detta sammanhang, dels därför att värnpliktiga som fullgör sin grundutbildning ofta inte är gifta utan istället sammanboende.

Som medlem av den värnpliktiges familj betraktar familjebi- dragslagen den värnpliktiges hustru, vare sig han sammanlever med henne eller inte, samt hans barn under 16 år, vare sig de står under hans vårdnad eller ej — dock under förutsättning att han är underhållsskyldig gentemot dem; vidare hans frånskilda hus- tru m fl under förutsättning att han var underhållsskyldig; den värnpliktiges husföreståndarinna under förutsättning att den värnpliktige sammanbor med egna eller hustrus barn under 16 år samt, om han därjämte sammanlever med hustru, att hustrun är oförmögen till arbete.

Annan värnpliktigs anhörig samt husföreståndarinna i annat fall än som avses ovan får när synnerliga skäl föreligger jämstäl- las med familjemedlem efter särskilt medgivande. Med husföre- ståndarinna avses bl a kvinna som den värnpliktige sammanbor med under äktenskapsliknande förhållanden.

Förmånerna enligt familjebidragslagen är behovsprövade. Be- hovsprövningsreglerna är mer förmånliga för hustru än för sam-

manboende kvinna i de fall vederbörande har egen arbetsinkomst.

Familjepenning utgår till hustru och fränskild hustru samt, under vissa förutsättningar, till annan familjemedlem, som förestår hemmet åt värnpliktig med hemmavarande barn under 16 år. Till annan familjemedlem utgår familjepenning med lägre belopp.

Dessa regler innebär att kvinna som sammanbor med den värnpliktige åtnjuter familjepenning, om hon förestår hemmet åt honom och annan familjemedlem under 16 år. Efter prövning i varje särskilt fall kan kvinna, som stadigvarande sammanbor med den värnpliktige under äktenskapsliknande förhållanden, jämställas med familjemedlem även om det inte finns barn under 16 år i hemmet, men hon får då uppbära det lägre beloppet.

Om den värnpliktige sammanbor med familjemedlem utgår bostadsbidrag för bestridande av kostnaderna för bostaden. Om den värnpliktige vid tjänstgöringens början inte sammanbodde med familjemedlemmen får bidrag utgå endast om synnerliga skäl föreligger.

Bosättningslån

Även bosättningslånen är av intresse speciellt ur den sammanboende kvinnans synvinkel.

Bosättningslån beviljas av riksbanken. Lån kan utgå till makar, man och kvinna som sammanbor under äktenskapsliknande förhållanden, man och kvinna som avser att ingå äktenskap eller att sammanbo under äktenskapsliknande förhållanden, ensamstående som sammanbor eller avser att sammanbo med eget barn under 16 år samt ensamstående handikappad utan barn. Med eget barn jämställs barn som mottagits för adoption.

Samboende anses föreligga då sökandena visar antingen att de gemensamt förhyr eller äger sin bostad eller att de båda varit kyrkobokförda på samma adress i sex månader. Inkomstgränsen för lån är f n 90 000 kr oavsett om inkomsten intjänas av en eller två lånesökande.

Socialhjälp

Kommunen har i vissa fall rätt till ersättning av enskild för utgiven *socialhjälp*. Make är sålunda skyldig att utge ersättning

för socialhjälp som enligt 12 § socialhjälpslagen lämnats åt andra maken. Detta gäller dock inte om makarna, då hjälpen utgick, levde åtskilda efter vunnen hemskillnad och den av makarna som erhållit socialhjälp inte var berättigad till underhåll av andra maken. För socialhjälp som utgivits till make för tid då andra maken varit häktad eller intagen i anstalt och därför inte kunnat fullgöra sin underhållsskyldighet, finns inte heller ersättningsskyldighet för andra maken. Om båda makarna erhållit socialhjälp under samma tid har ingen av dem ersättningsskyldighet för socialhjälp som lämnats enligt 12 § (35 §). Någon motsvarande regel finns inte beträffande samboende.

Skadestånd

Enligt skadeståndslagen (1972:207) skall var och en som uppsåtligt eller av vårdslöshet vållar person- eller sakskada ersätta skadan, om inte annat följer av lagen. Den som enligt lag hade rätt till underhåll eller som eljest var för sin försörjning beroende av någon som blivit dödad skall av den skadeståndsskyldige erhålla ersättning för förlusten av underhåll (5:2). Förlusten ersätts i den omfattning som är skälig med hänsyn till den efterlevandes förmåga och möjligheter att genom eget arbete eller eljest själv bidra till sin försörjning. Det är inte nödvändigt att underhåll utgick vid tiden för dödsfallet utan det beaktas också om underhåll skulle komma att utgå inom en nära framtid efter dödsfallet. Skadeståndsskyldigheten gäller alltså inte bara gentemot den som hade rätt till lagstadgat familjerättsligt underhåll utan också den som på annat sätt var beroende av den avlidne för sin försörjning. Den som sammanbott med annan under äktenskapsliknande förhållanden har därmed möjlighet att få sin försörjning tryggad genom skadestånd.

Avtalsreglering av betydelse för den "sammanboende" kvinnans försörjning

Försäkringar, som tillkommit genom avtal mellan arbetsgivare och arbetstagare medför ibland att en "sammanboende" kvinna räknas som gift, ibland inte.

Industrins och handelns tilläggspension för tjänstemän och arbetsledare samt Kooperationens tilläggspension innebär, att den familje- och änkepension som man kan erhålla inom ramen för dessa båda pensioner inte omfattar sammanboende. Samma gäller enligt normalpensionsreglementet för anställda hos kommuner och landsting och enligt statens allmänna tjänstepensionsreglemente. Det förekommer emellertid att regeringen inom ramen för statlig tjänstepension beviljar familjepension i särskild ordning i fall då äktenskap inte ingåtts, nämligen i fall då vederbörande under en längre tid (minst fem år) sammanlevt under äktenskapslika förhållanden och den efterlevandes (kinnans) ålder, hälsotillstånd, möjlighet till förvärvsarbete samt ekonomiska och andra omständigheter är sådana att hon bedöms vara beroende av pensionen för sin försörjning.

Trygghetsförsäkringen vid arbetsskada ger däremot en kvinna som sammanbor med en man under äktenskapsliknande förhållanden samma rätt som efterlevande maka.

En kvinna som sammanbott med en man som har tjänstegrupplivförsäkring för arbetare eller för tjänstemän räknas oftast som efterlevande maka. Men både den försäkrade och kvinnan måste vara ogifta. Vill en man vara säker på att den (ogifta) kvinna med vilken han sammanbor skall bli förmånstagare, kan han göra ett skriftligt förmånstagarförordnande.

Den frånskilda kvinnans försörjning

Lagregler av betydelse för den frånskilda kvinnans försörjning

Inledning

Under de första åren av giftermålsbalkens giltighetstid upplöstes årligen i runt tal 1 800 äktenskap genom äktenskapsskillnad, vilket mostvarar något mer än en promille av samtliga äktenskap. År 1975 meddelades drygt 25 000 äktenskapsskillnader motsvarande 14 promille av samtliga äktenskap. I 2/3 av dessa fall fanns barn under 18 år. Dessa siffror visar sålunda att alltjämt flertalet äktenskap är livsvariga men att de som upplöses genom äktenskapsskillnad, även sådana där det finns barn, stigit till en betydande andel. Av de äktenskap som upplöstes genom äktenskapsskillnad år 1975 hade halva antalet bestått en varierande tids-

längd upp till ungefär 11 år, medan andra hälften varat längre (medianen för äktenskapets varaktighet vid äktenskapsskillnad var 11,2 år).

Underhållsbidrag

Underhållsskyldighet som följd av ekonomisk jämlikhet under äktenskapets bestånd

Regeln om underhåll efter äktenskapsskillnad i den tidigare lydelsen av GB 11:26 innebar en möjlighet för ena parten att frigöra sig från ett omöjligt äktenskap utan att fullständigt ödelägga sina existensmöjligheter, även om ingen direkt skadeståndsgrundande handling kunde läggas den andre till last. Innebörden av detta efteräktenskapliga underhållsinstitut var enligt förarbetena (NJA II 1916 s 241 f), att "rättigheten till sin natur är en verkan av själva äktenskapet, vilken består, oaktat att detta blivit upplöst". Underhållet skulle alltså betraktas mot bakgrunden av försörjningsplikten i bestående äktenskap. Denna plikt åvilade mannen på historiskt gamla och solida grunder av varvad ekonomisk nödvändighet och allmän moraluppfattning. Som ovan framhållits skulle makarna vara ömsesidigt förpliktade att bidra till familjens underhåll, mannen genom förvärvsarbete och kvinnan genom hemarbete. Oberoende av vem tillgångarna tillhörde skulle makarna leva på samma ekonomiska nivå som en följd av den äktenskapliga gemenskapen. Man ansåg att ekonomisk jämlikhet präglade äktenskapet. Sekelskiftets frigörelseprocess undan kyrkligt inflytande i äktenskapssaker hindrade inte att de flesta människor uppfattade (och fortfarande uppfattar) äktenskapet som en livsvarig samlevnadsform och underhållsplikten därmed något som man påtagit sig för alltid. Lagtexten speglar i viss mån detta genom att som enda uttrycklig tidsbegränsning ange att underhållet upphör vid nytt äktenskap, underförstått: som ger hustrun annan försörjning. Äktenskapslöftet i den mest använda vigselritualen bidrog (och gör det kanske fortfarande) till att understryka att man avtalat om trohet, bistånd och samråd för livet — ett förlängt ansvar för andra makens försörjning måste mot sådan bakgrund te sig naturlig om äktenskapet undantagsvis skulle upplösas.

Ingen underhållsskyldighet som följd av ekonomisk jämlikhet under äktenskapets bestånd

Olika aspekter kan läggas på underhåll både under och efter äktenskap och sambandet därimellan. Det minskade ömsesidiga beroendet mellan makarna som är en följd av nutida utbildnings-, arbetsmarknads- och socialpolitik kan anföras som argument för att äktenskapets ekonomiska rättsverkningar begränsas i skilda hänseenden. Allt färre är i dag beroende av underhåll från anhöriga då förvärvsintensiteten ständigt ökar bland gifta kvinnor och då unga flickor som lämnar skolan i allt högre grad är inställda på att ha förvärvsarbete under större delen av sitt vuxna liv. Lagstiftningsarbetet om makars inbördes förpliktelser har med utgångspunkt härifrån utformats på sådant sätt att den skall förstärka makarnas motiv för att öka den ekonomiska självständigheten under äktenskapet liksom huvudprincipen beträffande underhållsbidrag efter äktenskapsskillnad är att dylikt ej skall komma ifråga. En anledning som framförts både i debatt och förarbete till att slopa underhållet är, att make av rädsla att inte klara av en eventuell underhållsplikt känner sig förhindrad begära skilsmässa, varvid äktenskapets frivillighet alltså skulle äventyras av underhållet. Många menar, att den utveckling i praxis som tyder på en ökad restriktivitet i fråga om underhållsbidrag bör få stöd i en ny lagstiftning.

I familjelagssakkunnigas direktiv framhölls att frågan om underhållsbidrag efter skilsmässa måste ses i samband med frågan om rätt till upplösning av äktenskapet och att utgångspunkten bör vara att underhållsbidrag mellan makar icke skall komma ifråga efter äktenskapsskillnad. Äktenskapets rättsverkningar bör såvitt möjligt inte utsträckas att gälla efter upplösningen. En kvarstående ekonomisk förpliktelse innebär att äktenskapet partiellt fortlever och att rätten att få det upplöst sålunda är ofullständig.

Då man går till verket för att reglera rätten till underhåll *efter skilsmässa*, är det av största vikt att man även beaktar vilken lösning man ger frågan om underhållet *i bestående äktenskap*. "Det beroende som kan motivera underhållsrätt efter skilsmässa är nästan alltid bara en fortsättning av ett beroende som förelegat redan under äktenskapet" (SOU 1972:41 s 214). Det finns ett klart spänningsförhållande mellan direktivens önskan om ekonomiskt

oberoende mellan makarna och den ekonomiska gemenskap i äktenskapet som fortfarande förespråkas i GB i form av dels lika levnadsstandard trots olika försörjningskapacitet och dels giftorätt till hälften i makes egendom oavsett hur mycket eller lite man själv har tillfört familjen. Detta spänningsförhållande kommer tydligt till uttryck i en regeringsrapport till FN 1968 över kvinnornas status i Sverige:

"Rollfördelningen mellan könen måste ändras så, att både mannen och kvinnan i familjen ges samma praktiska förutsättningar både att utöva ett aktivt föräldraskap och att förvärvsarbeta. — En politik, som *dels* försöker göra kvinnan jämställd med mannen i det ekonomiska livet *dels* samtidigt befäster kvinnans traditionella ansvar för hemmet och barnens vård, har inte utsikter att uppfylla den förstnämnda målsättningen" (SOU 1972:41 s 79).

Behovet av underhåll efter äktenskapet är alltså ytterst beroende av hur rollfördelningen skett makarna emellan i äktenskapet. Familjens funktioner och de enskilda familjemedlemmarnas roller bestäms i högre grad av faktiska förhållanden än av den rättsliga regleringen av samlevnaden. Direktivens önskemål att lagstiftningen skall kunna ge motiv till en förändring av mannens och kvinnans roller i familjen och därmed motverka ett alltför starkt beroende dem emellan måste vägas mot behovet av regler som löser faktiskt uppkomna problem. I vart fall måste omställningen till ekonomiskt oberoende i alla familjer vara en fråga på lång sikt, inte minst med hänsyn till det behov av barndaghemsplatser och arbetstillfällen som den för med sig.

I en undersökning om bl a underhållsbidrag efter hem- och äktenskapsskillnad, som familjelagssakkunniga lät utföra andra halvåret 1973, framkom att det under hemskillnadstiden (normalt drygt ett år) var ganska vanligt med underhållsbidrag till hustrun. I 42 procent av tingsrättsfallen och i 30 procent av de gemensamma ansökningarna från allmän advokatbyrå förekommer sålunda underhållsbidrag. När det gäller tiden efter äktenskapsskillnad är siffrorna däremot låga. I 15 procent av tingsrättsfallen fastställs underhållsbidrag medan siffran för de gemensamma ansökningarna är så låg som tre procent. Det är dessutom vanligt att bidrag efter äktenskapsskillnad bestäms att utgå endast under begränsad tid.

Huvudstadgandet om *underhåll efter äktenskapsskillnad* återfinns nu i GB 11:14. Vid 1973 års revision av GB — som framför allt omfattade äktenskapets ingående och upplösning — utrensades definitivt skuldprincipen. Alla skillnadsgrunder som hade skuld i någon form som rekvisit togs bort och underhållsbedömningen gjordes genom omredigeringen oberoende av någondera partens övervägande skuld till skillnaden. Det tillägg till paragrafen, som motiverats av att hemskillnadstiden avskaffats vid revisionen och som innebär ett påpekande om att eventuellt behov av bidrag för tiden närmast efter skillnaden skall beaktas, är tänkt framför allt som en kompensation för det underhåll som tidigare utgick under hemskillnaden. Tillägget syftar inte till någon saklig ändring (NJA II 1973 s 159).

T o m 1979-07-01 kommer GB 11:14 att indelas i följande tre stycken. Första stycket:

"Efter äktenskapsskillnad svarar varje make för sin försörjning." (SFS 1978:854).

Bakgrunden till denna reglering är att man ansett, att bibehållandet av betalningsskyldighet efter äktenskapet kan innebära en svår belastning på den underhållsskyldige och en osjälvständig ställning för mottagaren. En frånskild som har försörjningssvårigheter har självklart samma rätt som alla andra att få del av samhällets omsorger sådana som sjukvård och åtgärder för utbildning och arbetsanpassning. De familjerättsliga underhållsreglerna är icke i lika hög grad som vid sin tillkomst grundläggande för den enskildes trygghet. Den uppgiften har i väsentliga delar övertagits av den socialförsäkringslagstiftning och sociallagstiftning i övrigt som därefter har vuxit fram. Samspelet mellan dessa nytillkomna rättsområden och de ursprungliga familjerättsliga underhållsreglerna har inte alltid beaktats i tillräcklig grad. Särskilt gäller detta vilken inverkan förekomsten av olika sociala förmåner har på underhållsskyldigheten liksom den inverkan skattereglerna har på den enskildes ekonomi. I princip bör inte förutvarande make i sådana hänseenden ha ett ansvar som betraktas som primärt och medför att eljest utgående socialförmåner minskar eller bortfaller. En huvudregel bör alltså vara att de frånskilda betraktas som ekonomiskt oberoende av varandra.

Underhållsskyldigheten som en följd av rimlighetsöverbäganden

"Övergången från gammalt till nytt bör göras med varsamhet och omtanke om de enskilda människorna, men det finns ingen anledning att avstå från att använda lagstiftningen som ett av flera instrument i reformsträvandena mot ett samhälle där varje vuxen individ kan ta ansvar för sig själv utan att vara ekonomiskt beroende av anhöriga och där jämlikhet mellan män och kvinnor är en realitet" (NJA II 1973 s 159).

Principen om kollektiv jämställdhet (kollektiv ekonomisk självständighet) har inte fått härska oinskränkt. Skyddskravet gentemot den enskilde individen, som skulle komma i kläm om jämställdhetsprincipen drevs fullt ut, får utifrån allmänna humanitära rimlighetsöverbäganden inte överges i alltför hög utsträckning. Man anknyter detta resonemang till faktiska omständigheter och menar att då det har blivit allt vanligare att underhållsbidrag, i den mån det är aktuellt efter en äktenskapsskillnad, bestäms att utgå under en begränsad tid, denna praxis bör få stöd i en uttrycklig lagregel så att make under en övergångstid vid behov kan få underhållsbidrag.

Andra stycket i GB 11:14 får därför följande innehåll:

"Är make under en övergångstid i behov av bidrag till sitt underhåll, har maken rätt att få underhållsbidrag av den andra maken efter vad som är skäligt med hänsyn till den makens förmåga och övriga omständigheter." (SFS 1978:854).

I en del fall skulle det dock leda till obilliga konsekvenser om man uteslöt möjligheten för en make att få underhållsbidrag för längre tid än en övergångstid. Det förekommer fortfarande att särskilda försörjningssvårigheter uppstår efter upplösningen av ett långvarigt äktenskap. Det var tidigare inte lika vanligt som nu att båda makarna förvärvsarbetade. Förekomsten av gemensamma barn kan ha hindrat ena maken att arbeta utom hemmet. Båda makarna har ofta varit ense om att den ena skulle förvärvsarbeta och skaffa familjen inkomster medan den andra skulle stå för skötseln av hus och hem. Om ett sådant äktenskap upplöses efter lång tid har den make som stannat hemma, i praktiken hustrun, ingen utbildning eller en utbildning som ligger alltför långt tillbaka i tiden för att vara användbar, och ingen vana vid förvärvsarbete. I andra fall kan ålder och sjukdom utesluta möjligheten att få arbete.

Vid en bedömning av underhållsskyldigheten i denna situation får den omständigheten att äktenskapet varat lång tid inte vara enbart avgörande. Även efter ett 20-årigt äktenskap kan ju den underhållsberättigade vara i 40-årsåldern då utsikterna till utbildning och förvärvsarbete är betydligt gynnsammare än om vederbörande är äldre. Ett tidsbegränsat underhållsbidrag bör alltså övervägas i första hand för att ge den underhållsberättigade tid och tillfälle att skaffa sig sin försörjning på egen hand. Att kunna försörja sig själv måste alltid ses som någonting positivt. I en del fall kan man emellertid förutse att den underhållsberättigade maken inte heller efter en övergångstid har möjligheter att skaffa sig en rimlig försörjning. Då bör underhållsbidrag kunna dömas ut för längre tid.

Dessa tankegångar kommer till uttryck i tredje stycket i GB 11:14:

"Har make svårigheter att försörja sig själv efter upplösning av ett långvarigt äktenskap eller finns det synnerliga skäl, har maken rätt till underhållsbidrag för längre tid än som i andra stycket sägs." (SFS 1978:854).

Man kan fråga sig på vilken nivå ett sådant underhåll skall ligga, exempelvis för fränksild kvinna, vars man dragit fördel av att hustrun skött hem och barn så att han genom sitt kontinuerliga förvärvsarbete fått fast förankring i yrkeslivet och kanske också nått högre inkomster. Skall i dylikt fall en utjämning ske i deras levnadsvillkor så att hon får "tillbörligt" underhåll eller skall detta bara syfta till livets nödtröft? Utredningen framhåller den tendens i praxis som anger att make som *kan* försörja sig inte skall ha underhåll, även om självförsörjningen skulle innebära en standardsänkning. De fränksilda makarnas självständighet går före utjämningen av de ekonomiska följderna av deras tidigare samlevnad och upplösningen av denna.

Giftorätt — enskild egendom

Jag har inte för avsikt att behandla giftorättsinstitutet och bodelningsreglerna ur teknisk synvinkel även om dessa i och för sig ger uttryck för uppfattningen om äktenskapet såsom utgörande en ekonomisk enhet. Det principiella förhållandet mellan giftorättsinstitutet och jämställdhetstanken är dock av kvinnorättsligt in-

trasse. Detta förhållande framträder i motsättningen mellan strävan efter makarnas inbördes självständighet och strävan efter en utjämning — en *materiell jämställdhet* — mellan dem vid äktenskapets upplösning. Självständighetslinjen skulle konsekvent genomförd innebära att vardera maken tog sin egendom vid upplösningen. Den är väl förenlig med den *formella jämställdheten*, som bara kräver att båda har lika rättigheter och skyldigheter. Men den beaktar inte att det finns skäl för en utjämning av tillgångarna mellan makarna om samlevnaden varit långvarig och inneburit en ekonomisk gemenskap. Att de tillgångar, som make fört in i boet vid giftermålet, finns kvar vid äktenskapets upplösning, är då ofta resultatet av bådas insatser. Även om äganderätten ligger kvar på förvärvaren, d v s mannen, har han kanske kunnat behålla egendomen bara tack vare det arbete eller annat tillskott som andra maken, d v s kvinnan, gjort. Likaså kan besparingar, förbättringar av makes egendom och andra förmögensökningar vara — och är väl regelmässigt — resultatet av bådas insatser utan att den enes eller andres andel däri kan fastställas i efterhand.

I de fall, då ena makens insatser för familjen haft formen av arbete i hemmet, är det över huvud taget inte möjligt att bestämma insatsens storlek. I sådana fall är fö intresset av en utjämning särskilt starkt, eftersom den förvärvsarbetande regelmässigt står som ägare till all egendom som förvärvats.

Också när båda makarna har inkomster och gör förvärv till boet är det ofta en tillfällighet vem som står för anskaffningen och därmed blir ägare. Det händer också att den ene får stå som förvärvare och ägare, därför att det har särskilda fördelar, medan i själva verket den andre tillhandahåller resurserna. Generellt kan sägas att ju starkare makarna upplever familjen som en gemenskap desto större blir sammanblandningen och desto mindre ger den formella äganderätten för ena eller andra maken anvisning om hans verkliga insatser för tillgången.

Ett *äktenskapsförord*, som innebär att allt vad makarna för med sig i äktenskapet och vad de senare förvärvat skall vara makens enskilda egendom, medför, att något giftorättsgods inte finns i äktenskapet. Där finns från början "den formella jämlikheten" men kanske inte alla gånger "den materiella jämlikheten". Skäl har ovan framförts för det materiellt berättigade med en hälften-

delning av giftorättsgodset, när kvinnan varit hemarbetande. Situationen kan vara likadan i ett äktenskap, där det finns ett äktenskapsförord. Ett inte helt ovanligt exempel torde vara "studentäktenskapet", där parterna kommer överens om äktenskapsförord. Ingen har några större tillgångar och båda uppbär studiemedel. När de är färdiga med sina studier blir rollfördelningen ofta den att mannen börjar att arbeta och kvinnan föder barn. Kvinnan kanske inte heller har lika lätt att få arbete med sin examen som han har med sin. De saker som nu skaffas till hemmet görs med pengar han har förtjänat. Han äger huset, bilen, möblerna o s v och de är hans enskilda egendom. Detta betyder att han ensam får behålla hela boet vid äktenskapsskillnad, vilket leder till ett materiellt obilligt resultat.

Några socialförmåners relation till den familjerättsliga underhållsplikten

Någon fullständig genomgång av det socialrättsliga regelsystemet satt i relation till den frångångna kvinnans möjligheter till försörjning kommer inte att göras i detta avsnitt. Socialförmånernas betydelse för underhållsskyldigheten är dock av intresse för det tidigare förda resonemanget.

Förmånernas relation till den familjerättsliga underhållsplikten har varit föremål för skiftande meningar under flera decennier, men utvecklingen har gått i den riktningen att sådan underhållsplikt numera anses reduceras av *ålderspension*, *förtidspension*, *kommunalt bostadstillägg* m m. I praxis har principen direkt uttalats i vissa rättsfall. (Se t ex i NJA 1966 s 390 I och NJA 1969 s 360). Reduktionsprincipen är inte så renodlad som den förefaller vid första påseende. Det kommunala bostadstillägget utgör ett praktiskt exempel på den växelverkan som föreligger mellan socialrättsliga och familjerättsliga regler om inkomst- eller behovsprövade förmåner. Storleken på nämnda tillägg bestäms av kommunen och är beroende av mottagarens inkomster. Som inkomst räknas periodiskt underhåll från make. Likväl skall redan vid underhållsbidragets bedömande hänsyn tas till möjligheten att behövande hustru kan få bostadstillägg och underhållet reduceras med vad som tillkommer henne. (Beckman, *Svensk Familjerättspraxis*, 5 uppl Stockholm 1972 s 78). Båda regelsyste-

men förefaller betrakta sin behovsbedömning som sekundär till vad "motsidan" kan prestera och det är osäkert hur domstolarna faktiskt bedömer saken.

Ytterligare en förmån, *socialhjälp enligt 12 § socialhjälpslagen*, anknyter direkt till hjälpbehov (försörjningsförmåga) grundade på ålderdom, sjukdom, lyte eller bristande kropps- eller själskrafter. Enbart möjligheten att komma i åtnjutande av denna hjälp anses ej få verka reducerande på underhållsplikten; först då socialhjälp faktiskt utgår uppstår sådan effekt. (Sundberg, J., *Familjerätt i omvandling. Studier kring Äktenskap och socialförmåner*, Stockholm 1969 s 177). Omvänt gäller att socialhjälp i sig själv är behovsprövad och utgår enligt lagtexten först i den mån behovet inte tillgodoses "på annat sätt". Blotta möjligheten att familjerättsligt underhåll kommer att utgå skall inte heller reducera socialhjälp enligt 12 §.

Socialhjälp enligt nyssnämnda lags 13 § torde dock ej reducera underhållsskyldigheten då denna hjälpform i princip är återbetalningspliktig för hjälptagaren.

Enligt förarbetena till GB (NJA II 1921 s 24) ansågs bekostandet av *utbildning* till hustrun i förekommande fall ingå i underhållsplikten under äktenskapets bestånd. Detta har framkommit i flera rättsfall även vid bedömning av den efteräktenskapliga underhållsskyldigheten. (Exempel på denna praxis finner man i NJA 1956 A 34, SvJt 1967 rf s 40 och NJA 1974 s 496). Utbildningsbehovet är främst aktuellt för de kvinnor som varit hemarbetande under äktenskapet och aldrig haft förvärvsarbete eller förlorat kontakten med tidigare sådant. Med hänsyn till de möjligheter som i dag tillhandahålles av allmänna medel som hjälp till självhjälp torde kravet på mannens underhållsplikt minska i hög grad. I ett rättsfall från mitten av 1970-talet (NJA 1974 s 496) framkom att hustrun som på grund av att hon var över fyrtio år och därför inte kunde få statliga studiemedel, var i behov av bidrag från mannen för att kunna genomföra sina studier.

Angående reglerna om studiemedel och särskilt vuxenstudiestöd i studiestödslagen och studiestödsförordningen hänvisas till vad som ovan sagts om den studerande kvinnan. Möjligheten till studiestöd antas ha en reducerande effekt på mannens underhållsskyldighet. (Sundberg, s 123 f).

Änkans försörjning*Lagregler av betydelse för änkans försörjning**Arv*

Genom lag 11 juni 1920 erhöll hustru arvsrätt efter mannen. Dessa regler upptogs sedan i 1928 års lag om arv.

Under förarbetena undersöktes olika vägar att tillgodose efterlevande maka (make). I första hand upptogs till övervägande huruvida hon (han) i enlighet med dansk och norsk rätt, borde erhålla rätt att sitta i oskiftat bo. Beredningen ansåg, att nackdelarna var större än fördelarna, varför den avstod från ett dylikt förslag. — I andra hand övervägdes att som arv tillägga den efterlevande maken en rätt att under sin livstid besitta den del av den avlidnes egendom, som ej utgjorde bröstarvinges laglott. Det sistnämnda förslaget blev lag.

I egenskap av arvinge är hustru ansvarig för den avlidnes skulder enligt de regler som i allmänhet gäller om arvinge. Även om giftorättsgemenskap inte föreligger, är hon skyldig att inom stadgad tid avträda den först avlidnes egendom till förvaltning av boutredningsman eller till konkurs, om hon vill undgå ansvar för skulderna. Underlåter hon detta blir hon personligen ansvarig.

Den egendom som tillfaller efterlevande hustru i arv bildar tillsammans med hennes övriga egendom en enhetlig förmögenhet. Medgivandet för den efterlevande att icke behöva upprätthålla två förmögenhetsmassor — sin egen egendom och den först avlidnes kvarlåtenskap — utan att få fritt sammanblanda dem är huvudsakligen betingat av arvlåtarens och arvingens inbördes ställning av makar, framförallt ur den synpunkten att arvlåtarens önskan kunnat antagas vara att bereda maken så fri ställning som möjligt. Efterlevande maka innehar sin egen kvotdel med full äganderätt. Den framlidne makens kvotdel innehar hon med fri förfoganderätt. Detta innebär att hon äger förvalta och förfoga över egendomen med den inskränkningen att hon inte får förfoga över den genom testamente. Rätt att testamentera bort hela behållningen har hustrun endast om den avlidne maken inte efterlämnat släktingar av andra arvsklassen eller de alla dött under mellantiden eller också makarnas behållning vid makens död inte översteg 4 × basbeloppet.

Arvsbeskattning

Till den förmånligaste skatteklassen vid arv hänförs förutom bl a maka den kvinna som vid tiden för dödsfallet sammanlevde med den avlidne, om de tidigare varit gifta med varandra eller gemensamt har eller har haft barn (28 § lagen (1941:416) om arvsskatt och gåvoskatt). Eftersom sammanboende saknar arvsrätt efter varandra erfordras testamente eller förmånstagareförordnande angående försäkring. Vidare gäller att från lott som tillkommer efterlevande make eller likställd får såsom skattefritt avdragas 30 000 kr. Motsvarande belopp för samlevande som inte är jämställd med make är 3 000 kr.

Reglerna är formellt könsneutrala men ger uttryck för en positiv särbehandling av gifta och jämställda i förhållande till andra personkategorier exempelvis andra sammanboende.

Änkepension

Reglerna om änkepension från folkpensioneringen bygger på uppfattningen om kvinnan som försörjarobjekt. Dessa är formellt särbehandlande regler till kvinnans förmån. För rätt till änkepension fordras bl a att änkan antingen vid mannens död har vårdnaden om barn under 16 år eller att hon vid mannens död har fyllt 36 år och varit gift med honom i minst 5 år. Som änka räknas också en kvinna som stadigvarande bodde tillsammans med den avlidne mannen, om hon antingen tidigare varit gift med honom eller har eller har haft barn med honom. Hel änkepension som är 95 % av basbeloppet utgår om hon har vårdnaden om barn under 16 år eller var fyllda 50 år vid mannens död. I övriga fall reduceras pensionen. Änkepension upphör senast när kvinnan fyller 65 år. Om hon gifter om sig dessförinnan, upphör pensionen. Den upphör även om hon flyttar ihop med en man, som hon tidigare varit gift med eller har eller har haft barn med. Om det nya äktenskapet upplöses eller sammanboendet upphör inom 5 år börjar änkepension efter ansökan att betalas ut igen.

De sistnämnda reglerna visar mycket tydligt motivet till änkepensionen. När mannen avlider och inte längre kan försörja hustrun, träder det allmänna in med änkepension. Om hon sedan gifter om sig eller får barn med någon annan, som hon stadigvarande sammanbor med förväntas denne man försörja kvinnan

och samhället slipper träda in. Grundtankarna bakom denna reglering återfinns även vid reglering för änkepension från ATP, även om det där endast är ett nytt äktenskap som inverkar på pensionen.

Änkelivränta vid arbetsskada

Alla förvärvsarbetande är försäkrade för *arbetsskada* genom lagen om arbetsskadeförsäkring som trädde i kraft 1 juli 1977.

Försäkringen gäller både fast anställda och tillfälligt anställda och är oberoende av lörens storlek. Som lön räknas också t ex fri kost och fri bostad. Egna företagare och uppdragstagare (d v s den som utan att vara anställd utför uppdrag åt någon) är försäkrade om de är bosatta i Sverige och inte har undantagande från ATP. Den som genomgår utbildning är försäkrad i den mån utbildningen medför särskild risk för arbetsskada.

Som arbetsskada räknas skada till följd av olycksfall i arbetet, annan skadlig inverkan i arbetet (arbetssjukdomar) och olycksfall på väg till och från arbetet. Med skada menas både personskada och skada på protes eller liknande som användes för sitt ändamål när skadan inträffade. Som exempel på annan skadlig inverkan i arbetet kan nämnas skador och sjukdomar orsakade av farliga ämnen, energistrålning, ovanligt ansträngande rörelser eller arbetsställningar, skakningar eller vibrationer från maskiner och verktyg och buller.

Änkan efter någon som har avlidit på grund av arbetsskada, har rätt till livränta, om hon har fyllt 36 år vid mannens död, eller har vårdnaden om och bor tillsammans med barn under 16 år. Rätten till livränta upphör om änkan gifter om sig eller börjar bo tillsammans med någon under äktenskapsliknande former. Om äktenskapet eller samboendet upphör inom fem år, får hon tillbaka rätten till livränta. För en änka som inte fyllt 50 år och inte heller har barn under 16 år minskas livräntan med 1/15 för varje år som hon är yngre än 50 år. En kvinna som har levt tillsammans med den avlidne utan att vara gift med honom kan under vissa förutsättningar få livränta efter samma regler som en änka. En fränskild kvinna som hade rätt till underhållsbidrag kan få en livränta som högst är lika stor som underhållsbidraget.

Efterlevandeskyddet har anpassats till de regler som gäller

inom folkpensioneringen och ATP. Änkling och frånskild man ges sålunda inte någon rätt till efterlevandelivränta, och efterlevande kvinna utan minderåriga barn måste för att få sådan livränta ha uppnått 36 års ålder vid mannens död.

I förarbetena (Prop 1975/76:197 s 82) motiverades slopandet av de tidigare bestämmelserna om livränta till änklings- och frånskilda män (i vissa speciella fall) med att dessa regler visat sig ha mycket liten praktisk betydelse. Endast ett fåtal änklingslivräntor utgår fortfarande i hela landet. Någon ny sådan livränta hade inte tillkommit på flera år. Eftersom änklingskydd inte förekommer inom andra socialförsäkringsgrenar fann man inte skäl att föreslå någon rätt till änklingslivränta i den nya lagen. En hänvisning till jämställdhetshänsyn gjordes (se Prop 1975/76:197 s 56). Man menade att ett sådant skydd tillgodosågs på ett bättre sätt genom en förstärkning av efterlevandelivräntorna till barn!

Rätten för frånskild make att få efterlevandelivränta inom ramen för den avlidnes lagstadgade underhållsskyldighet har enligt förarbetena utnyttjats i ganska liten utsträckning. Man menade dock att *frånskilda kvinnor* även i fortsättningen skall kunna få livränta, om de är berättigade till underhållsbidrag.

Avtalsreglering av betydelse för ankans försörjning

Inom statens allmänna tjänstepensionsreglemente (SPR) finns familjepension som ges till både änka och änklingsman upphörd vid omgifte.

Äktenskapet måste ha ingåtts innan den anställda fyllde 60 år. Den bestämmelsen gäller inte om maken genom äktenskapet har förlorat sin rätt till en tidigare statlig familjepension. Inte heller om makarna tidigare har varit gifta med varandra innan den anställda fyllde 60 år.

Om makarna var frånskilda får den frånskilde familjepension om hon eller han hade haft rätt till eget underhållsbidrag. Äktenskapet måste ha varat fem år och upplöstes efter det att den anställda fyllt 30 år. Finns både make och frånskild make delar de familjepensionen lika. Den frånskilde kan emellertid inte få ett högre belopp än det hon eller han hade som underhållsbidrag vid dödsfallet. Blir det på detta sätt något över av den frånskildes hälft av familjepensionen, så tillfaller den delen maken.

För en efterlevande är familjepensionen 50 procent av den ålderspension som den anställde skulle fått. Hänsyn tas inte till höjningen vid 65 år. För änka som har rätt till folkpension undantas från samordningen med den allmänna försäkringens folkpension och ATP (liksom vissa andra pensioner) ett belopp som före 65 års ålder är 3,5 procent av basbeloppet vid månadens ingång och efter 65 år är 4,2 procent av basbeloppet.

Familjelivränta betalas till efterlevande på liknande sätt som familjepension.

En likadan familjepension finns inom pensionsreglemente för anställda inom kommun och landsting (KPR/LKPR). Något annorlunda ser familjepensionen ut inom industrins och handelns tilläggspension för tjänstemän och arbetsledare. Förutom den vanliga änke- och änklingspensionen finns en särskild familjepension efter vissa äldre män samt en särskild änkepension för de fall då en änka inte kan få änkepension från ATP därför att äktenskapet inte varat 5 år och är barnlöst.

Kvinnorättslig värdering av den hemarbetande kvinnans rättsliga situation

Det som framför allt kännetecknar den hemarbetande kvinnans rättsliga situation är förhållandet som rör bibehållandet eller inte av de regler av skyddskaraktär, som innefattar antingen formell eller reell positiv särbehandling av kvinnan.

Man kan göra gällande att alla regler som särbehandlar kvinnan vare sig i positiv eller negativ riktning skall bort, därför att särbehandling i princip är oförenligt med jämställdhetstanken. Att det förhåller sig så med negativ särbehandling är lätt att förstå, men det framstår inte fullt lika klart vad gäller positiv särbehandling. Den åsikten har dock kommit till uttryck inte minst inom den officiella jämställdhetsideologin att viss positiv särbehandling egentligen diskriminerar kvinnan genom att den hindrar eller försenar hennes självständighet framför allt i ekonomiskt hänseende. Underhållsskyldigheten under och efter äktenskapet skall av den anledningen uttunnas så mycket som möjligt, detta på bekostnad av en försämrad ekonomisk situation för många kvinnor. Vinsten ligger i den "uppfostrande" effekt man menar en dylik ordning för med sig. Kvinnorna tvingas till att klara sig själva, att bli starka och självständiga. Denna ideologi passar utmärkt för en del kvinnor men mindre väl för andra.

Man kan också göra gällande, att de regler som nu finns som positivt särbehandlar den gifta, sammanboende, fränskilda (hemarbetande) kvinnan eller (hemarbetande) änkan är alldeles för få. Den försörjarideologi som kommer till uttryck i rätten till underhåll, änkepension, hustrutillägg m m är inte enbart av ondo utan bör i stället på visst sätt förstärkas. Den frågeställning som blir intressant med en sådan utgångspunkt är på vem försörjningsansvaret skall ligga, på det offentliga eller på den enskilde. Överhuvud har utvecklingstendensen varit den att det offentliga har övertagit ansvaret för ett flertal sociala situationer som tidigare åvilade den enskilde och man kan därför tänka sig en förstärkt sådan utveckling på ifrågavarande område. Motiveringen för en sådan skulle vara den ojämvikt som faktiskt råder och för vilken kvinnan behöver kompenseras till dess hon inte behöver ett dylikt skydd.

Slutligen kan den åsikten förfäktas, att de skyddsregler vi nu har bör finnas kvar som de är, eftersom det säkerligen alltid kommer att finnas kvinnor som behöver dem. Att de skulle ge uttryck för någon slags förmyndarmentalitet och "klapp på axeln"-attityd och därmed fördröja kvinnans jämställdhet och/eller frigörelse är föga troligt med den uppmärksamhet och det intresse som idag riktas mot jämställdhetsproblematiken. Koppas dessa regler till för kvinnan positivt särbehandlande regler inom utbildning och arbetsliv torde stora förutsättningar finnas att åtminstone i någon mån förverkliga jämställdhets- och frigörelsesträvandena.

Den heltidsarbetande kvinnans försörjning

Kvinnoarbetets omfång och innehåll

Utvecklingen av antalet förvärvsarbetande kan med hjälp av folkräkningen följas från 1870 till 1975. Antalet förvärvsarbetande ökade mellan varje folkräkning från 1870 till 1975. Ökningen var speciellt kraftig mellan 1910 och 1930, då antalet förvärvsarbetande ökade från 2,01 till 2,73 miljoner. Denna ökning sammanhänger givetvis främst med att befolkningen i åldern 15—64 år under denna tid ökade från 3,3 till 4,1 miljoner. Kvinnorna började då också förvärvsarbete i större utsträckning. Andelen

förvärvsarbetande kvinnor ökade från 21 till 31 procent mellan 1910 och 1930. Männen förvärvsarbetade i mycket hög utsträckning. Vid folkräkningen 1920 var över 90 procent av männen förvärvsarbetande, vilket är den högsta siffran för folkräkningarna 1870—1975. Förklaringen till att så många förvärvsarbetade är industrialiseringen och näringslivets expansion under och efter första världskriget.

Under 1930—1950 sjönk förvärvsintensiteten något för både män och kvinnor. För kvinnornas del förklaras nedgången i förvärvsintensitet främst av att andelen gifta kvinnor ökade från 46 till 60 procent och att de hade lägre förvärvsintensitet. Sedan 1950 har förvärvsintensiteten bland män avtagit främst bland de yngre och äldre beroende på längre skolgång och lägre pensionsålder. Kvinnorna — framför allt de gifta — har däremot förvärvsarbetat i allt större utsträckning. Ökningen av det totala antalet förvärvsarbetande under denna period är dock huvudsakligen en effekt av befolkningstillväxten.

Under de båda lågkonjunkturerna 1971 och 1975 gick kvinnorna i ökad grad in i arbetskraften. Framför allt var det kvinnor med barn under 7 år som ökade sitt arbetskraftsdeltagande. Förklaringen till detta ligger troligen både i tillväxten av den offentliga sektorn, där traditionellt de flesta kvinnor arbetar, och i att attityder till och möjligheter för kvinnor att förvärvsarbeta har ändrats genom bl a särbeskattning, ökat deltidsarbete och utbyggnad av barntillsynen. Kvinnornas relativa arbetslöshetstal ligger för nästan alla åldrar på en högre nivå än männens. Bakom detta ligger att det finns kvinnor som är nytillträdande på arbetsmarknaden i de flesta åldrar. En uppfattning om antalet kan man få av andelen av de arbetslösa i en grupp som ett kvartal tidigare ej var i arbetskraften. 1972—1973 varierade denna andel för män i olika åldrar mellan 8 procent (55—64 år) och 27 procent (20—24 år) medan den för kvinnorna varierade mellan 20 procent (55—64 år) och 53 procent (35—44 år med barn under 7 år).

Nästan 80 procent av befolkningen 16—64 år tillhör arbetskraften. Utanför arbetskraften finns omkring 1 miljon människor i dessa åldrar. En ökning av antalet sysselsatta, om man bortser från befolkningsförändringar, måste ske från denna grupp. Men bland dessa personer fanns 407 000 studerande, värnplikstjänstgörande, intagna för anstaltvård och övriga arbetsoförmögna.

Om arbetskraftsdeltagandet skall kunna öka utan att inkräkta på t ex studier måste det ske främst bland kvinnor över 45 år och bland yngre kvinnor med barn under 7 år. Bland personer utanför arbetskraften har 65 000 personer, 13 000 män och 52 000 kvinnor i åldrarna 16—64 år, uppgivit att de velat arbeta. Av dessa hade 1 000 män och 19 000 kvinnor barn under 7 år.

Samtidigt med omfördelningen av sysselsättningen från varu- till tjänsteproducerande sektorer har den yrkesmässiga omstruktureringen gått mot vad som här sammanfattningsvis kan kallas tjänstemannayrken. Förskjutningen går framför allt mot det ganska heterogent sammansatta yrkesområdet natur- och socialvetenskapligt, tekniskt, humanistiskt, konstnärligt och militärt arbete. Ett gemensamt drag för många yrken inom detta yrkesområde är att de fordrar en jämförelsevis lång utbildning. Även yrkesområdet kameralt och kontorstekniskt arbete har fått en allt större del av samtliga förvärvsarbetande. För dessa två yrkesområden tycks utvecklingen från 1960-talet ha fortsatt även under första delen av 1970-talet. Antalet förvärvsarbetande kvinnor i detta yrkesområde har under samtliga perioder ökat betydligt snabbare än antalet män. Detta hänger samman med att den helt kvinnligt dominerade yrkesgruppen vårdarbete ökat mycket starkt; gruppen har mer än fördubblats under 15 år. Inom yrkesgruppen vårdarbete har antalet undersköterskor och vårdbiträden ökat något snabbare än antalet sjuksköterskor. 75—80 procent av kvinnorna återfinns inom naturvetenskapligt, tekniskt etc arbete (främst yrkesgruppen hälso- och sjukvårdsarbete), kommersiellt arbete, kameralt och kontorstekniskt arbete samt servicearbete mot 10—15 procent bland männen.

Vid en jämförelse mellan yrkesfördelningen för de nyrekryterade till arbetsmarknaden (d v s för avgångna från grundskolan 1973—1975) och yrkesfördelningen för samtliga med grundskoleutbildning, framgår, att andelen män i tillverkningsarbete och andelen kvinnor i servicearbete (d v s främst barnflickor) är väsentligt större bland de nyrekryterade. Det torde tillskrivas det förhållandet att det sker en successiv överströmning från de yrken man börjar i till yrken inom helt andra yrkesområden.

Dominerande yrkesgrupper bland männen är verkstads- och byggnadsmaterialarbete med 20—25 procent, och träarbete med omkring 10 procent av de förvärvsarbetande männen. Bland

kvinnorna är husligt arbete m m den dominerande yrkesgruppen med omkring 40 procent av de förvärvsarbetande kvinnorna. Till denna yrkesgrupp förs alla de som arbetar som barnflickor. Dessa utgör 1975 uppskattningsvis 35 procent av de förvärvsarbetande kvinnorna. Andelen som blir barnflickor har dock minskat jämfört med början av 1970-talet. Näst största kvinnliga yrkesgrupp är övrigt kommersiellt arbete som rekryterar cirka 10 procent av kvinnorna. Här ingår bl a affärsbiträden. Dessa utgör det stora flertalet av dem som är verksamma inom övrigt kommersiellt arbete.

Den tidigare påtalade koncentrationen till vissa yrken illustreras för avgångna från grundskolan 1975 av att drygt hälften av de förvärvsarbetande kvinnorna återfinns inom de två största kvinnliga yrkesgrupperna. Av männen återfinns drygt hälften inom de fem största yrkesgrupperna. Koncentrationen är mera påtaglig för kvinnorna än för männen, något som kan tyda på att de kvinnor som går ut på arbetsmarknaden direkt efter grundskolan åtminstone på kort sikt, har mindre valmöjligheter i sitt yrkesval än vad männen har.

Utflödet till arbetsmarknaden från gymnasieskolan kännetecknas av att kvinnor går i huvudsak till naturvetenskapligt, tekniskt etc arbete, kameralt och kontorstekniskt arbete och servicearbete. Endast 3—4 procent går till tillverkningsarbete. Att en så pass stor andel kvinnor går till naturvetenskapligt, tekniskt, etc arbete hänger samman bl a med att i detta heterogena yrkesområde inryms även sjukvårdsbiträden. Sjukvårdsbiträden är det största enskilda yrket för kvinnor från de yrkesinriktade linjerna (31 procent av de förvärvsarbetande). Av kvinnorna från de teoretiska linjerna är 11 procent sjukvårdsbiträden och 12 procent förskollärare m m. Dominerande kvinnoyrken i övrigt är kontorsyrkena (specialkontorister) och hembiträden/barnsköterskor (d v s barnflickor m fl grupper). Det är således även här en påtaglig skillnad i yrkesval mellan män och kvinnor och bland kvinnor också en stark koncentration till ett fåtal yrken.

När det gäller universitets- och högskoleutbildade på arbetsmarknaden hänvisas till vad som sagts ovan under rubriken Kvinnan och utbildning. Den situation som uppstod till följd av den ökade examinationen vid universitetet och högskolor medförde förskjutningar i de examinerades verksamhet och planer

vid examenstillfället. Männen hade ett gynnsammare arbetsmarknadsläge än kvinnorna nästan hur man än ser det: Genomsnittligt sett var arbetslösheten lägre, andelen med tillfälligt arbete lägre, andelen i beredskaps/arkivarbete lägre och andelen med olämplig utbildning lägre. Inom samtliga utbildningsgrupper utom journalistutbildade var arbetsmarknadsläget gynnsammare för de manliga examinerade. Endast bland journalistutbildade var arbetsmarknadsläget för kvinnor jämförbart med männens.

Kvinnolön

Skillnaden i yrkesval ger även upphov till löneskillnader mellan män och kvinnor genom att många av de kvinnor som går ut i arbetslivet efter grundskolan får elev- och praktikarbete. Dessa resulterar i mycket låga medianlönerna för kvinnorna. Kvinnornas medianlön uppgick 1975 till 69 procent och 1976 till 74 procent av männens. Den övervägande delen av denna skillnad beror på de låga praktiklönerna för bl a barnflickor. Medianlönen för dessa var 1975 790 kr och 1976 890 kr per månad. Under första hälften av 1970-talet har andelen barnflickor minskat och deras löneutveckling varit väsentligt sämre än den genomsnittliga. Exkluderar man barnflickorna uppgår kvinnornas medianlönerna för åren 1975 och 1976 till 88 respektive 97 procent av männens. Inom vissa tillverkningsyrken och inom t ex transport- och kommunikationsarbete har de t o m högre löner än vad männen har. Löneskillnaderna är således i första hand ett uttryck för skillnader i yrkesval och inte i så hög grad för löneskillnader inom samma yrkesområden.

För de som går ut på arbetsmarknaden med grundskoleutbildning kännetecknas situationen av svårigheterna att få arbete, och för kvinnornas del av bl a en stark koncentration till vissa yrken. De höga arbetslöshetstalen pekar på att många av dem som kommer direkt från grundskolan har svårt att få fäste på arbetsmarknaden. Yrkes- och löneuppgifter för kvinnorna gör att man kan tala om en tvådelad arbetsmarknad: en med praktikarbeten och låga löner inom barnomsorg och vårdsektorn och en arbetsmarknad inom kontor, handel och industri med väsentligt högre löner.

Ett år efter avgången från gymnasieskolan för de tvååriga linjerna gäller att medianlönen är högst för män från de teoretiska linjerna och lägst för kvinnor från de teoretiska linjerna. Detta gör att skillnaden i medianlön mellan män och kvinnor är väsentligt högre för avgångna från de teoretiska linjerna än från de yrkesinriktade. Detta gäller även när man exkluderar de kvinnor som arbetar som barnflickor, daghemspraktikanter etc. Dessa skillnader mellan män och kvinnor går igen inom så gott som alla yrkesområden och yrkesgrupper.

För kvinnor avgångna från de yrkesinriktade linjerna är medianlönen något högre än för avgångna från de teoretiska. Detta hänger till stor del samman med dels skillnader i yrkesfördelning dels att lönerna inom sjukvården är högre för dem som kommer från de yrkesinriktade linjerna.

Arbetsrättslig ramlagstiftning ur kvinnorrättslig synvinkel

Inledning

Under det senaste decenniet har ett flertal nya lagar av arbetsrättslig karaktär tillkommit. De viktigaste av dessa är arbetsmiljölagen, medbestämmandelagen, lagen om anställningsskydd, om anställningsfrämjande åtgärder, om facklig förtroendeman, om styrelserepresentation och om semester. Dessutom kan nämnas förslaget till lag om jämställdhet mellan kvinnor och män i arbetslivet.

Det gemensamma kännetecknet för ett flertal av dessa är att de är *ramlagar* som för sin närmare tillämpning fordrar tillkomsten av *avtal*, *anvisningar* o dyl. Det betyder att lagarna är allmänt hållna med en ofta vidsträckt men vag målsättning. Avsikten med detta är att lagarna skall kompletteras med avtal, på vilka arbetstagarna skall ha stort inflytande. Dessa avtal skall växa fram den vanliga förhandlingsvägen, d v s arbetstagarsidan representeras av de fackliga organen. Det betyder att *det fackliga arbetet* är av central betydelse för dessa lagars närmare innehåll och utformning.

Jag avser i det följande att relatera denna nya arbetsrättsliga lagstiftning till kvinnan i arbetslivet och därvid undersöka om den kan betraktas som en kvinnovänlig lagstiftning.

Arbetsmiljölagen

Arbetsmiljölagen trädde i kraft 1978-07-01 och ersatte arbetarskyddslagen. Utgångspunkten anges vara att skydda mot hälsofaror och olycksrisker i arbetet. Men målsättningen är vidare än att bara skydda mot vissa negativa företeelser som innebär risker för hälsa och säkerhet. Arbetsmiljölagstiftningen bygger på att syftet också skall vara att söka nå fram till arbetsförhållanden där arbetet av den enskilde kan upplevas som meningsfylld och berikande del av tillvaron. I förarbetena betonas *den totala hälsoaspekten*, nämligen sambandet mellan arbetsmiljö och hälsa i fysiskt, psykiskt och socialt hänseende.

Hälsobegreppet har sedan arbetarskyddslagens tillkomst undergått förskjutningar. En utvidgning har skett från en renodlat medicinsk syn på arbetsplatsens hälsorisker till att man strävar efter att nå bästa möjliga förhållanden från medicinsk, psykologisk och social synpunkt. Som utgångspunkt för ett nyare och i vart fall i det psykiska hälsovårdsarbetet användbart hälsobegrepp nämns också *livsviljan, motivationen till arbete* och *till utveckling mot egen identitet och personlighet*. Till arbetsmiljöns beskaffenhet i socialt och psykiskt avseende hör också exempelvis tryggheten i anställningen liksom hur lång arbetstiden är, hur utvecklad demokratin är på arbetsplatsen, lönesystemets utformning o s v. Detta betyder att inom ramen för arbetsmiljön hör sådana frågor som finns reglerade förutom i arbetsmiljölagen även i medbestämmandelagen, lagen om anställningsskydd, anställningsfrämjande åtgärder m fl.

Avsikten är att relatera arbetsmiljölagens vidsträckta intentioner till kvinnans arbetsmiljö och undersöka i vad mån lagen (lagarna) innebär en förbättrad arbetssituation för kvinnan.

Om man börjar med arbetsmiljön i inskränkt bemärkelse kan hälsoriskernas inverkan på kvinnor ses ur två aspekter, dels hälsorisker som inverkar på kvinnan helt oberoende av hennes kön, dels hälsorisker för kvinnan som är avhängiga av hennes könstillhörighet.

Hälsorisker av det förstnämnda slaget är exempelvis de som rör det elektriska området, det kemiska området och strålskyddsområdet. På dessa områden finns speciella författningar, som innehåller skyddsbestämmelser för både yrkesverksamma och allmänheten. Dessa hälsoriskområden kan också ha direkt bety-

delse för kvinnan som könsvarelse (se nedan). Hit hör även sådana faktorer som hur arbetslokaler och maskiner skall vara utformade för att medföra så liten hälsorisk som möjligt, luftförhållanden och frågan om belysning m m.

Kvinnoarbetet skall vara inte bara i möjligaste mån riskfritt i fysiskt och psykiskt avseende utan det skall också ge möjlighet till engagemang, arbetsglädje och personlig utveckling. Det synes riktigt och ändamålsenligt att i en målsättningsbeskrivning bl a utgå från kvinnornas möjligheter att påverka sina arbetsförhållanden. I förarbetena till lagen talas om *arbetstillfredsställelsbegreppet* (s 59). Samtidigt hänvisas till att arbetstillfredsställelse enligt forskning och all erfarenhet är i hög grad relaterad till den enskilda människan och hennes skiftande läggning och behov. Lagregler om arbetsförhållandenas utformning har därför inte ställts i direkt relation till arbetstillfredsställelse eller närliggande begrepp som självförverkligande, arbetets meningsfullhet eller personlig utveckling. Något av kärnan anser utredningen emellertid ligga i möjligheten att själv vara aktiv vid utformningen av sin arbetsplats och sina arbetsuppgifter och att ha ett yrkesmässigt ansvar.

Vissa hälsorisker kan dock relateras till den kvinnliga arbetstagaren i hennes egenskap av att vara kvinna. Särskilda bestämmelser fanns i arbetarskyddslagen om kvinnors arbete. Bestämmelserna gällde främst arbete under jord i gruva eller stenbrott, där förbud föreskrevs mot att anlita kvinna (34 §). Arbetarskyddsstyrelsen kunde dock ge dispens. Medförde visst slag av arbete synnerlig fara för olycksfall, när en kvinna utförde det eller var det synnerligen ansträngande eller hälsofarligt för kvinnan fick regeringen föreskriva särskilda villkor för eller förbud mot att en kvinna användes till sådant arbete (38 §). I detta sammanhang kan även nämnas att 35 § arbetarskyddslagen innehöll särskilda regler om ledighet från arbetet för kvinna som sannolikt kunde vänta sin nedkomst inom sex veckor. Vidare fick kvinna som fött barn inte användas till tyngre arbeten under de sex första veckorna efter barnsbörden, om det inte styrktes med läkarintyg att hon utan men för sig eller barnet kunde börja arbetet tidigare.

Arbetsmiljölagen innehåller — bortsett från en bestämmelse om ledighet för amning — inga särbestämmelser för kvinnor (se

s 108). I förarbetena konstaterades dock att vissa grupper av arbetstagare kan vara särskilt mottagliga för speciella risker i arbetsmiljön. Bl a nämndes risker för fosterskador. I detta sammanhang påpekades även att det finns sjukdomsformer och olika typer av besvär som kan innebära speciella risker för påverkan av vissa arbetsmiljöfaktorer. Med hänsyn till risker av nämnda och liknande slag föreslogs ett särskilt bemyndigande för arbetarskyddsstyrelsen. Om arbete medför särskild risk för vissa grupper av arbetstagare, exempelvis gravida kvinnor, skall arbetarskyddsstyrelsen kunna meddela förbud mot att dessa utför arbetet eller föreskriva att vid arbetet annat särskilt villkor skall gälla (16 §).

I remissvaren på dåvarande förslaget till arbetsmiljölagen erinrades i anslutning till att de förbud mot kvinnors anlitande till arbete som fanns i arbetarskyddslagen skulle försvinna om angelägenheten av att foster och barn skyddas genom att gravida och ammande kvinnor inte utsätts för t ex kemiska arbetsmiljöfaktorer som via moderkaka eller bröstmjolk kan överföras till och skadligt påverka foster och barn. Socialstyrelsen fann att de föreslagna bestämmelserna gav möjlighet till sådana för fostret, barnet och därmed för kommande generationer viktiga skyddsåtgärder därigenom att arbetarskyddsstyrelsen kan meddela förbud mot visst slag av arbete eller föreskriva särskilda villkor då risk för fosterskador föreligger. De flesta remissinstanser såsom arbetsmarknadsstyrelsen och LO delar också utredningens inställning att särbestämmelser för kvinnor i möjligaste mån skall undvikas i arbetsmiljölagen och anser det vara väsentligt att "inga onödiga hinder uppställs vare sig för mäns eller för kvinnors tillträde till eller ledighet från olika arbeten". (Prop 1976/77:149 s 72. Vem har sagt att reglerna nödvändigtvis måste uppfattas som "hinder"? (förf kom).) Gruvindustriarbetarförbundet ansåg dock att det dispensabla förbudet mot kvinnors anlitande till gruvarbetet under jord borde stå kvar. Kemikontoret framhöll att gravida kvinnor i vissa fall torde vara att anse som en särskilt känslig grupp när det gäller fosterskadande, mutagena eller cancerogena ämnen.

Om en kvinna inte kan fullgöra sitt ordinarie arbete på grund av havandeskap är det tänkt att arbetarskyddsstyrelsen skall uppmärksamma detta i sin tillsynsverksamhet. Men i och med en

sådan formell ordning skapas inga garantier för att en gravid kvinna inte skall behöva tidigarelägga sin graviditetsledighet eller skall få vidkännas sänkning av lönen m m. Det kan givetvis inte anses riktigt att en kvinna med vissa arbetsuppgifter tvingas ta ut föräldraledighet långt före förlossningen. Det är angeläget att en havande kvinna får vara kvar i arbetet. Detta har också uppmärksamrats i propositionen till arbetsmiljölagen. Där sägs att i första hand en omplacering inom arbetsplatsen bör försökas om kvinnans ordinarie arbetsuppgifter påkallar det. Men om omplacering inte kan ske hänvisas endast till fortsatt reformarbete inom föräldraförsäkringens område för kompensation för uteblivna löneförmåner. Som plåster på såren framhålls att en gravid kvinna enligt lagen om anställningsskydd får anses skyddad i sin anställning även i fall då längre ledighet än normalt behövs med hänsyn till hennes arbetsuppgifter.

I jämställdhetens intresse har alla för kvinnan formellt särbehandlande regler av skyddskaraktär försvunnit ur lagstiftningen med undantag av den kvinnospecifika regeln om rätt för kvinna att amma sitt barn på arbetstid (4:4). Även om denna särlagstiftning primärt går i positiv riktning för kvinnan, har man menat att de sekundära följdverkningarna av sådan skyddslagstiftning över huvud är av för kvinnan negativ karaktär just på grund av det faktum att den särbehandlar kvinnan. Som framkommit skall även den nya lagen kunna ge kvinnan eller kvinnans foster det skydd som behövs, men i stället för att öppet lagreglera detta har man överlämnat till arbetarskyddsstyrelsen att utfärda anvisningar, föreskriva särskilda villkor och/eller meddela förbud. I den konstruktion som arbetsmiljölagen fått, nämligen att utgöra en ramlag, ligger dock en stor fara ur kvinnorättslig synvinkel. Dels kommer det att dröja ett par år efter arbetsmiljölagens ikraftträdande innan arbetarskyddsstyrelsen (7 kap) har utfärdat dylika anvisningar, varför det kan finnas en period som är "tom" på skydd, dels kommer lagens effektivitet att vara beroende av med vilken kraft de fackliga organen med skyddsombuden i spetsen har verkat.

Arbetsgivare och arbetstagare skall samverka för att bedriva en lämplig skyddsverksamhet (6 kap). Skyddsombuden intar därvid en stark ställning. De utses av lokal arbetstagarorganisation som är eller brukar vara bunden av kollektivavtal i förhållande till

arbetsgivaren. Finns inte en dylik organisation, utses skyddsombudet direkt av arbetstagarna (2 § 2 st). Skyddsombuden har vidsträckta befogenheter och har väl tillgodosetts vad gäller möjligheterna att utöva sin verksamhet. (4 § 3 st, 5 §, 6 §, 10 §. Se även 16 § om tillämpningen av lagen (1974:358) om facklig förtroendemans ställning på arbetsplatsen. Se nedan).

Kvinnornas dåliga representation i fackföreningar och dessas dåligt utvecklade jämställdhetsintresse torde medföra att kvinnospecifika önskemål om utformningen av arbetsmiljön har relativt små möjligheter att vinna gehör. Konstruktionen ramlag plus sedermera tillskapade anvisningar (avtal o dyl) torde med nuvarande mansdominans inom alla beslutande organ fungera som en spärr för kvinnovänliga reformer inom arbetsmiljön.

"Kortare arbetstid"

Delegationen för arbetstidsfrågor har utarbetat en rapport *"Kortare arbetstid. När? Hur?"* (SOU 1976:34). Man har därvid bl a uppehållit sig vid debatten om sex timmars arbetsdag eller 30 timmars arbetsvecka. Debatten har gällt dels sex timmars arbetsdag för alla, dels sex timmars arbetsdag för småbarnsföräldrar. Bland de argument som framförts till förmån för sextimmarsdagen för alla kan nämnas:

- reformen är en av de viktigaste förutsättningarna för att jämställdhet mellan män och kvinnor skall bli möjlig både i arbetsliv, familjeliv och samhällsarbete
- föräldrar och barn i alla åldrar skulle få ökade möjligheter till meningsfull samvaro och omsorgen om barnen skulle bli bättre
- reformen skulle göra det möjligt för många fler — inte minst kvinnor — att delta i politiskt och fackligt arbete, kulturaktiviteter o s v
- stressen och hetsen i arbetslivet skulle minska
- fler arbetstillfällen skulle skapas även om sysselsättningsproblemet måste lösas med arbetsmarknadspolitiska insatser och inte genom en arbetstidsförkortning

- många av de kvinnor som i dag deltidssarbetar skulle kunna heltidssarbeta.

Delegationen anser inte att deltidssarbete som en bestående företeelse på arbetsmarknaden kommer att leda till jämställdhet mellan män och kvinnor. Det är i stället ett uttryck för brister i samhället och för den bristande jämställdheten. Därför anser delegationen att deltidssarbetets stora omfattning bland kvinnor är ett starkt argument för en förkortning av den dagliga arbetstiden för alla — män och kvinnor— och för en fullt utbyggd god barnomsorg.

De argument som rör sex timmars arbetsdag för småbarnsföräldrar härrör från familjestödsutredningens förslag om föräldrars arbetstider. Detta innebar att förvärvsarbetande föräldrar med barn upp till tre år skulle ges möjlighet att reducera sin arbetstid till sex timmar per dag. Inkomstbortfallet skulle betalas genom föräldraförsäkringen.

Familjestödsutredningens förslag gav upphov till en livlig debatt. Bland de argument som anförts för en delreform kan följande nämnas:

- sextimmarsdag för alla kommer att ta så lång tid att genomföra att särskilt utsatta grupper bör få förtur
- sextimmarsdag för småbarnsföräldrar skulle utgöra ett första steg mot en generell arbetstidsförkortning. Man skulle genom denna delreform kunna visa att sextimmarsdagen fungerar
- fler småbarnsföräldrar skulle få praktiska möjligheter att arbeta
- möjligheterna till heltidssarbete för de kvinnor som i dag arbetar deltid skulle öka
- kvinnornas frånvaro från arbetet skulle minska
- möjligheter skulle skapas för männen att ta del av barnuppfostran och hemarbete.

Bland de argument som anförts mot en delreform kan följande nämnas:

- bara kvinnor kommer att utnyttja delreformen. Den skulle inte bidra till ökad jämställdhet på arbetsmarknaden och i hemmet

- kvinnans möjligheter att få arbete på samma villkor som männen skulle försvåras. Kvinnorna skulle bli mindre "attraktiva" på arbetsmarknaden
- småbarnsföräldrar är inte den enda utsatta gruppen. Förkortad arbetstid behövs, dels för grupper med särskilt hårt arbete, dels för alla att vara tillsammans med familj och barn i *alla* åldrar och för att ägna sig åt samhällsarbete
- barn under tre år är inte mer tidskrävande än äldre barn
- delreformen skulle försena utbyggnaden av barnomsorgen och bli en reform för redan gynnade, d v s de som redan i dag har arbete och daghemsplats för barnen
- en delreform för småbarnsföräldrar skulle försena sextimmarsdagen för alla.

Sextimmarsdag för småbarnsföräldrar har genomförts⁸ fr o m 1979-01-01. Lagen innebär att en förälder kan få helledigt till dess barnet blir 1 1/2 år och därefter en förkortning av arbetstiden med 3/4 av normal arbetstid till dess barnet fyllt 8 år eller gått ut första skolarbetet. Förkortningen av arbetstiden får betalas av föräldern själv. De argument som anförts mot en sådan delreform torde ha relevans ur kvinnorättslig synvinkel. Det troliga är att reformen kommer att få negativa konsekvenser för kvinnorna och ytterligare försvåra deras ställning på arbetsmarknaden.

Kvinnans möjligheter till medbestämmande

Här ovan har pekats på den enskilda arbetstagarens möjligheter att åstadkomma bättre arbetsmiljö (arbetsmiljölagen 4 §). Det snabbaste och effektivaste sättet att nå detta mål torde vara förhandlingsvägen.

Medbestämmandelagen blir med denna syn det viktiga instrument med vars hjälp arbetstagarna genom sina organisationer kan få det inflytande över arbetsorganisation och arbetsinnehåll som är en förutsättning för en tillfredsställande arbetsmiljö.

MBL rör *formerna* för beslutsfattandet ute i arbetslivet, inte *vilka frågor* som skall beslutas eller *hur* besluten skall se ut. Det är av största vikt att kvinnorna finns med och påverkar vilka frågor som skall prioriteras och hur de skall beslutas.

Medbestämmandelagen är liksom arbetsmiljölagen en ramlag, som förutsätter att arbetsmarknadens parter träffar kollektivavtal om medbestämmande på arbetsplatsen. Lagen bygger på hög facklig anslutning och inarbetade förhandlingsordningar. Arbetstagsarsidans strävanden stöds i lagen av en förstärkt förhandlingsrätt (11, 12 och 13 §§), informationsrätt för den fackliga organisationen i alla frågor (19 §), tolkningsföreträde i vissa tvister och veto rätt i entreprenadfrågor i vissa situationer och sist men inte minst rätt till medbestämmande som skall komma till stånd genom avtal (32 §). Enligt nämnda paragraf kan avtal om medbestämmande träffas i frågor om ingående och upphörande av anställningsavtal (personalpolitik), arbetsledningsfrågor och företagsledningsfrågor. Visserligen har arbetsgivaren fortfarande fria händer att välja mellan olika personer i samband med tillsättandet av en viss tjänst. Men arbetstagarorganisationen har möjlighet att påverka arbetsgivarens val. I partssammansatta organ med beslutanderätt enligt kollektivavtal kan arbetstagarparten ha majoritet.

Medan 32 § ger utrymme för att avtal om medbestämmande skall få förekomma är ett medbestämmandeavtal antingen utformat som ett ramavtal rörande vilka frågor man får lov att sluta mer preciserade avtal om eller som ett avtal rörande själva bestämmanderätten inom ett visst eller inom vissa områden. Avtal om den förra typen finns på den statliga sektorn. De frågor som man enligt det statliga avtalet får sluta medbestämmandeavtal om, är frågor av typen

- användningen av psykologiska lämplighetsprov o dyl
- planeringssamtal
- avskedsintervjuer

där facket kan få *veto rätt*, och frågor om

- genomförandet av information till de anställda i vissa fall
- introduktionsrutiner för nyanställda
- former och tider för arbetsplatsträffar
- personaltidningen

där facket kan få självbestämmanderätt, efter förhandling med

arbetsgivaren. Som synes rör det sig om ekonomiskt rätt betydelselösa frågor.

Arbetsmiljöavtalet är däremot ett avtal som handlar om medbestämmande i egentlig mening. Skyddskommittén, som har arbetstagarmajoritet, har fått bestämmanderätt inom vissa gränser. Det blir alltså fråga om de fackliga organisationernas styrka och inriktning som blir avgörande för om MBL kommer att få betydelse för jämställdheten i det svenska arbetslivet. Det blir deras uppgift att driva jämställdhetsfrågorna inom ramen för MBL:s förhandlingsregler och regeln om medbestämmande genom kollektivavtal i 32 §.

Medbestämmandelagen har framhållits såsom varande ett komplement till en lag om jämställdhet på arbetsmarknaden, eftersom den kan sägas ge ett indirekt skydd mot könsdiskriminering i arbetslivet. Men denna konsekvens kan endast inträda såvida man använder medbestämmanderätten till att försöka åstadkomma jämställdhet mellan kvinnor och män på arbetsplatserna. Risk finns dock för viss "kollision" mellan medbestämmandelagen och jämställdhetsförslaget, eftersom jämställdhetskommittén har underlåtit att behandla jämställdhetsförslagets förhållande till andra arbetsrättsliga lagar. Eftersom jämställdheten är så utvecklade *internt* inom den fackliga rörelsen är det emellertid föga sannolikt att jämställdhetsproblematiken kommer att drivas med någon särskild kraft från fackligt håll. Kvinnorepresentationen inom fackföreningsrörelsen är ju utomordentligt låg på alla nivåer.

En rad fackliga initiativ för att förbättra den dåliga kvinnorepresentationen har dock tagits under de sista åren såsom jämställdhetsprogram, familjepolitiska program, studiecirklar, särskilda kvinnokontaktombud m m. Eftersom MBL:s betydelse för förbättringar av kvinnans situation på arbetsmarknaden helt är avhängig av fackföreningarnas kraft att driva denna fråga, är kvinnornas engagemang i fackföreningarna livsviktigt för framgång.

Jämställdhetsavtal

I detta sammanhang kan nämnas att Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) 1977 har träffat överenskommelser med Privat-tjänstemannakartellen (PTK) och Landsorganisationen (LO) i

syfte just att verka för jämställdhet mellan kvinnor och män. Detta är helt i linje med de ILO-konventioner som Sverige har ratificerat i dessa frågor. År 1962 ratificerade Sverige nämligen konventionerna nr 100 angående lika lön för män och kvinnor för arbete av lika värde (år 1951) och nr 111 angående diskriminering i fråga om anställning och yrkesutövning (år 1958) jämte rekommendationer. Trots att de båda konventionerna förelades riksdagen genom propositioner (1952:47 och 1959:23) ansåg departementschef och riksdag, att Sverige inte borde tillträda konventionerna. Orsaken var att en ratificering skulle innebära ett frångående av den allmänt godtagna principen om rätt för arbetsmarknadens parter att utan påverkan från statsmakterna genom fria avtalsförhandlingar träffa överenskommelser om löneförhållanden. År 1960 överenskom SAF och LO principiellt om att lika lön borde gälla för likvärdig arbetsinsats och rekommenderade de anslutna förbunden att arbeta efter denna princip. Då berörda förbund godtog rekommendationen ansågs de faktiska förutsättningarna för Sveriges anslutning till ifrågavarande konventioner föreligga.

Överenskommelsen mellan SAF och LO förpliktar parterna att verka för jämställdhet mellan kvinnor och män inom det gemensamma avtalsområdet. Principen lika lön för likvärdig arbetsinsats skall upprätthållas. Generella skillnader i mäns och kvinnors löner skall motverkas genom att kvinnor erbjuds likvärdiga anställnings- och utbildningsmöjligheter som män och samma möjligheter till ansvars- och meningsfulla arbetsuppgifter. Men det stora flertalet kvinnor arbetar som kontorister, sjukvårdsbiträden, affärsbiträden, städare, hemvårdare m m. På vilket sätt har likalönsprincipen kommit dessa kvinnor till godo? På det svarar man att strävan skall vara att bryta könsbunden rekrytering till olika yrken och att ge lika anställnings- och utbildningsvillkor för kvinnor och män bl a genom att man i företagen utformar och praktiskt genomför en medveten personalpolitik avseende intern och extern rekrytering, vidareutbildning etc. Att man med dessa vaga uttalanden skulle på ett effektivt sätt komma åt den diskriminerande lönesättningen i de utpräglade kvinnoyrkena förefaller föga troligt.

Vidare framhålles vikten av att utforma företagets arbetsorganisation och arbetsmiljö så att hinder inte möter för en sysselsätt-

ning baserad på jämställdhet mellan kvinnor och män. Mot det uttalandet kan samma invändning riktas som innan, nämligen att den vanliga förhandlingsvägen är en dålig väg för kvinnovänliga reformer p g a den starka mansdominansen. Beträffande tvister med avseende på överenskommelsen mellan SAF och LO anknyter denna till andra avtals förhandlingsordning. Dom som fastställer att visst förfarande utgör diskriminering kan enligt överenskommelsen förenas med skadeståndspåföljd om utbildad praxis föreligger.

Vidare framhålles, att "särbehandling under en övergångstid som syftar till jämställdhet", inte skall betraktas som diskriminerande. Parterna måste dock vara överens om sådan särbehandling för att den skall få förekomma. En utomstående instans, t ex AD (arbetsdomstolen), kan således inte med stöd av avtalet *ålägga* arbetsgivaren att använda kvotering i ett visst fall, vilket måste ses som en begränsning.

Enligt överenskommelsen med PTK skall klagomål om könsdiskriminering normalt behandlas med iakttagande av gällande förhandlingsordning, d v s lokal och central förhandling. Om enighet då inte uppstår, kan tvisten hänskjutas till prövning av en nämnd för jämställdhet i arbetslivet. Nämnden består av en opartisk ordförande, som parterna gemensamt utser, och vidare av fyra ledamöter från vardera sidan, alltså sammanlagt nio ledamöter. Även talan av enskild tjänsteman kan behandlas av nämnden, dock endast om en majoritet av ledamöterna är eniga om att behandla sådan talan.

Det mesta av den kritik som jag ovan har framställt mot jämställdhetsförslaget torde kunna gälla även ifrågavarande avtal.

Kvinnan och anställningsskydd

En annan lag av stort intresse för den kvinnliga arbetstagaren är lagen (1974:12) om anställningsskydd. Lagen gäller med vissa undantag alla anställda inom såväl den privata som den offentliga sektorn oavsett ålder och anställningstid. Vissa av lagens regler förutsätter emellertid att arbetstagaren uppnått viss ålder eller viss anställningstid. Lagen gäller både för den som anställts tillsvidare och för den som anställts för viss tid, visst arbete eller viss säsong. Olika regler i lagen gäller dock beroende på vilken

anställningsform som gäller. Det grundläggande för lagens tillämplighet är att ett anställningsförhållande föreligger mellan arbetsgivare och arbetstagare.

Lagen omfattar inte

- arbetstagare i företagsledande eller därmed jämförlig ställning (direktionsmedlem, försäljningschef, produktchef etc; inom den statliga sektorn verkschef, överdirektör, avdelningschef, rektor etc);
- medlem i arbetsgivarens familj (till familjemedlem hänförs inte bara make och barn utan även avlägsnare släktingar och fosterbarn, förutsatt att de lever i gemensamt bo med arbetsgivaren eller tillhör hans hushåll) exempelvis hustru som arbetar i mannens lantbruk eller firma;
- arbetstagare som anställts i arbetsgivarens hushåll (hembiträde);
- arbetstagare som är sysselsatta med beredskapsarbete, arkivarbete eller erhållit musikerhjälp samt arbetstagare som anvisats arbete i verkstad inom arbetsvården.

7 § är en av lagens viktigaste. Där fastslås att uppsägning från arbetsgivarens sida skall vara sakligt grundad. Det bör observeras att uppsägning från arbetstagarens sida inte måste vara sakligt grundad. Av lagens förarbeten framgår att tolkningen av begreppet saklig grund inte skall grundas på hittillsvarande praxis utan efter ändrade värderingar som tar större hänsyn till de anställdas intressen. Vad som skall förstås med saklig grund framgår inte av lagen. Denna fråga får bedömas från fall till fall. En viss vägledning kan dock hämtas från lagens förarbeten. Det finns nu även en rikhaltig praxis.

I paragrafens andra stycke föreskrivs att saklig grund för uppsägning inte föreligger, om arbetsgivaren har möjligheter att omplacera arbetstagaren till annat arbete. Arbetsgivaren är alltså skyldig att innan uppsägning sker försöka bereda arbetstagaren annat arbete hos sig om detta är möjligt. Arbetsbrist betraktas som saklig grund för uppsägning. Arbetsbrist får dock inte utgöra täckmantel för en annan grund.

När det gäller uppsägningar på grund av förhållanden som

hänför sig till arbetstagarens person är det svårare att fastställa vad som skall betraktas som saklig grund. Enligt uttalanden i förarbetena skall enstaka fall av misskötsamhet såsom olovlig frånvaro, ordervägran, onykterhet i tjänsten eller olämpligt uppträdande inte utan vidare utgöra saklig grund för uppsägning. I stället skall man i varje särskilt fall göra en bedömning av arbetstagarens totala lämplighet mot bakgrund av det inträffade. Hän-syn skall tas till omständigheter som anställningstidens längd och arbetsgivarens medansvar för det inträffade. Uppsägning som sker uteslutande på grund av arbetstagarens *kön* är otvivelaktigt att anse som inte sakligt grundad.

Kvinnan och anställningsfrämjande åtgärder

Strukturförändringarna inom näringslivet under de senaste decennierna har medfört att arbetslösheten bland arbetstagare med arbetshinder ökat. De största individuella anpassningskraven ställs på dem som har de största svårigheterna att anpassa sig till de lediga platserna. Med arbetshinder avses inte bara det man vanligtvis tänker på, rörelsehinder, utan också t ex "för hög ålder" eller "för ung utan arbetserfarenhet", eller en långvarig arbetslöshet som blir ett arbetshinder, eller bara det att man inte av hälsoskäl kan ta vissa arbeten eller arbeta annat än vissa tider under dagen på grund av barntillsyn.

Många kvinnor har arbetshinder av olika slag, såsom ingen eller liten arbetserfarenhet, dålig utbildning, långvarig arbetslöshet, ingen barntillsyn m m. Lagstiftningen om anställningsskydd förutsätter därför en kompletterande *lagstiftning* (1974:13) *om anställningsfrämjande åtgärder*. I PM till frågan om lagstiftning mot könsdiskriminering (DsJu 1975:7) framhålls, att genom den form lagen har torde det finnas möjligheter att inom anpassningsgrupperna aktualisera frågan om såväl männens som *kvinnornas* situation på arbetsplatsen (s 193).

Lagen ger AMS bättre möjligheter att föra in arbetsmarknadspolitiken i företagen och medverka till ett effektivare anställningsskydd för de anställda. Syftet är att främja sysselsättningen för de grupper på arbetsmarknaden som har speciella svårigheter, i synnerhet äldre arbetstagare och arbetstagare med nedsatt arbetsförmåga (8 och 9 §§). 8 § handlar om anpassning av arbetet

till den som arbetar: Arbetsgivare är skyldig att överlägga med länsarbetsnämnd

- om åtgärder för att *förbättra arbetsförhållandena* för redan anställda äldre arbetstagare eller arbetstagare med nedsatt arbetsförmåga,
- om åtgärder för att *trygga fortsatt anställning* åt sådana arbetstagare,
- om *nyanställning* av äldre arbetstagare eller arbetstagare med nedsatt arbetsförmåga samt om åtgärder för att främja sådan anställning.

Arbetsplatser och arbetsuppgifter skall utformas med större hänsyn till de arbetssökandes olika förutsättningar. Länsarbetsnämnd och fackliga organisationer får inflytande över personalpolitiken i företagen (12 §).

Det finns inte någon fixerad gräns för vem som skall betraktas som äldre eller som kan anses ha nedsatt arbetsförmåga. Det avgörande är inte om en person har en viss ålder eller hur begränsad arbetsförmågan är, utan om en person har svårigheter att behålla eller erhålla ett arbete. Det är detta som motiverar insatserna från arbetsmarknadsverkets sida och som ställer krav på företagen att i samverkan med de fackliga organisationerna och arbetsförmedlingen ta större hänsyn till de arbetssökande. Det är här insatserna för kvinnorna skall göras inom lagens ram, men vad har gjorts? Kvinnofrågan har inte heller utifrån denna lag drivits med något större engagemang och intresse. Även i andra avseenden har gjorts gällande att lagen inte uppfyllt ställda förväntningar.

Aktiv jämställdhet enligt jämställdhetsförslaget

I förslaget till lag om jämställdhet i arbetslivet mellan kvinnor och män (SOU 1978:38) finns dels en förbudsregel (2 §) dels en påbudsregel (3 §). Den sistnämnda regeln ålägger arbetsgivaren att aktivt främja jämställdheten genom att planera sin verksamhet och i skälig omfattning ordna arbetsförhållandena på ett sätt som främjar jämställdhet i arbetslivet. Detta innebär bl a att arbetsgivaren skall förmå underrepresenterat kön att söka an-

ställning och att vid likvärdiga förutsättningar anställa sökande från underrepresenterat kön.

I 4 § stadgas att den närmare tillämpningen av 3 § får bestämmas genom kollektivavtal som har slutits av en central arbetsgarorganisation. Det innebär att tillämpningen av 3 § helt skall handhas av fackorganisationerna och arbetsdomstolen. Paragrafen är dispositiv och bestämmelsens närmare innehåll kommer att följa av avtalet. Med det svala intresse för kvinnovänliga reformer som kännetecknar fackföreningarna är det troligt, att paragrafen kommer att bli verkningslös. Fackorganisationerna har också öppet deklarerat sin negativa inställning till hela jämställdhetsförslaget.

Kvinnan som facklig förtroendeperson

Lagen (1974:358) om facklig förtroendemens ställning på arbetsplatsen ger de allmänna ramarna för den fackliga verksamheten på arbetsplatsen. I det följande talas om facklig förtroendeperson i stället för facklig förtroendeman för att därigenom peka på att lagen även gäller kvinnor. Tidigare har framhållits vikten av kvinnans fackliga engagemang ur medbestämmande- och arbetsmiljösynvinkel. För att en kvinnlig arbetstagare som sysslar med facklig verksamhet skall anses vara facklig förtroendeperson i lagens mening och sålunda ha rätt till de förmåner lagen ger förutsätts

- att hon utsetts av den lokala fackliga organisation som på arbetsplatsen är eller brukar vara bunden av kollektivavtal för de arbetstagare som berörs av förtroendepersonens verksamhet
- att underrättelse om hennes fackliga uppdrag lämnats till arbetsgivaren
- att hennes uppdrag avser facklig verksamhet
- att hennes fackliga uppdrag utförs inom det egna avtalsområdet
- att hon är anställd som arbetstagare på den aktuella arbetsplatsen.

Med facklig verksamhet avses först och främst uppgifter som direkt rör arbetstagarnas intressen i förhållande till arbetsgivaren, såsom förhandlingar om gällande eller framtida anställningsvillkor. Dessa uppgifter behöver inte enbart bestå i förhandlingsarbete som sker direkt med arbetsgivaren. De kan också gälla förhandlingsförberedelser eller sådana samtal med enskilda arbetstagare som är nödvändiga för det fackliga uppdraget. Hit hör också information till de anställda om arbetsplatsens olika förhållanden och om fackföreningens verksamhet på arbetsplatsen. I begreppet facklig verksamhet ligger också uppgifter som grundas på kollektivavtal såsom företagsnämndsarbete, rationaliseringsarbete etc och uppgifter som grundas på lag såsom beträffande anställningsskyddet och representation i företagsstyrelser. Vidare skall med facklig verksamhet i lagens mening förstås fackliga uppgifter som utan att direkt röra förhållandet till den egna arbetsgivaren ändå berör de anställdas ställning som arbetstagare. Detta kan gälla fackliga uppgifter i samband med förverkligandet av vuxenstudier enligt studieledighetslagen, svenskundervisning för invandrare m m. Att informera arbetstagarna om deras rätt till ledighet, intressera dem för studier eller organisera studieverksamheten är exempel på detta.

Med facklig verksamhet avses även fackliga studier och annat fackligt arbete, t ex centralt fackligt arbete och fackliga sammankomster, som i varje fall har en indirekt betydelse för det fackliga arbetet på arbetsplatsen.

Med den beskrivning lagen har beträffande facklig verksamhet kommer till kretsen av förtroendeperson att höra klubbordförande, sektions- eller gruppsordförande, studieorganisatörer, styrelse- eller nämndledamöter i företagsnämnd, anpassningsgrupp etc, arbetstagare med mera tillfälliga uppdrag som vikarier för dessa eller representanter i olika projektgrupper, ledamöter av klubb- eller gruppstyrelse i den mån de fullgör fackliga uppgifter i lagens mening. Även de s k kontaktpersonerna eller arbetsplatsombuden på de mindre arbetsplatserna omfattas av lagen. De fackliga förtroendepersonerna får i lagen skydd för det fackliga uppdragets fullgörande (3 §), skydd mot försämrade anställningsförhållanden (4 §), rätt till ledighet (6 §), rätt till betald ledighet (7 §), företrädesrätt till fortsatt arbete vid driftsinskränkning m m (8 §).

Lagen är en ramlag och delvis dispositiv. Förtroendepersonslagen är sålunda inte tillämplig på arbetstagare med uppgifter inom arbetarskyddet i den mån arbetsmiljölagen innehåller föreskrifter om deras verksamhet. Däremot omfattas facklig verksamhet inom främjandelagens område av förtroendepersonslagen.

Kvinnan och styrelserepresentation

Även lag (1976:351) om styrelserepresentation för de anställda i aktiebolag och ekonomiska föreningar har intresse för kvinnliga arbetstagare eftersom den rör fackföreningarnas verksamhet, där kvinnan bör stärka sitt engagemang och deltagande.

Lagen syftar till att de anställda i aktiebolag och ekonomiska föreningar genom styrelserepresentation skall beredas insyn och inflytande i fråga om företagets verksamhet.

Styrelserepresentation är en del av de fackliga organisationernas verksamhet. Därför avgör de lokala fackliga organisationerna ensamma om rätten till styrelserepresentation skall utnyttjas eller ej.

De fackliga organisationerna bestämmer själva hur arbetstagarledamöterna skall väljas. De kan med få inskränkningar välja den de anser bäst skickad att företräda deras intressen. Detta oavsett om den de väljer är anställd i företaget eller ej.

Styrelsens arbetstagarledamöter har i huvudsak samma rättigheter och samma skyldigheter som övriga styrelseledamöter. Arbetstagarledamöterna skall dock särskilt verka för att de anställas intressen blir tillvaratagna och för en större öppenhet i informationen från styrelsen till övriga anställda.

Arbetstagarna får rätt att utse två ledamöter och två suppleanter i styrelsen för aktiebolag, ekonomiska föreningar och koncerner med minst 25 anställda.

Utbildning av arbetstagarrepresentanter sker i facklig regi i form av internatkurser, cirkelstudier och lokal kursverksamhet.

Kvinnan och semester

Den nya semesterlagen (1977:480) innebär att semestern förlängs från fyra till fem veckor, och att man får rätt till semesterledighet redan under det första anställningsåret.

Från kvinnohåll hade gjorts gällande att 6-timmarsarbetsdag

borde prioriteras framför en extra semestervecka. Så blev det alltså inte och lagen har uppfattats som ett tillmötesgående gentemot den manligt dominerande arbetsmarknaden.

Lön under semestern får man i den mån man har tjänat in den. Semesterlönen är 12 % av den inkomst man har haft av anställningen under det sk intjänandeåret. Som intjänandeår räknas tiden 1 april det ena året till 31 mars det nästa året. Därigenom får man med lönehöjningar under första kvartalet av det år då man tar semestern. Semesterlön räknas på all lön man har haft under intjänandeåret. Detta är en bestämmelse som gynnar kvinnor. Semesterlönen är alltså inte längre beroende av hur länge kvinnan varit anställd, och inte heller om hon har arbetat ett visst antal dagar. Det betyder framför allt en förbättring för de deltidsanställda kvinnorna. De nyanställda får också betald semester tidigare nu.

Rätten att tjäna in semester vid sjukdom och annan frånvaro har ökats. Man kan tjäna in semesterlön vid sjukdom, arbetsskada, studieledighet och vad som speciellt gynnar kvinnor, vid föräldraledighet, eftersom det ju fortfarande till övervägande delen är kvinnor som använder sig av denna ledighet.

Man kan också spara en veckas semester varje år. Man kan då t ex efter fem år ta ut tio semesterveckor i följd, eller ta ut den sparade ledigheten på annat sätt. Vidare förstärks arbetstagarnas inflytande över när under året semester skall tas ut. *Kollektivavtal* kan träffas om medbestämmande i semesterfrågor. Finns inget sådant avtal skall arbetsgivaren förhandla eller samråda med den anställda.

Sammanfattning

Den lagstiftningsteknik som kommit till användning i ett flertal av de ovan anförda lagarna torde vara föga lämpad att använda för att åstadkomma kvinnovänliga reformer i arbetslivet så länge de fackliga organisationerna är så extremt mansdominerade. För att stärka kvinnornas ställning och inflytande i samhället krävs att man vidtar andra och effektivare åtgärder såsom direkt lagstiftning om kvinnokvotering inom olika sektorer och på olika nivåer i arbetslivet, åtgärder som underlättar närvaron i arbetslivet vid föräldraskap, arbetstidsförkortning och en allmän skärpning av arbetstidslagstiftningen (inget övertidsarbete o dyl).

Den deltidsarbetande kvinnans försörjning

Deltidsarbetets omfång och innehåll

De deltidsarbetandes antal har ökat mycket kraftigt under hela 1960- och 1970-talen och är nu uppe i ett antal av nära 1 milj. Över 900 000 av dessa är kvinnor.

Deltidsarbete kan innebära allt från 1 till 34 timmar i veckan och allt från enstaka timmar enstaka dagar i veckan eller månaden till halvtid eller mer varje dag eller enstaka fulla arbetsdagar. Oregelbundna arbetstider är mycket vanligt. Närmare 1/3 av de deltidsanställda vuxna kvinnorna arbetar mindre än 20 timmar i veckan. De allra flesta av dem har antingen ett "husligt" yrke eller är städare.

Deltidsarbetet är koncentrerat till ett begränsat antal yrken som, förutom att de är traditionella kvinnoyrken, utmärks av låga lönelägen och av att det inte krävs någon eller endast kort utbildning för anställning. De vanligaste yrkena bland deltidsarbetande är s k husliga yrken — främst hemsamariter — städarbete, hälso- och sjukvårdsarbete och kontorsyrken. Mer än tre fjärdedelar av alla kvinnliga städare och omkring hälften av alla kvinnliga affärsbiträden, av alla kvinnor i "husliga" yrken och i s k övriga serviceyrken (främst servitriser och bespisningspersonal) arbetar deltid.

De deltidsanställdas inkomster är mycket små, både därför att de arbetar mindre än full tid och därför att de i allmänhet arbetar i lågt avlönade yrken. Högst en fjärdedel av kvinnorna har sådana inkomster att de har någon möjlighet att försörja sig själva.

Närmare hälften av dem som nu arbetar deltid har före sina nuvarande anställningar varit hemarbetande. Många av dem har sannolikt varit det under många år. De allra flesta deltidsanställda kvinnor är gifta med heltidsarbetande män. Deltidsarbete förekommer bara sällan bland ensamstående kvinnor. Knappt hälften av alla deltidsanställda kvinnor har barn under 12 år. I hälften av alla barnfamiljer har den ena eller båda föräldrarna obekväma arbetstider. Hälften av de deltidsanställda är fackligt anslutna. Organisationsgraden är särskilt låg bland dem i "husliga" yrken och bland städare.

En utredning rörande "Deltidsanställdas villkor" (SOU

1976:6) har gjorts på uppdrag av delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor och det är från denna utredning de ovan givna upplysningarna kommer.

Delegationen ansåg att deltidssarbetet som det ser ut i dag har många negativa sidor. Det ger bara undantagsvis möjligheter till egen försörjning och det minskar den sociala gemenskapen och bl a därigenom också den fackliga aktiviteten. Möjligheterna för människor att tillvarata och utveckla sina personliga resurser är också mindre i deltidssarbete än i heltidssarbete. Det bidrar till att skillnader i lön och inflytande mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden består.

Det omfattande deltidssarbetet bland kvinnorna möjliggör för männen att arbeta heltid på de villkor som i dag råder på arbetsmarknaden. Härigenom bidrar det till att den traditionella fördelningen av ansvar och arbete inom familjen kan bestå.

I många fall är de sociala förmånerna enligt lagar och avtal beroende av arbetstid och arbetsinkomst. Detta innebär att deltidssarbete är av speciellt intresse ur denna synvinkel.

Lagregler av betydelse för den deltidssarbetande kvinnan

Som ovan framkommit måste den beräknade årliga arbetsinkomsten vara minst 4 500:- för att man skall få en sjukpenning som är större än 8 kr/dag. Inkomst som överstiger 7,5 gånger det basbelopp som gäller i januari varje år är ej sjukpenninggrundande. Hel sjukpenning för en dag är 90 procent av den sjukpenninggrundande inkomsten delad med 365. Den årliga arbetsinkomsten måste vidare överstiga det basbelopp som gällde vid årets ingång + 100 kr för att man skall få pensionspoäng för ATP. Genom att dela den pensionsgrundande inkomsten med basbeloppet får man fram pensionspoängen för året. Man räknar med det basbelopp som gällde vid årets ingång. Eftersom pensionsgrundande inkomst endast räknas på den del av inkomsten som ligger mellan basbeloppet och 7,5 basbelopp, blir högsta möjliga pensionspoäng man kan få 6,50. Dessa regler är av stor vikt för de c:a 900 000 kvinnor som deltidssarbetar i någon form.

Om en anställd kvinna permitteras från sitt arbete, kan hon ha rätt till permitteringslön. Enligt överenskommelsen mellan LO

och SAF kan hon nämligen ha rätt till permitteringslön, till dess ersättning från arbetslöshetskassan lämnas. Vid långtidspermittering kan hon också få ersättning enligt lagen om anställningstrygghet.

För att ha rätt till avtalsenlig permitteringslön måste hon ha arbetat sammanlagt minst 3 månader hos samma arbetsgivare under de senaste 24 månaderna och därvid ha arbetat i genomsnitt lägst 18 timmar i veckan.

För att få dagpenning från arbetslöshetskassa eller kontant arbetsmarknadsstöd, KAS, måste hon ha arbetat viss tid. Hänvisning i denna fråga sker till vad som nedan sägs om medlemsvillkor och arbetsvillkor. Tilläggas kan att KAS till gift kvinna i vissa fall reduceras med hänsyn till makes förmögenhet.

Den nya semesterlagen innebär en förbättring för de deltidсанställda. Alla arbetstagare oavsett arbetad tid har nu rätt till 25 semesterdagar per år. (Se ovan).

En annan förbättring ur kvinnorättslig synvinkel är rätten att tjäna in semester vid föräldraledighet, studieledighet och annan frånvaro från arbetet.

Avtalsreglering av betydelse för den deltidсанbetande kvinnan

Kvinna som arbetar mindre än 16 timmar i veckan är inte avgångsbidragsförsäkrad. Detta gäller också den kvinna som är säsongсанställd och den senaste säsongen arbetat mindre än 16 timmar i veckan i genomsnitt. Den som deltidсанbetar kan i vissa fall få avgångsansättning efter prövning av Trygghetsrådet.

Deltidсанställd kvinna, som har arbetat minst 208 timmar under 2 kalenderkvartal men minst 52 timmar under vardera kvartalet, har rätt till ersättning ur avtalsgruppsjukförsäkring (AGS) under den tid hon har förtidspension eller sjukbidrag. Ersättning från AGS utgår ej när den deltidсанställda kvinnan har sjukpenning från försäkringskassan utan endast när hon har förtidspension eller sjukbidrag. Deltidсанställda med mycket kort deltid (mindre än ca 35 tim/mån) kan alltså inte erhålla någon ersättning från AGS, medan de deltidсанställda som har upp till ca 70 tim/mån har rätt till AGS-ersättning under den tid de har sjukbidrag/förtidspension från den allmänna försäkringen. Deltidсанställda med mer än ca 70 tim/mån har alltså rätt till AGS-

ersättning både då de har sjukpenning samt förtidspension/sjukbidrag från försäkringskassan.

Deltidsanställd kvinna med minst 16 timmars arbetstid per vecka är med i industrins och handelns tilläggspension för tjänstemän och arbetsledare och i kooperationens tilläggspension.

Deltidsanställda är med i avtalet om särskild tilläggspension men har rätt till pensionsgrundande tid bara för ett kalenderår, då de har arbetat minst 208 timmar.

Kvinna som har arbete motsvarande minst 40 procent av heltidsanställning har rätt till ersättning enligt normalpensionsreglemente för anställda hos kommun och landsting. Kvinna som har deltidstjänst motsvarande minst 40 procent av heltidsanställning har rätt till ersättning enligt statens pensionsreglemente.

Tjänstegruppplivförsäkring för arbetare gäller också för kvinnor som arbetar mindre än 8 timmar i veckan. De är då endast försäkrade den dag de arbetar. Samma regel gäller för säsongsanställda som under den senaste säsongen har arbetat mindre än 8 timmar i veckan.

Tjänstegruppplivförsäkring för tjänstemän innebär att de kvinnor som tjänstgör minst 16 timmar i veckan har rätt till samma ersättning som heltidsanställda. De som tjänstgör minst 8 men inte 16 timmar i veckan har rätt till försäkring med halva belopp efter 6 månaders anställning hos samma arbetsgivare.

Trygghetsförsäkringen vid arbetsskada gäller för deltidсанställda, men i vissa fall endast för dem som har kollektivavtal.

Många av de nära 900 000 deltidсанställda kvinnorna kommer att till en del falla utanför den trygghetsreglering som de sociala förmånerna i lagstiftning och avtal utgör. Detta gäller särskilt de kvinnor med mycket kort deltid, som säkerligen många gånger har valt denna arbetsform p g a bristen på god barnomsorg och som därför samtidigt är heltidsarbetande i hemmet. Dessa kvinnors problem är i många fall identiska med de hemarbetande kvinnornas problem. I och med att deltidсарbete möjliggör att rådande könsstruktur på arbetsmarknaden bibehålles samt kvinnofientliga värderingar såsom att kvinnan blir ansedd som sämre arbetskraft konfirmeras, förhindras en förändring till mer jämlika förhållanden på arbetsmarknaden av deltidсарbetet.

Den arbetslösa kvinnans försörjning

Lagregler av betydelse för den arbetslösa kvinnan

Den statsunderstödda *frivilliga arbetslöshetsförsäkringen* (lag (1973:37) om arbetslöshetsförsäkring) sköts av erkända arbetslöshetskassor med sammanlagt nära 2,8 milj medlemmar. För att få ersättning måste 1) medlem ha fyllt 2) 16 år och vara 3) arbetslös, 4) arbetsför, 5) beredd att ta erbjudet lämpligt arbete och i övrigt oförhindrad att ta arbete samt 6) arbetssökande hos arbetsförmedlingen utan att få 7) lämpligt arbete (4 §). För det första villkoret gäller vidare, att man har varit medlem i 12 månader (medlemsvillkor) och att man under de 12 månaderna närmast före arbetslösheten har arbetat sammanlagt minst 5 månader och betalat avgift (arbetsvillkor). Om man nu relaterar de nämnda villkoren till kvinnan, torde man kunna göra gällande att flera av dem slår hårt mot kvinnor. Villkoret "oförhindrad att ta arbete" innebär som allmän regel, att kvinnan skall kunna ta arbete varje dag, som hon söker ersättning för och hon skall då vara beredd att arbeta minst 3 timmar per arbetsdag eller sammanlagt 17 timmar i veckan.

För en kvinna med små barn som inte kan ordna barnomsorgen är detta ett rekvisit, som i vissa situationer kan slå negativt mot henne. Hon är ju inte oförhindrad att acceptera ett erbjudet arbete och uppfyller alltså inte villkoren för att få kassaersättning. I och med att hon inte får någon kassaersättning, får hon minskade ekonomiska möjligheter att betala barnpassning och får på det viset ännu svårare att uppfylla rekvisitet. Den onda cirkeln är sluten. (Se *Socialförsäkring 14/1977, Arbetslöshetsförsäkring*).

Arbetslöshetsförsäkringen är en försäkring för att man inte kan få arbete, inte för att man inte kan utföra något arbete. Att i lagstiftningssammanhang göra en sådan skillnad mellan dessa båda situationer förefaller inte berättigat. Bakgrunden till rekvisitet "lämpligt arbete" är just, att arbetslöshetsförsäkringen till sin natur inte är en yrkesförsäkring. Vill en kvinna inte ta ett erbjudet arbete utanför det egna yrket, riskerar hon att inte få ersättning. En kvinna som är medlem har emellertid ett visst skydd mot sådan avstängning, eftersom i lagtext (5 §) och i kas-

sastadgar framhålls, att ett arbete skall anses lämpligt endast under förutsättning att skälig hänsyn har tagits till medlemmens yrkesvana, förutsättningar för arbetet och andra personliga förhållanden, att lönen är skälig, att arbetsmiljön uppfyller föreskrifterna härom och att det inte råder arbetskonflikt på arbetsplatsen.

Flera av dessa villkor bygger på skälighetsbedömningar, som kan ge utrymme för varierande praxis. I bistra tider kan det leda till en tolkning av begreppet "skälig lön", som för den arbetslösa kvinnan är i negativ riktning. Vidare kan framhållas, att "skälig lön" sätts i relation till vad som betraktas som skälig ersättning för en viss kategori arbeten t ex för lokalvårdare och inte i relation till eventuell tidigare lön eller till ett slags "normallön". Det betyder, att en kvinna löper stor risk att erbjudas endast lågavlönade arbeten, eftersom det företrädesvis är sådana som arbetsförmedlingen förmedlar.

En kvinna som flyttar med sin man till annan ort, där denne fått anställning och därvid säger upp sin tjänst utan att ha arbete på den nya bostadsorten riskerar att bli avstängd p g a att hon anses ha slutat frivilligt utan giltig anledning. T o m så lång restid som fem timmar mellan gamla och nya bostadsorten har av arbetsmarknadsstyrelsen i ett fall bedömts så, att kvinnan kunnat besöka hemmet i erforderlig utsträckning. (Se dock *Socialförsäkring 44/1976, Arbetslöshetsförsäkring*).

De 12 månader inom vilka en kvinna, som är medlem i en kassa (medlemsvillkor) skall ha uppfyllt arbetsvillkoret får förlängas med den tid, då hon inte kunnat arbeta p g a sjukdom, vuxenutbildning eller vård av eget barn under 2 år. Denna reglering är givetvis till fördel för kvinnan (liksom för mannen), men man frågar sig, varför vård av barn inte omfattar barn som är över 2 år (och upp till exempelvis 8 år, jfr den särskilda föräldrapenningen). Dessa barn är i de flesta fall lika vårdbehövande.

En månad får som regel räknas som "arbetad", om kvinnan har arbetat sammanlagt 10 hela arbetsdagar, vilket betyder att deltidsarbetande i en hel del fall inte kommer att uppfylla arbetsvillkoret och därför inte har någon möjlighet att få kassaersättning. Som arbetad räknas också den tid, då kvinnan genomgått arbetsmarknadsutbildning och haft statligt utbildningsbidrag, då hon fått föräldrapenning dock tillsammans högst 2 månader eller då

hon haft semester (7 §).

Kontant arbetsmarknadsstöd (lag (1973:371) om kontant arbetsmarknadsstöd) är en komplettering till arbetslöshetsförsäkringen. Kvinna som inte är medlem i erkänd arbetslöshetskassa och kvinna som är medlem men inte uppfyller medlemsvillkoret kan få rätt till kontant arbetsmarknadsstöd (1 §).

Kontant arbetsmarknadsstöd utgår med 65 kr/dag (18 §).

Stödet reduceras bland annat med hänsyn till stödtagarens och hennes makes förmögenhet över 150 000 kr. Med gift stödtagare likställs stödtagare som stadigvarande sammanbor med person med vilken hon varit gift eller har eller har haft barn (22 §).

De allmänna villkoren för kontant arbetsmarknadsstöd är desamma som inom arbetslöshetsförsäkringen. Vissa behöver dock inte uppfylla arbetsvillkoret. Kvinna, som har avslutat ungdomsutbildning, yrkesinriktad vuxenutbildning på heltid under minst 1 läsår eller arbetsmarknadsutbildning, som omfattar minst 3 månader och därefter inom 5 månader anmält sig som arbetssökande hos arbetsförmedling, har ändå rätt till stöd, dock först efter en "karenstid" på 3 månader. Denna regel får bedömas som positiv för kvinnor, eftersom det dels är viktigt för kvinnor med bättre utbildning för att lättare få arbete, dels att många kvinnor deltar i arbetsmarknadsutbildning som framkommit ovan.

I betänkandet Allmän arbetslöshetsförsäkring av 1974 års utredning om en allmän arbetslöshetsförsäkring (SOU 1978:45) föreslås en integrering av arbetslöshetsförsäkringen och det kontanta arbetsmarknadsstödet och med ett arbetsvillkor på 15 veckor i stället för 5 månader. Medlemsvillkoret är tänkt att försvinna, därför att försäkringen görs allmän såsom sjukförsäkringen. Om det erbjudna arbetets lön är lägre än dagspenningen, skall mellanskillnaden täckas genom försäkringen med viss tidsbegränsning. Förslaget torde innebära en förbättring för den arbetslösa kvinnan, även om man genom att ha kvar arbetsvillkoret fortfarande kräver, att den ersättningssökande har haft anknytning till arbetsmarknaden i viss omfattning, vilket kan leda till att vissa kvinnor utestängs från möjligheten till ersättning.

Avtalsreglering av betydelse för den arbetslösa kvinnan

En arbetslös kvinna kan även få annan ersättning än kassaersättning och kontant arbetslöshetsunderstöd, nämligen från olika

försäkringar, om det avtalats om dylika på det arbetsområde inom vilket hon arbetar.

Hon har rätt till avgångsbidrag, om hon blivit arbetslös, därför att företaget lagt om driften eller därför att hon inte kunnat fortsätta att arbeta p g a sjukdom eller brist på arbete. Ungefär samma regler gäller för avgångsersättning. Trygghetsavtalet för statstjänstemän innebär, att kvinna, som får sluta sin anställning utan att kunna erbjudas en annan godtagbar anställning, får avgångsbidrag, som varierar efter anställningstidens längd.

Avtalsgruppsjukförsäkringen ger kvinnan ett efterskydd, som enligt huvudregeln varar 6 månader, efter det hon blivit arbetslös.

Tjänste- och avtalsgrupplivförsäkringarna ger också ett efterskydd, olika för om kvinnan varit arbetare med kollektivavtal eller tjänsteman.

Slutligen kan nämnas, att den tid man är arbetslös inte räknas som pensionsgrundande tjänstetid enligt reglerna om särskild tilläggspension. Trygghetsförsäkring vid arbetsskada gäller endast då man arbetar.

5 Kvinnor och barn

Statistik

Under tiden 1900—1930 sjönk födelsetalet kraftigt. Mot slutet av 1930-talet började nativiteten stiga och ökningen fortsatte fram till mitten av 1940-talet, då födelseårgångarna var rekordstora.

Många kvinnor hade av allt att döma uppskjutit sitt barnafödande från 1930-talets depressionsår till 1940-talet. Därefter sjönk fruktsamheten successivt till 1950-talet, då fruktsamhetsnivån var tämligen låg. En ny och mindre uppgång noterades fram till omkring 1964, varefter fruktsamheten sjunkit ner till 1978 års låga nivå. Antalet födda minskade med 4 procent under januari—april 1978 jämfört med samma period föregående år. Under de första fyra månaderna 1978 föddes 32 884 barn i Sverige, den lägsta siffran någonsin om man sätter den i relation till nuvarande folkmängd. Variationer av detta slag från en period till en annan är vanliga i befolkningar där högeffektiva preventivmetoder används. De bakomliggande faktorerna till variationerna kan vara t ex det ekonomiska läget i landet eller olika familjepolitiska åtgärder.

Fruktsamheten i Sverige har alltså sjunkit mycket kraftigt sedan mitten av 1960-talet. En internationell jämförelse ger vid handen att utvecklingen i Sverige inte är unik. I själva verket har i stort sett alla länder i västvärlden genomgått en period med sjunkande fruktsamhet under de senaste tio åren. Av de nordiska länderna har Norge den högsta fruktsamheten. Nivån i Danmark är något över Sveriges, medan Finland haft en lägre fruktsamhet alltsedan 1969.

Vad som orsakat det senaste decenniets fruktsamhetsnedgång är inte klarlagt. Troligen avspeglar dagens låga fruktsamhet en

förändring i attityder och värderingar i fråga om familjebildning och familjestorlek. Den moderna preventivtekniken spelar givetvis en stor roll för en effektiv familjeplanering. Det ökande antalet kvinnor på arbetsmarknaden under 1970-talet, den dåligt utbyggda kommunala barnomsorgen och den ojämlika privata barnomsorgen är kanske den allra viktigaste orsaken till nedgången av födelsetalen. Kvinnorna själva väljer att inte föda barn. Genom preventivmedels- och abortlagstiftningen blir havandeskapet något för kvinnan helt frivilligt och moderskapet blir inte längre kvinnans enda eller viktigaste uppgift utan ett alternativ bland många andra.

Den barnafödande kvinnan

Lagregler om havandeskap och förlossning

Sjukvårdsersättning

För att en kvinna skall ha rätt till sjukvårdsersättning vid havandeskap och förlossning måste hon, liksom när det gäller sjukvårdsersättning vid sjukdom, vara försäkrad (svensk medborgare eller bosatt i Sverige) enligt *lagen om allmän försäkring*. Modern kan få ersättning för följande:

läkarvård vid förlossning
 sjukhusvård vid förlossning
 resor till och från läkare eller sjukhus.

Helt utanför den allmänna försäkringen har landstingen upprättat mödra- och barnavårdscentraler, där blivande mödrar och nyblivna mödrar med sina småbarn får kostnadsfri undersökning och rådgivning. Vidare kan man där fastställa havandeskap, behandla sjukdomar som beror på havandeskap eller förlossning, ge särskild mödraundervisning och lämna råd om preventivmedel. Dessutom kan skyddsläkemedel, t ex vitaminpreparat och vissa andra läkemedel för blivande och ammande mödrar, ges kostnadsfritt på apotek sedan mödravårdscentralen skrivit ut en anvisning.

I samband med att vi fick en ny abortlag 1975 ökade samhällets

insatser för att på olika sätt förebygga oönskade graviditeter. Rådgivningen om preventivmedel och abortrådgivningen har byggts ut. Det är ju viktigt att man kan få sådan rådgivning gratis. Därför har det bestämts att den *allmänna försäkringskassan* skall betala ersättning för kostnaderna direkt till den som står för rådgivningen. I allmänhet får kvinnan alltså preventivmedels- och abortrådgivning gratis, och dessutom får kvinnan gratis t ex spiral som sätts in vid besöket. Vidare får man sjukförsäkringens läkemedelsrabatt (tillhör formellt ej sjukförsäkringen A FL) när man köper p-piller på apotek, så att ingen behöver betala mer än 25 kr vid varje inköp. Vid abort gäller samma regler för läkarvård, sjukvård och sjukpenning som vid sjukdom. Viktigt att påpeka i detta sammanhang är *avsaknaden av rättslig reglering* som garanterar alla kvinnor *smärtfri förlossning*.

Preventivmedel

Den rättsliga regleringen av preventivmedel inskränker sig till bestämmelsen rörande handel med och införsel av preventivmedel. Dessutom finns en lag (1967:185) om klinisk prövning av vissa medel för födelsekontroll. Den stadgar att tillstånd måste erhållas (av regeringen efter framställning av socialstyrelsen) för att klinisk prövning skall få företagas av medel som kan hindra utvecklingen av befruktat ägg hos kvinnan i syfte att finna lämpligt medel för födelsekontroll. Ur kvinnosynvinkel kan som anmärkning till denna lag framhållas den ensidiga inriktning som preventivmedelsforskningen har. Det är endast kvinnans frukt-samhet som intresserat forskarna och en mängd olika preventivmedel för kvinnor har producerats under 1960- och 1970-talen. Flera av dem har krävt betydande ingrepp i kvinnans kropp, andra har förmenats äga negativa följdverkningar. Den ensidiga inriktningen på preventivmedel för kvinnor har bibehållit och kanske förstärkt attityden att frågorna rörande havandeskap och barnafödande enbart är kvinnans "område".

Abort

Samma inställning ger i och för sig abortlagen (1974:595) uttryck åt. Men situationen är här så kvinnospecifik, att någon annan utformning av lagen svårligen kan tänkas. Abortlagen garanterar

i princip fri abort i Sverige. Kvinnan själv får avgöra om hon vill ha abort. Som förutsättning gäller dock att havandeskapet avbryts före utgången av den 12:e havandeskapsveckan. Kvinnan kan inte nekas abort under denna tid annat än om läkaren finner att en abort skulle medföra allvarlig fara för hennes liv eller hälsa (1 §). Det går också att få abort efter den 12:e men före den 18:e havandeskapsveckan. Då krävs emellertid en särskild kuratorsutredning (2 §). Efter den 18:e havandeskapsveckan kan abort endast företas i undantagsfall och efter tillstånd av socialstyrelsen. Socialstyrelsen får dock bara lämna tillstånd om det föreligger synnerliga skäl och det inte kan antas att fostret är livsdugligt (3 §). Kvinna som vill få abort skall vara svensk medborgare eller bosatt i landet (5 § 1 st). Abort skall företas på sjukhus eller annan godkänd sjukvårdsinrättning och skall utföras av läkare (5 § 2 st). I fråga om ersättningar för läkar- och sjukvård, sjukpenning m m, gäller samma regler som vid sjukdom (se ovan).

I förarbetena till abortlagen (Prop 1974:70 s 60 f) framhölls, att abortfrågan är ett samhällsproblem av kontroversiell karaktär beroende bl a på de etiska värderingarna. I förarbetena till 1938 års lag om avbrytande av havandeskap angavs att lagstiftningen hade sin grund i synsättet att fostret av hänsyn till livets helgd skall skyddas under alla stadier av graviditeten. Detta har ofta uttryckts så att fostret har tillerkänts rättsskydd. Av lagen framgår dock att denna princip inte har kunnat upprätthållas i full utsträckning eftersom fostrets rätt har fått vika i vissa särskilt angivna situationer av hänsyn till kvinnans intressen. Särskilt under de senaste decennierna har det vidare från allt flera håll med ständigt stigande eftertryck hävdats att kvinnan själv bör få bestämma om hon vill föda eller avbryta havandeskapet. Det görs därvid gällande att fostret främst bör betraktas som en del av moderns kropp, över vilken hon själv skall få råda. En mellanståndpunkt intar de som hävdar att fostret bör åtnjuta visst skydd men att detta inte skall vara detsamma under hela graviditeten utan förstärkas allteftersom havandeskapet fortskrider. Avvägningen mellan fostrets och kvinnans intressen kan då komma att ske på olika sätt under skilda stadier av graviditeten.

Den nya lagstiftningen bygger på tilltro till kvinnans förmåga att själv träffa avgörandet. Utgångspunkten är, att om kvinnan efter moget övervägande finner att abort är den lämpligaste lös-

ningen av de problem som en oönskad graviditet medför, hon också skall få abort. Hela ansvaret för ställningstagandet i frågan om ett havandeskap skall fullföljas eller inte skall dock inte vila på kvinnan. I första hand bör det naturligtvis vara en gemensam angelägenhet för kvinnan och mannen att söka uppnå enighet i den frågan. I en del fall framstår det som naturligt att kvinnan även söker råd och stöd hos andra som står henne nära. På alla sjukhus finns även rådgivningsbyråer för dem som önskar få abort utförd.

Den utveckling som abortlagen är ett uttryck för sammanhänger naturligtvis till en del med den förändrade syn på kvinnan och hennes roll i samhället och på rätten till planerat föräldraskap som successivt har vuxit fram och som numera allmänt omfattas av människorna i vårt land. Av sociala och humanitära skäl tas också hänsyn till de påfrestningar av olika slag som en oönskad graviditet och ett inte välkommet barn innebär för kvinnan. Lagen ger också uttryck för vår önskan att varje barn som föds skall ha så goda förutsättningar som möjligt för sin uppväxt och utveckling. För detta krävs inte minst att barnet är välkommet.

Sterilisering

Steriliseringslagen (1975:580) tillämpas på sådana ingrepp i könsorganen som utan att innebära kastrering medför varaktigt upphävande av fortplantningsförmågan (1 §). Ingreppen kan utföras på både män och kvinnor på deras egen begäran och då de fyllt 25 år och är svenska medborgare (2 §). Det finns dock två bestämmelser i lagen som formellt är relaterade till kvinnokön. Den ena bestämmelsen rör kvinna mellan 18—25 år, som ansökt om att bli steriliserad. Socialstyrelsen kan då ge tillstånd till detta förutom på grund av genetiska indikationer även på grund av medicinska sådana ("i fråga om kvinna, om havandeskap till följd av sjukdom, kroppsfel eller svaghet skulle medföra allvarlig fara för kvinnans liv eller hälsa") (3 § 2 p).

Den andra bestämmelsen stadgar att sterilisering av kvinna skall ske på allmänt sjukhus eller på annan sjukvårdsinrättning som socialstyrelsen godkänner.

Föräldrapenning

Det finns fr o m 1 januari 1978 tre slag av föräldrapenning,

föräldrapenning vid *barns födelse* (eller adoption), föräldrapenning vid *tillfällig vård* av barn och *särskild* föräldrapenning, som får tas ut fram t o m barnets första skolår. Jag skall i några avseenden undersöka de tre slagen av föräldrapenning och eftersom reglerna är formellt könsneutrala blir syftet att spåra eventuell dold könsrelatering. De två senare slagen av föräldrapenning hör egentligen hemma under den följande rubriken "Den vårdnadshavande kvinnan" men kommer att behandlas här nedan i samband med föräldrapenning vid barns födelse, eftersom det kan vara lämpligt att de olika slagen av föräldrapenning behandlas i ett sammanhang.

Föräldrapenning vid barns födelse

I samband med ett *barns födelse* kan man få en föräldrapenning, som betalas ut till endera av föräldrarna. För att man överhuvudtaget skall få föräldrapenning måste man avstå från att samtidigt förvärvsarbета. Före barnets födelse är det bara modern som har rätt till föräldrapenning. Hon kan ta ut den tidigast från och med den 60:e dagen före den beräknade förlossningen. Från det att barnet fötts kan endera av föräldrarna få föräldrapenningen. Den ges då till den av föräldrarna som vårdar barnet. Föräldrarna kan turas om. De kan t ex sköta barnet halva dagen var, om de arbetar var sin halva dag. Då får var och en halv föräldrapenning. Men modern har — om hon så vill — rätt till föräldrapenning till och med 29:e dagen efter födelsen även om hon inte har barnet i sin vård.

För att ha rätt till föräldrapenningen, 32 kr/dag, skall föräldern ha varit inskriven hos försäkringskassan under minst 180 dagar i följd närmast före barnets födelse eller den beräknade förlossningen. Den som har högre sjukpenning än 32 kr kan få en föräldrapenning som är lika stor som sjukpenningen. Kravet är då, att föräldern under minst 270 dagar i följd före barnets födelse eller den beräknade förlossningen har varit berättigad till en sjukpenning överskridande 32 kr/dag. (Jfr *Socialförsäkringen* 33/1976 och 41/1976).

En hemarbetande kvinna faller utanför reglerna om sjukpenning i följd av förvärvsarbete. Men i stället finns regeln om hemmamekeförsäkring. Den som är sjukpenningförsäkrad som

hemmamake har en sjukpenning av 8 kr per dag (se ovan). För att fadern skall få högre föräldrapenning än 32 kr fordras att också modern har rätt till minst 33 kr i sjukpenning. Om modern har lägre sjukpenning än 33 kr men på grund av sjukdom eller liknande inte kan ta vård om barnet kan fadern ändå få den högre föräldrapenningen.

Vad får en dylik regel för konsekvenser? Jo, givetvis att kvinnan ensam får ta hand om barnet. Detta verkar ju också vara det som åsyftas med regeln. Är kvinnan hemarbetande är det inte mer än rimligt att hon tar hand om barnet.

Som exempel väljer vi en familj där båda föräldrarna yrkesarbetar. Mannen tjänar ca 80 000:- och kvinnan 60 000:-. De kommer överens om att de skall vara hemma tre månader vardera efter barnets födelse eller halva dagen var under sex månader. Detta innebär att de till fullo har använt denna form av föräldraförsäkring, eftersom föräldrapenning betalas under högst 180 dagar sammanlagt för båda föräldrarna. Reglerna om särskild föräldrapenning ger sedan möjlighet att stanna hemma ytterligare (se nedan). Under dessa tre månader skulle vardera maken få hel föräldrapenning (ca 200 kr resp 150 kr/dag).

Om vi ändrar exemplet så att kvinnan är hemarbetande får hon 32 kr/dag under dessa tre månader liksom även hennes man får, eftersom kvinnan såsom hemarbetande endast har rätt till 8 kr/dag i sjukpenning. Det innebär att det är omöjligt för en kvinna i en sådan familj att få hjälp av mannen de första månaderna efter nedkomsten liksom mannen går miste om en mer intensiv kontakt med sitt barn den första tiden. Endast om kvinnan i det här fallet blir sjuk eller av andra särskilda skäl inte kan ta hand om barnet, får fadern den högre föräldrapenningen d v s lika med sjukpenningen. Då uppbär modern sjukpenning med 8 kr/dag men med rätt att få förlängd föräldrapenning sedan hon tillfrisknat för återstående dagar. (Angående studier såsom särskilda skäl se besvärssärendet 1975-04-22 där riksförsäkringsverket fann att en förlängning av studietiden med en termin var "särskilda skäl".)

Särskild föräldrapenning

Det finns nu möjligheter att få en särskild föräldrapenning för vård av barn. För att ha rätt till denna föräldrapenning skall föräldern ha varit inskriven hos försäkringskassan under minst

180 dagar i följd närmast före den dag för vilken särskild föräldrapenning begärs. Den kan erhållas till dess barnet fyller 8 år eller till dess första skolårets andra termin är avslutad.

Särskild föräldrapenning kan erhållas under högst 90 dagar för varje barn. Föräldrar som handhar vårdnaden gemensamt får dela på dessa dagar och får 45 dagar vardera. Det har alltså inte lämnats helt fritt för föräldrarna att avgöra vem som skall stanna hemma (d v s kvinnan) utan lagen menar att de skall vara hemma lika lång tid var. Men att alltför mycket inkräkta på familjens valfrihet har man inte velat göra. Den ena föräldern kan nämligen överlåta sina dagar till den andra föräldern. En sådan överlåtelse av dagar måste göras skriftligen till försäkringskassan. En ensamstående förälder får själv de 90 dagarna, men vissa överlåtelsemöjligheter finns även för ensamstående.

Under högst 60 av de 90 dagarna kan man få en föräldrapenning som är lika stor som den sjukpenning man har om man är förvärvsarbetande. Men om man skall få *hel* föräldrapenning under dessa 60 dagar, måste *båda* föräldrarna vara förvärvsarbetande och var och en av dem måste ha en sjukpenning på minst 33 kr/dag! Detta betyder att om den ena föräldern är hemma-make (d v s kvinnan), kan den förvärvsarbetande föräldern endast få halv eller en fjärdedels föräldrapenning. Kvinnan får då den särskilda föräldrapenningen på 32 kr/dag. Under 30 av de 90 dagarna kan man endast få en föräldrapenning på 32 kr/dag (garantinivån), även om sjukpenningen är högre. Under denna tid behöver man endast avstå från 1/4 av förvärvsarbete.

Samma effekter som reglerna rörande föräldrapenning vid barns födelse kommer reglerna om särskild föräldrapenning att få såvitt gäller de fall där kvinnan är hemarbetande. Reglerna låser kvinnan än mer vid hemarbetet.

Givetvis kan resonemanget om hemarbetets status och skyddsvärde synas tveeggat. Som jämställdhetsarbetets viktigaste syfte torde förbättrandet av kvinnans möjligheter på arbetsmarknaden vara. Men detta innebär inte att de hemarbetande kvinnornas situation saknar intresse och aktualitet ur kvinnorättslig synvinkel. Eftersom det socialrättsliga regelsystemet i väldigt många hänseenden är sammankopplat med det arbetsrättsliga (genom exempelvis rekvisitet förvärvsarbete) kommer de hemarbetande kvinnorna att falla utanför denna trygghetslagstiftning. Dessa

kvinnors skydd behöver förstärkas och får ej glömmas bort i debatt och lagstiftning.

Men även för de yrkesarbetande föräldrarnas (kvinnornas) del kan en förbättring ske genom att släppa kopplingen mellan sjukförsäkring och föräldrapenning. Att sätta likhetstecken mellan havandeskap, förlossning och föräldraledighet är att glömma bort det kvinnospecifika i situationen. Modern (liksom givetvis fadern) skall ha kvar lönen utan avdrag av 10 % under föräldraledigheten. Det är också tanken i det konventionsförslag rörande förbud mot diskriminering av kvinnor som FN lagt fram till medlemsstaterna för yttrande.

I lagförarbetena till lagen om allmän försäkring har man strikt hållit på att havandeskap inte är någon sjukdom och att man av den anledningen inte är berättigad till sjukpenning. Delade meningar härom råder då komplikationer såsom blödningar, förvärrar och andra tecken på hotande missfall kommer in i bilden. Om en läkare sjukskrivit en gravid kvinna för t ex blödningar, får hon inte automatiskt lyfta sjukpenning. Försäkringskassan tar kontakt med läkaren som sjukskrivit kvinnan och läkaren gör ett utlåtande. Ibland hörs även försäkringskassans förtroendeläkare. Därefter tar försäkringskassan ställning till om kvinnan kan anses så sjuk, att hon är berättigad till sjukpenning. Sjukpenning utgår med hel sjukpenning vid sjukdom som medför fullständig nedsättning av arbetsförmågan och vid sjukdom som medför mer än halv nedsättning (men inte hel) utgår halv sjukpenning. Som sjukdom anses också sådant tillstånd av nedsatt arbetsförmåga, som förorsakats av sjukdom för vilken sjukpenning utgivits och som fortfarande kvarstår efter sjukdomens upphörande (7 §). Under utredningstiden hålls sjukpenningen inne.

Uppfattningen att havandeskap inte är något sjukdomstillstånd är givetvis helt riktig och kopplingen föräldrapenning = sjukpenning framstår som oegentlig. Men när komplikationer tillstöter torde en annan uppfattning ha fog för sig, detta vare sig komplikationerna innebär en fara för kvinnan eller för fostret. När det gäller graviditetstoxikoser, för högt blodtryck m m uppfattas kvinnan som sjuk, medan vid blödningar o dyl fara anses föreligga endast för fostret och inte för kvinnan. En sådan uppdelning med betydelse för om sjukpenning skall utgå eller inte har ringa fog för sig.

En annan fråga som rör sjukpenning contra barnsbörd avgjordes i ett plenimål i försäkringsdomstolen (*Socialförsäkringar* 27/1971 I). Det gällde frågan om längden av den tid, under vilken tilläggssjukpenningförsäkrad kvinna efter barnsbörd äger kvarstå i sjukpenningklass utan att förvärvsarbeta.

I ett yttrande som riksförsäkringsverket gjorde förordade verket en förlängning med tre månader som innebär att kvinnlig försäkrad i princip skulle äga rätt att kvarstå i sin tilläggssjukpenningklass i nio månader efter nedkomsten, dock med viss individuell prövning i varje särskilt fall. Skulle den försäkrade kvinnan nio månader efter nedkomsten ha för avsikt att återuppta sitt förvärvsarbete men vara förhindrad till detta på grund av skolfrier, semesterstängning, driftsuppehåll hos företaget eller liknande orsak, skulle nedklassning inte ske. Inte heller skulle nedklassning ske i de fall där kvinnlig försäkrad åter blivit gravid med beräknad nedkomst inom sex månader efter niomånaderstiden.

Försäkringsdomstolen yttrade i sin dom: "Domstolen anser att en förlängning bör ske av den tid om sex månader, varunder enligt hittillsvarande tillämpning tilläggssjukpenningförsäkrad kvinna ägt kvarstå i sin sjukpenningklass efter barnsbörd utan att förvärvsarbeta, samt att förlängningen skäligen bör utgöra *sex månader* där ej särskilda skäl föranleder till annat."

Försäkringsdomstolens avgörande gick alltså i för kvinnor fördelaktigare riktning än riksförsäkringsverkets yrkande! Den tid varunder kvinnas sjukpenning ej får minskas trots att hon ej förvärvsarbetar utgör nu 6 månader före förlossningen och 1 år efter densamma.

Föräldrapenning för tillfällig vård av barn under 10 år

En förälder kan få föräldrapenning för tillfällig vård av barn under 10 år om föräldern måste stanna hemma från arbetet för att ta hand om barnet i följande fall:

1. När barnet är sjukt.
2. När barnets ordinarie vårdare blivit sjuk. Det gäller både när barnet vårdas av hemarbetande förälder, och när vårdaren är t ex dagbarnsvårdare, barnpraktikant eller en anhörig.

3. När föräldern måste följa med barnet till den förebyggande barnhälsovården. Med det menas besök hos barnavårdscentral, skolhälsovård eller den psykiska barn- och ungdomsvården (PBU).
4. När föräldern behöver kontakt med förskoleverksamheten inom samhällets barnomsorg. Med det menas daghem, deltidsgupper och kommunala familjedaghem.
5. När fadern måste stanna hemma för att ta hand om familjens barn under 10 år i samband med ett nytt barns födelse. Detta gäller även då modern på grund av missfall kräver särskild vård. Från 1 januari 1978 kan fadern få föräldrapenning, om han stannar hemma från arbetet, även då första barnet i familjen föds.

Det nu sagda gäller både familjer där båda föräldrarna förvärvsarbetar och en ensamstående förälder med arbetsinkomst. Där emot ges inte föräldrapenning om en av föräldrarna är ledig från arbetet av något annat skäl, t ex semester eller helgdagar, och kan ta hand om barnet. Men om den hemmavarande föräldern skulle vara sjuk eller på annat sätt förhindrad att ta hand om barnet, så kan den andra föräldern få föräldrapenning för att stanna hemma. Det betyder att om en hemarbetande kvinna blir sjuk kan maken stanna hemma och få föräldrapenning för att vårda familjens barn. Föräldrapenning kan också ges till förälder som måste vara borta från arbetet för att vara tillsammans med barnet när det är inlagt på sjukhus. Med barn avses här egna barn, adoptivbarn, fosterbarn och styvbarn. Som förälder räknas också make med vilken man bor ihop även om det inte är barnets förälder. Även de som inte är gifta har rätt till föräldrapenning för vård av sjukt barn, om de bor ihop och har eller har haft gemensamt barn eller om de tidigare varit gifta. Om en ensamstående förälder i samband med barnets sjukdom måste anlita den andra föräldern (som han eller hon inte bor ihop med) kan den andra föräldern få föräldrapenning för att tillfälligt ta hand om barnet under sjukdomen. I familjer där båda arbetar får makarna själva avgöra vem av dem som skall stanna hemma och sköta barnet.

Föräldrapenningen (hel eller halv) är densamma som sjukpen-

ningen när man själv är sjuk. Man får emellertid föräldrapenning bara för de dagar man annars skulle ha arbetat. Man kan få föräldrapenning också för den dag då barnet insjuknade, om man då genast gjort anmälan till försäkringskassan.

Familjen kan få föräldrapenning för tillfällig vård av barn under ett visst antal dagar sammanlagt per kalenderår, för en familj med 1 barn i 12 dagar, för en familj med 2 barn i 15 dagar och för en familj med 3 eller flera barn i 18 dagar.

Föräldrar som haft 2 dagar med halv föräldrapenning behöver räkna av bara 1 dag från detta dagantal. För kontakten med förskoleverksamheten får dock föräldrarna föräldrapenning för bara 1 hel dag eller 2 halva dagar om året per förälder.

Föräldrapenning för tillfällig vård av barn betalas bara ut om barnet eller barnen är under 10 år. Denna föräldrapenning är skattepliktig och ATP-grundande.

Rätt till föräldraledighet

I lag (1976:280) om *rätt till föräldraledighet* slås fast att arbetstagar med viss anställningstid (6 månaders anställning under de senaste 2 åren) har rätt till ledighet från arbetet under den tid hon (eller han) får föräldrapenning p g a barns födsel eller adoption. En kvinna som inte har varit anställd 6 månader har ändå rätt till ledighet i samband med barns födelse under 6 veckor före och sex veckor efter nedkomsten. Dessutom har arbetstagar rätt till ledighet från arbetet för särskild föräldrapenning och tillfällig vård av barn under den tid hon/han får föräldrapenning. Vid tillfällig vård av barn gäller inget krav på viss anställningstid.

I nämnda lag finns också ett förbud mot avsked. Kvinna får enligt denna lag inte sägas upp eller avskedas p g a att hon begär eller utnyttjar sin rätt till föräldraledighet.

Angående *arbetsmiljölagens* betydelse för den gravida och barnafödande (ammande) kvinnan hänvisas till vad som sagts tidigare.

Avtalsreglering av betydelse för den barnafödande kvinnan

Den socialrättsliga reglering som finns i de försäkringar som kommit till genom avtal mellan arbetsmarknadens parter är många gånger av stort intresse för den barnafödande kvinnan.

Genom *avtalsgruppsjukförsäkring* (AGS) kan den som är sjuk längre tid än 30 dagar få ersättning utöver den sjukpenning e dyl man får genom den allmänna försäkringen. AGS har tillkommit genom överenskommelse mellan SAF och LO. Kommunförbunden och de anställdas huvudorganisationer har genom AGS-KL motsvarande försäkringskydd (Se s 57, 125 o 129).

För en barnafödande kvinna gäller vid beräkning av *försäkringsgrundande anställningstid* att man får räkna med 3 timmar för varje dag man är frånvarande p g a havandeskap eller barnsbörd. Då räknas bara sådana dagar för vilka föräldrapenning betalas ut. Varför får endast 3 timmar/dag räknas den barnafödande kvinnan till del som försäkringsgrundande anställningstid? Samma regel gäller visserligen för varje dag man varit frånvarande p g a semester, sjukdom, militärtjänst, permittering och vissa typer av tjänstledighet.

För föräldraledighet liksom för flertalet av de nämnda kategorierna av frånvaro är det berättigat att betrakta dessa som motsvarande full arbetsdag d v s 8 timmar. Detta innebär att man snabbare uppfyller kravet på kvalifikationstid, vilket innebär att man för att vara försäkrad skall under ett kalenderkvartal ha arbetat hos samma arbetsgivare minst 208 timmar. Om man blir sjuk under den tid man är tjänstledig p g a havandeskap eller barnsbörd, får man ersättning fr o m dagen efter den senaste dag man kan få föräldrapenning. Man kan bara få ersättningen om man skulle ha börjat arbeta igen. Denna regel kan ses som ett undantag från den allmänna regeln om rätten att få ersättning från AGS. Den förefaller föga kvinnovänlig. Någon saklig motivering till denna särreglering tycks inte förefinnas och den bör därför utgå.

Industrins och handelns tilläggs pension för tjänstemän och arbetsledare och kooperationens tilläggs pension (ITP-KTP) är också avhängig av pensionsgrundande tjänstetid. Efter 18 års ålder omfattar försäkringen sjukpension och särskild änke- eller änklingspension. Efter 28 års ålder omfattar den också ålderspension, familjepension, delpension och en kompletteringspension enligt särskild plan. Om man är tjänstledig under högst 7 månader för havandeskap och barnsbörd och *man har fyllt 28 år*, får man räkna denna tid som pensionsgrundande tjänstetid. Positivt är att ledighet vid havandeskap och barnsbörd räknas som pen-

sionsgrundande tjänstetid, men varför göra detta beroende av att kvinnan måste ha fyllt 28 år? Detta medför, att en stor mängd barnafödande kvinnor inte kan räkna sin föräldraledighet som pensionsgrundande tjänstetid. Detta hänger samman med regeln att full pension får man om det beräknas att man från 28 år och till pensionsåldern kan uppnå 360 månaders pensionsgrundande tjänstetid. Poängteras kan att man har rätt till lön utan avdrag under de första 7 månaderna som man är tjänstledig för havandeskap och barnsbörd. Denna bestämmelse är mycket viktig ur kvinnorättslig synvinkel, som ovan framhållits.

*Normalpensionsreglemente för anställda hos kommun och lands-
ting* (KPR-LKPR) innebär, att vid beräkning av tjänstetid med-
räknas den tid då man får föräldrapenning p g a havandeskap
och barnsbörd, vilket givetvis är en ytterligt viktig bestämmelse,
eftersom kvinnor annars halkar efter bl a i befordringsgången
p g a ledighet i samband med havandeskap och barnsbörd.

Särskild tilläggspension (STP) har anpassats till den sänkta
pensionsåldern och ger ett tillägg till folkpensionen och ATP.
Pensionsgrundande tjänstetid räknas från det år man fyller 28 år
till och med 64 år. Under denna tid kan man räkna in STP-år.
Tjänstledighet för havandeskap eller barnsbörd får inte räknas in
i pensionsgrundande tid. Regleringen för STP skiljer sig alltså i
detta hänseende från regleringen för ITP-KTP.

Genom *avgångsbidragsförsäkring* (AGB) kan man få ersätt-
ning, "avgångsbidrag", om man mister sin anställning genom att
företaget minskar sin personal. En förutsättning är att man är
anställd hos en arbetsgivare med AGB-försäkring. Dessutom gäl-
ler bl a att man skall ha fyllt 40 år men inte 65 år, vilket innebär
att AGB inte har något större intresse för barnafödande kvinnor
även om försäkringen gäller under barnledigheten. Samma gäller
för *avgångsersättning* (AGE) som ingår som en del av ett trygg-
hetsavtal mellan SAF och PTK och utbetalas efter ansökan till
den som blivit arbetslös efter att anställningen har upphört. För-
säkringen gäller alltså under barnledigheten men först från 40 års
ålder.

Trygghetsförsäkring vid arbetsskada (TFA) gäller inte under
barnledigheten, eftersom denna försäkring liksom den allmänna
arbetsskadeförsäkringen endast gäller för förvärvsarbetande, vil-
ket medför att hemarbetande och barnafödande kvinnor står

utanför denna trygghetsreglering.

Tjänstegruppliv- och avtalsgrupplivförsäkring (TGL-AGL) innebär, att ersättning ges till efterlevande (vanligast make/maka) om den försäkrade dör under anställningstiden. Denna försäkring gäller vid frånvaro från arbetet vid havandeskap eller barnsbörd.

Enligt *statens pensionsreglemente* (SPR) har man rätt att räkna in i tjänstetiden vid beräkning av tjänsteår den tid man har varit ledig med lön utan avdrag enligt allmänt avlöningsavtal för statliga och vissa andra tjänstemän (AST), d v s högst 210 dagar för varje barnafödsel. En statligt anställd kvinna behöver alltså inte vidkännas något avdrag på sin lön under föräldraledigheten.

Det skydd som den (heltids-)yrkesarbetande barnafödande kvinnan får genom dessa försäkringar är i förhållande till andra länder tämligen långtgående och får betraktas som en positiv rättslig reglering utifrån kvinnans synvinkel och ett värdefullt tillskott till lagregleringen på detta område. ♀

Den vårdnadshavande kvinnan

Terminologi

Att ha vårdnaden om ett barn innebär en befogenhet och skyldighet att besluta i barnets personliga angelägenheter. Däri innefattas en plikt att se till att barnet får den utbildning och fostran det behöver. I vårdnadsbegreppet ingår en rätt att ha barnet hos sig samt att bestämma dess vistelseort. Vårdnadens omfattning framgår av FB 6 kap.

Vård skiljer sig från vårdnaden i det att vem som helst kan anförtrors vården av ett barn. Det är fråga om faktisk vård som innebär mer eller mindre vardagliga åtgärder. En vårdnadshavare som tillfälligt lämnat bort sitt barn i någon annans vård, förlorar därmed inte den rättsliga vårdnaden om sitt barn. Det är bara den faktiska vården som anförtrotts någon annan.

En vårdnadshavare kan, av olika anledningar, skiljas från vårdnaden genom domstols beslut. Vanligtvis sker detta i samband med dom på äktenskapsskillnad. Domstolen avgör då vem av föräldrarna som skall ha vårdnaden om barnet.

Historik

I början av 1900-talet skrev man om vårdnadshavaren "att fastän vårdnaden utöfvas gemensamt, vid äktenskapligt samlif de rättigheter och förpliktelser, som ingå i vårdnaden i främsta rummet finnas hos fadern, hvilken förty ock regelrätt äger att göra sin vilja gällande mot modern". (Winroth, *Svensk Civilrätt III. Föräldrarätt* s 50). Denna företrädesrätt grundades i mannens mål-manskap över sin maka. I och med 1920 års lag om barn i äktenskap avskaffades mannens lagstadgade ställning som famil-jens överhuvud och full likställighet infördes mellan man och kvinna i utövandet av vårdnaden. Principen upptogs också i förslaget till föräldrabalk år 1946 och återfanns i FB 6:1 §.

Gällande rätt

6 kap FB som handlar om vårdnaden har fr o m 1977 fått delvis nytt innehåll. Genomgående är att man inte gör någon uppdel-ning i barn i äktenskap och barn utom äktenskap:

"Barn står under vårdnad av bägge eller den ene av sina föräldrar eller av särskilt förordnad förmyndare till dess det fyllt aderton år eller ingått äktenskap" (1 §).

Denna bestämmelse får kopplas till de följande paragraferna. Innehållet i 6, 7 och 8 §§ är följande:

"Barnet står från födelsen under vårdnad av bägge föräldrarna, om dessa äro gifta med varandra, och i annat fall av modern ensam. Ingå föräldrar-na senare äktenskap med varandra, står barnet från den tidpunkten under vårdnad av dem bägge.

Stå barn under vårdnad av bägge föräldrarna och vilja föräldrarna eller en av dem att vårdnaden icke längre skall tillkomma dem gemensamt, har rätten på talan av endera att förordna vem av dem som skall ha vårdnaden om barnen eller, om ej alla barnen böra stå under den enes vårdnad, hur de skola fördelas mellan föräldrarna. Äro föräldrarna ense, skall rätten besluta i överensstämmelse med vad de önska, om det ej är uppenbart stridande mot barnens bästa. I annat fall beslutar rätten efter vad som finnes skäligt med hänsyn till barnens bästa. Finnes med hänsyn till bar-nens bästa uppenbart att ingendera av föräldrarna bör utöva vårdnaden, skall denna anförtros åt särskilt förordnad förmyndare.

Dömes till äktenskapsskillnad mellan föräldrarna, skall rätten tillika förordna angående vårdnaden om barnen. Härvid äger första stycket motsvarande tillämpning. Äro föräldrarna ense om att vårdnaden skall

tillkomma dem gemensamt, skall dock rätten besluta i överensstämmelse därmed, om det ej är uppenbart stridande mot barnens bästa.

Står barn under vårdnad av endast den ene av föräldrarna, skall rätten på talan av den andre överföra vårdnaden till honom, om det finnes skäligt med hänsyn till barnets bästa. Äro föräldrarna ense att vårdnaden skall överföras till den andre eller att vårdnaden skall tillkomma dem gemensamt, skall rätten på talan besluta i överensstämmelse därmed, om det ej är uppenbart stridande mot barnets bästa." (SFS 1978:853, där orden "ansökan" och "anmälan" har bytts ut mot "talan").

Förändrad samhällssyn

Denna nya rättsliga reglering av vårdnaden ger uttryck för en förändrad samhällssyn i flera avseenden. Jag har redan nämnt önskan att *likställa barn i äktenskap och barn utom äktenskap i rättsligt avseende*. Möjligheten till gemensam vårdnad för föräldrar som inte är gifta, grundar sig också i en strävan att ge dessa barn en bättre rättslig ställning. Detta ger i sin tur uttryck för *lagstiftarens önskan att vara neutral mot olika samlevnadsformer*. Lagstiftningen skall inte ges det innehållet att den skapar onödiga svårigheter för dem som skaffar barn och bildar familj utan att gifta sig.

Ett annat förhållande som bör omnämnas är *den förändrade synen på sexuallivet och trohetsbegreppet*. Åtminstone lagstiftarna har låtit sig påverkas av denna och sedan 1973 har skulden till äktenskapets upplösning inte någon betydelse för vårdnadsfrågan vid äktenskapsskillnad. Denna lagändring var konsekvent med hänsyn till att domstolarna i praktiken inte tillmätt skulden någon självständig betydelse och att skuldprincipen också övergavs för andra frågor t ex som grund för äktenskapsskillnad och skadestånd.

Borttagandet av aganderätten ur lagstiftningen 1966 ger uttryck för det nytänkande som präglade de senaste decennierna vad gäller barnuppfostran. Man ser barnen som självständiga individer, vars självförtroende, ansvarskänsla och samarbetsförmåga skall utvecklas genom den uppfostran de erhåller. Den *förändrade synen på barnuppfostran* är av speciell betydelse för vårdnadens innehåll. I föräldrabalken har fr o m 1979-01-01 införts ett uttryckligt förbud mot att aga barn. Man får alltså inte slå barn, ge dem örfilar och liknande. Men det innebär också att man inte får utöva psykisk misshandel, som t ex att frysa ut barn eller

förlöjliga dem. (Se vidare SOU 1978:10 och Prop. 1978/79:67).

Den traditionella uppfattningen är att föräldrarna har ett uteslutande ansvar för barnens fostran. Denna uppfattning träder alltmer tillbaka för uppfattningen om *samhällets ökade ansvar för vård och fostran av barn*. Man menar att det är av stor betydelse för barnets personlighetsutveckling, att det även uppfostras utanför familjen. Samhällets ökade ansvar för barnen visar sig också på den ekonomiska sidan. En stor del av kostnaderna för barnen under uppväxttiden bestrids nu av samhället. Detta gäller t ex kostnader för utbildning, barnbidrag, kostnader för barntillsyn etc.

I familjelagssakkunnigas betänkande "*Familj och äktenskap I*" (SOU 1972:41) skisseras den kommande utvecklingen:

"Även om det sålunda kan konstateras att familjen i det nutida samhället inte är ensam om att svara för barnens fostran kan man utgå ifrån att familjens fostrande funktion kommer att bestå. Det är emellertid sannolikt att den uttunning av funktionen som hittills skett kommer att fortsätta. Närmast kan förutses en utbyggnad av förskolorna och en ökad förvärvsintensitet bland mödrarna, som leder till att barnen i allt större utsträckning kommer att vistas i barnstugor, förutsatt att fäderna inte samtidigt i ökad utsträckning tar över mödrarnas traditionella uppgifter med barnavård och hemarbete."

Den kanske viktigaste utvecklingen av betydelse för vårdnaden om barn, en utveckling som ännu ligger i sin linda, är *kvinnans förändrade roll i familjen och samhället*. Parallellt med den faktiska utvecklingen löper en idémässig utveckling, som förs vidare genom könsrollsdebatt och debatt om kvinnofrigörelse. Krav ställs på en ökad jämställdhet mellan man och kvinna, inte bara i arbetslivet utan också i hemmet. Mannen måste ta ett ökat ansvar för de praktiska sysslorna i hemmet och för barnen.

Vårdnaden i samband med äktenskapsskillnad

Statistik

Hur kommer de nya reglerna i vårdnadsfrågor att påverka kvinnornas situation? För att kunna besvara den frågan måste man känna till hur praxis har varit tidigare i vårdnads mål. Finns det något underlag för påståendet att domstolarnas praxis är köns-

diskriminerande, d v s att kvinnan anses lämpligare redan i sin egenskap av mor?

I SOU 1975:24, "*Tre sociologiska rapporter*", har Jan Trost gjort en undersökning i detta syfte. Trosts undersökning avser tiden 2.7 – 31.12 1973. I undersökningen finns 1 420 äktenskapsskillnader med barn.

Resultatet är här:

- kvinnan ensam 81 %
- mannen ensam 10 %
- delad vårdnad 9 %

Resultatet måste ses som en återspeglning av den reella rollfördelningen när det gäller ansvaret för barnen. Kvinnorna har huvudansvaret för barnen under äktenskapet och får också ansvaret efter skilsmässan.

Trost visar också särskilt resultatet för de fall som inte grundades på överenskommelse (90 st, d v s ca 5 %):

- kvinnan ensam 74 %
- mannen ensam 10 %
- delad vårdnad 16 %

Domstolarna tyckes något mer "radikala" än föräldrarna själva då de fattar beslut och domstolen enbart fastställer föräldrarnas beslut. Siffrorna visar emellertid även kvinnans starka ställning i vårdnadsprocessen. Mannen får sällan vårdnaden om barn i skolans lågstadium och barn som är ännu yngre. Männens chanser ökar med barnens ålder.

I domsmotiveringarna uttrycks ofta moderns företräde till små barn med orden: "barnet befinner sig i en sådan ålder att dess behov av en moders omvårdnad måste tillgodoses". Man måste därför bekräfta det ovanstående påståendet att det finns könsdiskriminerande inslag i domstolarnas inställning i vårdnadsmålen. Det skall i allmänhet något särskilt till för att fadern skall få vårdnaden. Men som tidigare påpekats är domstolarnas agerande en återspeglning av den rollfördelning i fråga om barnen som råder i samhället.

Gemensam vårdnad

Det nya som har tillkommit i vårdnadsfrågan för fränskilda föräldrar är möjligheten till gemensam vårdnad. Det finns myc-

ket positivt i möjligheten till gemensam vårdnad. Jag har redan tidigare framhållit att den ändrade uppfattning om äktenskap och skilsmässa som har utvecklats under en följd av år och kommit till uttryck i 1973 års äktenskapsreform torde ha gett många fränskilda makar bättre förutsättningar att på ett mindre känsloladdat och prestigebetonat sätt se på sina relationer efter skilsmässan inbördes och i förhållande till barnen. Därigenom har föräldrarna också fått ökade möjligheter att ta ett gemensamt rättsligt ansvar för barnen efter äktenskapets upplösning och efter det att de har flyttat i sär. Visserligen kan det i vissa fall vara bättre för barnen att banden till den ena av föräldrarna definitivt klipps av efter en skilsmässa framför att barnen skall användas som ett vapen i föräldrarnas fortsatta inbördes stridigheter. I de allra flesta situationer måste det emellertid vara till fördel för barnen om de efter skilsmässan kan bevara nära och goda förhållanden till båda föräldrarna.

En ordning med gemensam rättslig vårdnad innebär inte nödvändigtvis att föräldrarna i lika mån skall utöva den rent faktiska vårdnaden. Oavsett om barnet bor omväxlande hos båda föräldrarna eller om det vistas mera stadigvarande endast hos den ene, kan den rättsliga vårdnaden utövas av föräldrarna gemensamt. Om den gemensamma vårdnaden skall ha någon reell innebörd får man likväl förutsätta att vårdnaden också innebär något mått av delad faktisk omsorg om barnet.

Många föräldrar upplever det rent känslomässigt som viktigt för de inbördes relationerna att modern och fadern har samma rättsliga ställning i förhållande till barnen. Den av föräldrarna som inte har den rättsliga vårdnaden kan uppfatta detta som orättvist, vilket kan skapa onödiga störningar. En ordning med gemensam vårdnad ses ofta som betydelsefull inte minst med tanke på den situationen att den ena föräldern skulle avlida.

En ordning med gemensam vårdnad om barn efter skilsmässa passar självfallet inte alla fränskilda föräldrar. I en del fall kan föräldrarnas inbördes förhållanden vara sådana att de inte gärna kan vara rättsliga vårdnadshavare gemensamt. Det är då av stor vikt för framför allt kvinnan, att *båda* föräldrarna måste vara överens för att gemensam vårdnad skall komma till stånd.

Underhållsskyldigheten vid gemensam vårdnad

Även om de frångilda föräldrarna har gemensam vårdnad behöver detta inte innebära som ovan påpekas att båda utövar den faktiska omvårdnaden av barnet i lika hög grad. Eftersom rekvisitet vårdnad är kopplat till rekvisitet underhållsskyldighet på så vis, att underhållsbidrag skall den av föräldrarna betala som inte har vårdnaden, kan detta få negativa konsekvenser för den av föräldrarna som vid gemensam vårdnad får merparten av den faktiska vården och omsorgen, d v s i de flesta fall troligen modern. Fadern är inte skyldig att betala underhållsbidrag (enl 2 § 2 st), utan den allmänna underhållsskyldigheten (föräldrar—barn) åvilar honom (2 § 1 st). Men om nu modern har den faktiska vården med därtill hörande ekonomiska kostnader, kan hon försättas i ekonomiskt trångmål, eftersom det inte finns någon lagakraftvunnen dom enligt vilken mannen skall betala. Denna reglering är kopplad till reglerna om bidragsförskott, men någon möjlighet att erhålla ett dylikt förskott finns inte för kvinnan i denna situation.

I familjelagssakkunnigas andra delbetänkande (SOU 1977:37, *Underhåll till barn och frångilda*) föreslås en ändring av denna bestämmelse i så måtto, att förälder som inte har vårdnaden om barnet "eller som har del i vårdnaden men ej varaktigt sammanbor med barnet", skall betala underhållsbidrag (7:2).

Familjelagssakkunniga finner det vara av stor vikt att reglerna om underhållsbidrag inte har ett sådant innehåll att de motverkar syftet med den gemensamma vårdnaden och att en av vårdnadshavarna blir lidande på detta. Därför överväger de sakkunniga att vid sidan om vårdnadsbegreppet som rekvisit till vilket skyldigheten att utge underhållsbidrag skall knytas såsom alternativt rekvisit vid gemensam vårdnad införa anknytningen till boendeförhållandena. Detta skulle innebära att så fort rätten meddelat beslut varigenom vårdnaden tillagts en av föräldrarna ensam eller om vårdnaden redan från början tillkommer endast en av dem, d v s modern när föräldrarna inte är gifta, den andre kan förpliktas utge underhållsbidrag utan att boendeförhållandena behöver utredas. Så långt bibehålls gällande rätt. Har däremot föräldrarna vårdnaden om barnet gemensamt skulle, för att en av dem skall bli skyldig betala underhållsbidrag, fordras att han eller hon inte bor tillsammans med barnet.

Ändras reglerna om skyldigheten att utge underhållsbidrag på sätt här angivits skulle man också få en naturlig utgångspunkt för följdändringar när det gäller bidragsförskotten (se nedan). Sådant förskott kunde alltjämt utgå i förhållande till underhållsskyldig fader eller moder. Såsom förutsättning för bidragsförskott bör på motsvarande sätt anges att, förutom när vårdnaden tillkommer endast en av föräldrarna eller barnet inte står under föräldrarnas vårdnad, förskott kan vid gemensam vårdnad utgå i förhållande till den som ej varaktigt sammanbor med barnet.

Familjelagssakkunnigas förslag i dessa delar torde innebära en betydande förbättring för kvinnan vid gemensam vårdnad. Förslaget träder i kraft 1979-07-01 (SFS 1978:853).

Underhållsbidrag i allmänhet

Samhällets ökade ansvar för barn har ytterligare förstärkts i detta betänkande. De sakkunniga framhåller, att uppfattningen om underhållsskyldighetens ovillkorlighet bör i dagens samhälle överges. Genom olika sociala stödformer går samhället in och tryggar såväl föräldrarnas som framför allt barnens ekonomiska standard. Genom främst allmänna barnbidrag och bidragsförskott säkras en minimistandard för barnet. Det måste anses självklart att om föräldrarna har förmåga att ge barnet en högre standard, denna standardhöjning också får komma barnet till del. Däremot finns det enligt de sakkunnigas förmenande ingen anledning att av den förälder som saknar medel till annat än sitt eget uppehälle utdöma underhållsbidrag till barnet. Beloppet kan inte tas ut exekutivt till följd av reglerna om vad som skall förbehållas gäldenären för eget underhåll. Följden kan bara bli en växande underhållsskuld. Föräldrarnas underhållsskyldighet avser vad som erfordras för att täcka underhållskostnaderna sedan därifrån avräknats till barnet utgående allmänna och särskilda socialförmåner av sådan karaktär att de skall beaktas i sammanhanget.

Med utgångspunkt i underhållsskyldighetens villkorlighet föreslås i betänkandet, att om den bidragsskyldige (oftast fadern) har haft kostnader vid utövandet av sin rätt till umgänge med barnet, vilka varit nödvändiga för bättre uppehälle, skall underhållsbidraget nedsättas i skälig omfattning, om det rör sig om en inte obetydlig del av bidragstiden. Förslaget kommer att bli lag

1980-01-01 med följande innehåll: "Har förälder som . . . skall betala underhållsbidrag haft barnet hos sig under en sammanhängande tid av minst fem hela dygn, får föräldern vid fullgörande av sin bidragsskyldighet tillgodoräkna sig ett avdrag för varje helt dygn av barnets vistelse med 1/40 av det underhållsbidrag som räknat för kalendermånad gäller under tiden för vistelsen (SFS 1970:853, FB 7:4. Jfr lagen om bidragsförskott 4 a §).

Eftersom det till övervägande del är kvinnor som i egenskap av vårdnadshavare för barnen uppbär underhållsbidragen till dessa, kommer dessa kvinnor att vidkännas ett ökat ekonomiskt tryck då underhållsbidragen reduceras. Kvinnan kan aldrig kalkylera med ett till summan bestämt belopp varje månad, eftersom det kan komma att minskas. Ett sådant reformförslag vore förfelat, om det ledde till att umgänget mellan barnet och den bidragsskyldige (fadern) skulle reduceras till ett minimum, därför att kvinnan av ekonomiska skäl (täckande av fasta kostnader o dyl) inte kunde tillåta en utökad umgängesrätt.

Vårdnaden av barn utom äktenskap

Ensam eller sammanboende moder

Av FB 6:6 § framgår att barn utom äktenskap står under moderns vårdnad. Fadern kan inte samtidigt utöva vårdnaden, men är dock tillförsäkrad umgängesrätt enligt FB 6:11 § (se nedan). Skälet till att modern ensam automatiskt inträder som vårdnadshavare har aldrig på allvar ifrågasatts. Familjelagssakkunniga uttalade att det vore svårt och knappast inte heller lämpligt att frångå huvudregeln om modern som ensam vårdnadshavare (SOU 1972:41 s 208). Detta motiveras dels av att faderskapet oftast ännu vid födseln inte är fastställt och dels av att föräldrar till barn utom äktenskap i de flesta fall inte lever tillsammans.

Fadern är för att få vårdnaden hänvisad till att göra en ansökan om detta till domstol. Domstolen skall överföra vårdnaden till honom "om det finnes skäligt med hänsyn till barnets bästa", FB 6:8. Om föräldrarna är ense om sådan överflyttning skall rätten på anmälan besluta om detta "om det ej är uppenbart stridande mot barnets bästa". Dessa principer infördes i FB redan 1973. Tidigare hade krävts att modern skulle visas olämplig. Mannens möjligheter var med de äldre reglerna mycket små. De nya regler-

na har skapat en formell likställighet mellan mannen och kvinnan. Grunden till förändringen var samvetsäktenskapeus ökade omfattning. Ogifta fäder lever ofta tillsammans med barnet och för dessa fall ville man öka fädernas reella möjligheter att få vårdnaden. Kravet skulle hela tiden vara att en överflyttning var till barnets bästa. Något krav på samlevnad uppställdes dock inte, utan fäder har generellt sett rätt att få vårdnaden om det är till förmån för barnet. Därigenom uppnådde man också överensstämmelse vid valet av vårdnadshavande förälder mellan barn i och utom äktenskap (SOU 1972:41 s 206). Mot den formella likställigheten mellan modern och fadern anfördes vissa nackdelar som dock inte gavs någon avgörande vikt. En osäkerhet för modern kan uppkomma inför risken att fadern kan tilldelas vårdnaden. Detta kan leda till en vägran från modern att uppge barnets fader, varvid svårigheter uppstår att fastställa faderskap. Risken för en vårdnadsprocess, även mycket lång tid efter barnets födelse, i otillbörligt syfte ansågs heller inte helt utesluten.

Vad innebär den formella likställigheten i praktiken? När det gäller fäder som aldrig sammanlevt med barnet var förändringen endast av principiell art. För dessa fall eftersträvades inga ökade reella möjligheter att få vårdnaden. Det är självklart att om barnet tagits om hand av modern ensam, det är bäst för barnet att det får stanna hos henne. I de fall modern visat sig direkt olämplig, fanns redan tidigare möjlighet för fadern att få vårdnaden. En ansökan från fader som aldrig sammanlevt med barnet, kräver därför i praktiken för ett förordnande till faderns förmån att modern visas olämplig. Någon praktisk förändring har därför inte uppstått i dessa fall.

I och för sig är en ansökan från fadern redan vid födelsen eller strax därefter möjlig. Detta kräver dock att faderskapet fastställs t ex genom erkännande. Vad innebär den formella likställigheten i dessa fall? Situationen är den att varken modern eller fadern fått visa hur de klarat av vårdnaden. Att beröva modern vårdnaden i samband med födelsen eller strax därefter ter sig orimligt. Här måste rimligen krävas särskilda omständigheter som gör modern helt ur stånd att handha vårdnaden, t ex allvarlig psykisk sjukdom.

Den väsentliga praktiska förändringen med de nya reglerna gäller de fall där fadern sammanlevt med barnet, d v s i regel i

samvetsäktenskap med modern. Föräldrarna kan vara ense om överförande av vårdnaden. Tidigare krävdes att fadern skulle visas lämplig, medan nu rätten fastställer överenskommelsen om den inte uppenbart strider mot barnets bästa. Den reella skillnaden mellan dessa båda ordalydelser är dock knappast av större betydelse. Oenighet om överförande av vårdnaden förekommer väl inte samtidigt som samlevnaden skall fortsätta utan i stället i de fall föräldrarna beslutat sig för upplösning av samlevnaden. Det är i dessa fall som den formella likställigheten mellan man och kvinna får en praktisk betydelse.

Separation mellan sammanboende

När ogifta föräldrar separerar blir samma principer tillämpliga som när äkta makar skiljer sig. Vårdnaden skall tilldelas den som ur barnets synpunkt är lämpligast och om föräldrarna är eniga fastställer i regel domstolen överenskommelsen. Enda skillnaden ligger i att rätten inte får kännedom om upplösning av samlevnad utom äktenskap. Fadern måste därför ansöka om att få vårdnaden eller föräldrarna får göra gemensam anmälan i fall av enighet. Med hänsyn till praxis i vårdnadstvister vid äktenskapsskillnad, får man räkna med att fadern endast undantagsvis kan få vårdnaden, särskilt med avseende på små barn. Någon redovisning av praxis för vårdnadstvister om barn utom äktenskap kan dock inte ges. Omfattningen av dessa mål är inte särskilt stor. Praxis torde dock inte skilja sig nämnvärt från motsvarande praxis i tvister mellan äkta makar. Klart är ändå att mannen fått ökade reella chanser att få vårdnaden när ogifta föräldrar separerar.

Eftersom domstolen inte får kännedom om familjens upplösning på samma sätt som när äkta makar skiljer sig, kommer kanske något vårdnadsbeslut inte till stånd. Gäller därvid någon tidsgräns inom vilken mannen måste framställa ett vårdnadsyrkande? Nej, lagen ställer inte någon sådan gräns. Fadern kan i princip när som helst, d v s även mycket lång tid efter upplösningen, framställa sådant yrkande, vilket betyder att modern kan sväva i ovisshet under lika lång tid om hon skall få behålla vårdnaden. Om modern under tiden klarat vårdnaden tillfredsställande är faderns chanser dock mycket små. Man undviker att förflytta barn. När ett vårdnadsbeslut en gång fattats, krävs enligt

6:13 § väsentligt ändrade förhållanden för överflyttning. Risken för process även lång tid efter upplösningen i otillbörligt syfte får bedömas som mycket liten.

Gemensam vårdnad för ogifta föräldrar

Tidigare har behandlats gemensam vårdnad för frångilda vare sig dessa har flyttat samman igen eller inte. Lagen innehåller också regler för två andra grupper, nämligen sammanboende ogifta föräldrar och ogifta föräldrar som inte sammanlever. Dessa skall på ansökan till domstol kunna erhålla gemensam vårdnad. Enligt 8 § skall domstolen besluta om gemensam vårdnad "om det ej är uppenbart stridande mot barnets bästa".

Den huvudsituation som lagen i denna del tar sikte på är när modern och fadern lever samman med barnet. Dessa utövar då den faktiska vården gemensamt och beslutar i regel gemensamt i frågor som rör barnets person. Förhållandet skiljer sig knappast från familjebildningar där föräldrarna är gifta. Den rättsliga vårdnaden utövas i praktiken gemensamt, medan endast den ene formellt står som vårdnadshavare. För dessa fall vill man skapa likställighet i rättsligt avseende mellan barn i och barn utom äktenskap och likställighet även mellan ogifta och gifta föräldrar. De motiv som anförts beträffande frångilda gör sig gällande även här. Man menar att gemensam vårdnad för ogifta kan främja de inbördes relationerna. Därtill kommer den trygghet som ligger i att veta att vid den enes död den andre automatiskt står kvar utan konkurrens från utomstående.

Vad ovan sagts beträffande frångilda om gemensam vårdnad i praktiken, problem med underhållsskyldigheten etc äger tillämplighet även för ogifta. I dessa fall gör sig dock inga motsättningar i en söndringssituation gällande, såvida inte samlevnaden bryts, varför den gemensamma vårdnaden bör fungera mer friktionsfritt för sammanboende ogifta än när det gäller frångilda. Den faktiska situationen är ju oftast inte annorlunda än när gifta föräldrar lever samman.

Enligt 7 § har föräldrarna var för sig möjlighet att begära upplösning av den gemensamma vårdnaden. Detta torde komma att ske när ogifta föräldrar separerar. Något krav på upplösning av vårdnaden vid separation ställer dock inte lagen. Ogifta föräldrar kan alltså om de önskar fortsätta att handha den rättsliga

vårdnaden gemensamt. Detta är följdriktigt med hänsyn till fränskildas motsvarande möjlighet.

En viss risk föreligger att den gemensamma vårdnaden upprätthålles efter separation mer på grund av bristande initiativ att upphäva den än av vilja. Denna risk är något större än för fränskildas del, eftersom domstolen här har möjlighet att i skillnads målet förhöra sig om parternas ståndpunkt i vårdnadsfrågan. Det kan alltså uppstå situationer där det rättsliga förhållandet inte överensstämmer med det faktiska vårdnadsförhållandet, d v s gemensam vårdnad kvarstår trots att endast en av föräldrarna (exempelvis modern) utövar vårdnad i praktiken. Av praktiska skäl torde dock upplösning komma till stånd vid separationen eller åtminstone i ett senare läge då missförhållanden uppstår. Risken för att den ena föräldern efter separation obehörigt utnyttjar sin ställning är dock inte alltför stor, eftersom den andre omedelbart kan få till stånd upplösning. Ett interimistiskt beslut kan då snabbt fattas.

Umgängesrätt

Starka skäl talar för att umgängesrätten inte har beaktats tillräckligt vid diskussionen av vårdnadsfrågor och därmed sammanhängande problem. Umgängesrätten tycks närmast ha i lagstiftningsarbetet kommit att utgöra ett bihang till vårdnadsreglerna. Trots uttalanden om att barnets bästa skall dominera prövningen av frågor om umgängesrätt, kan ändå konstateras, att föräldraintresset av umgängesrätt i mycket hög grad givits utrymme i domstolarnas domslut. Barnets intresse beaktas enbart om det kan påvisas vara direkt riskabelt för barnets utveckling att en av dess föräldrar får utöva umgängesrätt med barnet.

Umgängesrätten användes i praktiken såsom "plåster på såren" vid en tvist i vårdnadsfrågor. Den som blir fräntagen vårdnaden om barnet framställer ibland yrkanden om umgängesrätt som en hämnd eller som ett slag mot vårdnadshavaren. De sociala, biologiska och sociologiska motiven till umgängesrätten är inte tillräckligt undersökta. Detta måste göras innan man kan börja diskutera en förstärkning av umgängesrätten.

Bidragsförskott

1 § lagen (1964:143 omtryckt 1976:277) om bidragsförskott anger

förutsättningarna för att bidragsförskott skall utgå i normalfallet. Kretsen av förskottsberättigade begränsas av fyra rekvisit: Vårdnaden skall tillkomma endast en av föräldrarna; barnet skall inneha svenskt medborgarskap (undantag finns); barnet skall vara bosatt i riket samt bidragsförskott utgår till barnet i förhållande till den förälder som ej har vårdnaden eller ej varaktigt bor tillsammans med barnet (SFS 1978:858).

Men i 2 § stadgas att bidragsförskott inte utgår om "vårdnadshavaren uppenbarligen utan giltigt skäl underlåter att vidtaga eller medverka till åtgärder för att få underhållsbidrag eller faderskap till barnet fastställt". Paragrafen har tillkommit med tanke på den situation då modern underlåter att medverka till fastställande av faderskapet. Paragrafen var tänkt att fungera som ett påtryckningsmedel.

Barnavårdsnämnd har skyldighet att så långt det är möjligt fullfölja utredningsarbete rörande fastställande av faderskap. I FB 2:7 stadgas dock att "barnavårdsnämnden får lägga ned påbörjad utredning angående faderskapet, om det

- visar sig omöjligt att få erforderliga upplysningar för bedömning av faderskapsfrågan,
- framstår som utsiktslöst att försöka få faderskapet fastställt av domstol,
- föreligger samtycke av modern eller särskilt förordnad förmyndare enligt 4 kap. 5 § till adoption av barnet, eller
- av särskilda skäl finns anledning att antaga att fortsatt utredning eller rättegång skulle vara till men för barnet eller utsätta modern för påfrestningar som innebära fara för hennes psykiska hälsa".

Av paragrafen framgår att barnets intressen skall tillvaratas och i detta ingår rätten att få veta vem som är dess fader. Klart är att moderns ovilja rörande efterforskningen eller begäran om att utredningen skall läggas ned i och för sig inte skall påverka barnavårdsnämnds arbete. Denna fråga aktualiserades, då sociala distriktsnämnden i Lund i maj 1977 nedlade efterforskningarna jämlikt FB 2:7 rörande fadern till ett barn fött utom äktenskap. En reservant anmälde nämnden för länsstyrelsen. Länsstyrelsen krävde fortsatt utredning och menade att efterforskningar utöver

moderns berättelse måste göras av nämnden. I strid mot moderns krav att utredningen skulle läggas ned, stod uppfattningen, att barnet har rätt till en far. Länsstyrelsen hänvisade även till 2 § lagen om bidragsförskott, vilket förskott kan innehållas om modern inte medverkar till utredningen. Tidigare räckte det för att bidragsförskott inte skulle utgå, att modern "utan giltiga skäl" vägrade att samarbeta. Enligt nu gällande lydelse krävs, att modern "*uppenbarligen utan giltiga skäl*" vägrar att medverka i utredningen (Prop 1975/76:116 s 51. Samma krav i SFS 1978:858).

Socialutskottet säger i sitt betänkande (1975/76:37 s 18), att sanktionen är hård och ytterst drabbar barnet. Vidare är det tveksamt om bestämmelsen har någon större effekt på moderns vilja att medverka till faderskapets fastställande. Ett upphävande kan dock enligt utskottet leda till missbruk och därför behöver en spärregel med mer begränsad räckvidd finnas. Man påpekar att det är ett allmänt intresse att faderskapet fastställs och ser spärrregeln som ett sätt att nå detta mål. Enligt utskottet innebär lagen, att försäkringskassorna endast i undantagsfall får anledning att tillämpa spärrregeln. "Med hänsyn till bestämmelsernas syfte måste bestämmelserna ges en i förhållande till vårdnadshavaren mycket generös tolkning."

Med anledning av de sociala myndigheternas agerande i Lund ställdes en enskild fråga i riksdagen till socialminister Rune Gustavsson. Får man lov att lägga ned en faderskapsutredning med hänvisning till kvinnans "frigjordhet"? Svaret blev ett klart nej.

Kommunal barnomsorg

I lag (1976:381) om barnomsorg finns bestämmelser om förskole- och fritidshemsverksamhet. Lagens syfte är att i nära samarbete med hemmen främja en allsidig personlighetsutveckling och en gynnsam fysisk och social utveckling hos barnen (1 § 2 st). Förutom förskolebarnen skall kommunen sörja för att de barn som på grund av föräldrarnas förvärvsarbete eller studier eller av andra skäl behöver omvårdnad (8 §).

Vid intagningen till daghem har i många kommuner barn till ensamstående förälder, vilket i de flesta fall betyder modern, förtur. Detta framgår bl a av familjepolitiska kommitténs och barnstugeutredningens barntillsynsundersökning. (SOU 1972: 34, *Familjestöd* s 103 ff). I ansökan om plats på daghem får

sökanden redogöra för civilstånd, sammanboendeförhållanden m m.

Familjepolitiska kommittén föreslår (*Familjestöd* s 300 ff) en övergång till enhetliga avgifter för barntillsyn. Avgiften för hel-dagstillsyn av ett barn föreslås bli 14 kr/dag för gifta eller sam-boende föräldrar och 7 kr/dag för ensamstående samt 7 resp 4 kr/dag för vart och ett av de därpå följande barnen. F n tycks det dock inte aktuellt att införa enhetliga taxor.

Svenska kommunförbundet har utfärdat rekommendationer angående daghemsavgifter och inkomstprövningen. Rekommendationerna följs av flertalet av de kommuner som har daghems-verksamhet. Enligt rekommendationerna läggs vid inkomstpröv-ningen inkomsterna samman för gifta. Med gifta likställs sam-manboende personer som inte är gifta men som har gemensamt barn. För de fall där ensamförälder sammanbor med person med vilken han inte har gemensamt barn kan kommunen fastställa ett skäligt belopp med vilket föräldrarnas avgiftsgrundande inkomst skall ökas. Kommunförbundet föreslår att man exempelvis som inkomst kan ta upp ett belopp motsvarande normalt gällande hyra för möblerad bostad på orten. I underlaget vid inkomstpröv-ningen ingår eventuella underhållsbidrag och bidragsförskott.

Utbyggnaden av samhällets barnomsorg har ökat betydligt under senare år. Utvecklingen visas i nedanstående tabell.

År	Antal platser i			Samman-lagt antal platser	Antal barn i deltids-grupp
	daghem	fritids-hem	familje-daghem		
1960	10 300	2 400	4 000	16 700	38 400
1970	33 000	6 500	32 000	71 500	86 000
1977 ¹	110 700	34 600	79 600	224 900	132 000

¹ Beräknat (Tabellen är hämtad från Folksams Vår trygghet, s 154 1977—78)

Regeringen har i en proposition som riksdagen antog under våren 1976 lagt fast en allmän målsättning för barnomsorgens utbyggnad. Den innebär att alla barn i förskoleåldern och de yngre skolåldrarna med föräldrar som arbetar eller studerar, skall ges plats inom den kommunala barnomsorgen inom en 10-års-

period. Som ett första steg för att nå det målet har regeringen kommit överens med Svenska kommunförbundet om att minst 100 000 daghemsplatser och 50 000 fritidshemsplatser skall byggas under åren 1976–1980.

Barnbidrag

Enligt lag (1947:529) om allmänna barnbidrag betalas allmänt barnbidrag ut för barn, som inte har fyllt 16 år. Barnet skall vara svensk medborgare och bosatt i riket. Även barn som inte är svensk medborgare kan få barnbidrag om barnet är bosatt i Sverige och om det dessutom antingen vårdas av någon som är bosatt och mantalsskriven här eller om barnet självt eller någon av föräldrarna bor i Sverige sedan minst 6 månader (1 §). Beloppet är 2 500 kr om året (januari 1979). Bidraget betalas ut varje kvartal, första gången under kvartalet efter det då barnet fötts och sista gången under det kvartal då barnet fyller 16 år. Staten svarar helt för kostnaderna för allmänt barnbidrag.

Barnbidraget ges utan ansökan till den som uppfyller kraven för barnbidrag. Det är försäkringskassan som har hand om barnbidragen, men utbetalningen görs av riksförsäkringsverket.

Då barnet står under föräldrarnas gemensamma vårdnad, har modern rätten att uppbära barnbidraget. Skall fadern få den rätten, måste båda föräldrarna ha gjort anmälan om detta till allmän försäkringskassa. Om barnet inte står under föräldrarnas gemensamma vårdnad, har vårdnadshavaren rätt att uppbära bidraget (4 §).

Bostadsbidrag

Till ensamstående och familjer med låga inkomster utgår ett förstärkt stöd i form av löpande inkomstprövade bidrag, kallat bostadsbidrag. Bostadsbidraget består av dels en statlig del, statligt bostadsbidrag, dels en kommunal del, statskommunalt bostadsbidrag, till vilken statsbidrag utgår. (Bestämmelserna återfinns i förordningarna 1976:262 om statskommunala bostadsbidrag och 1976:263 om statliga bostadsbidrag till barnfamiljer).

Statliga bostadsbidrag kan beviljas familj (kvinna) med ett eller flera *barn* under 17 år. Bidraget utgår utan bostadsvillkor och är alltså ett rent konsumtionsstöd (4 § 1976:263 och 1977:390).

Det statliga bostadsbidraget kan beviljas med högst 105 kr i månaden för varje barn (10 § 1978:389).

Det statskommunala bidraget däremot är bostadsanknutet och utgår endast om vissa villkor är uppfyllda beträffande bostaden. Det kan beviljas både barnfamiljer (kvinnor med barn) och hushåll utan barn. Statskommunalt bostadsbidrag till barnfamiljer utgår i likhet med det statliga bostadsbidraget till familjer med barn under 17 år. Det kan under vissa förutsättningar även beviljas för barn som fyllt 17 år och som fortsätter att studera (2 § 1976:262). En av förutsättningarna för att bostadsbidrag skall kunna beviljas är att sökanden har egen bostad. Bidragen är inkomstprövade. Bidragen är även beroende av kostnaden för bostaden. Hyresgränserna är olika för olika hushållstyper. De hushållstyper man räknar med är barnfamiljer (makar eller ensamstående föräldrar (kvinnor)), makar utan barn och ensamstående utan barn.

Om föräldrarna är skilda är det den som har vårdnaden om barnet som har rätt till bostadsbidrag enligt reglerna för barnfamiljer. Sedan 1978-01-01 kan emellertid den andra föräldern under vissa förutsättningar få bostadsbidrag enligt samma regler. Till villkoren hör att barnet och föräldern umgås så mycket att föräldern behöver en bostad som är så stor, att han eller hon kan ha barnet boende där.

Socialhjälp

Relaterar man socialhjälpslagen 12 § till förhållandet kvinnor — barn, visar det sig vid studiet av rättsfall från regeringsrätten och kammarrätterna, att en icke-förvärvsarbetande moder med små barn inte har rätt till obligatorisk socialhjälp. I princip ålägges modern att ordna barntillsyn och genom förvärvsarbete få möjlighet att bidra till försörjningen (K 74 2:3 och K 75 2:6). Även om en ensamstående moder som på grund av omvårdnaden om sina minderåriga barn är förhindrad att ta förvärvsarbete, inte har rätt till socialhjälp enligt 12 § socialhjälpslagen, så har vid bedömningen av barnens hjälpbehov enligt 12 § beaktats barnens behov av vårdare. Som följd härav har obligatorisk socialhjälp lämnats barnen i sådan omfattning att den även skall trygga moderns livsuppehälle och därigenom tillgodose barnens behov av vård (R 75 2:37).

Ytterligare lagregler om kvinnor och barn

Det finns några lagstadganden som rör förhållandet kvinna—barn, utan att de kan inordnas under ifrågavarande område rörande den barnafödande och den vårdnadshavande kvinnan. Det är några till kvinnokön öppet relaterade bestämmelser om kvinnor med nyfödda barn. Kvinnorna i dessa stadganden är intagna eller skall tagas in på institutioner. Kriminalvårdsstyrelsen har rätt att bevilja uppskov med straffverkställighet för kvinna som är havande eller ammar barn (SFS 1974:202 12 §). Kvinna som medför spädbarn vid intagning i anstalt eller som föder barn därefter, kan få tillstånd att ha barnet hos sig (SFS 1974:203 41 §). Det finns också ett stadgande i BrB 3:3, som handlar om relationen kvinna—barn, nämligen barnadråp. En kvinna, som dödar sitt barn vid födelsen eller under den tid, då hon p g a nedkomsten befinner sig i upprivet sinnestillstånd eller i svårt trångmål, döms för barnadråp. Detta brott har en lägre straffsats än mord och dråp.

6 Kvinnor som sexualobjekt

Sexuellt tvång

Gällande rätt

Nu gällande 6:1 i BrB lyder:

"Tvingar man kvinna till samlag genom våld å henne eller genom hot som innebär trängande fara, dömes för våldtäkt till fängelse lägst två år och högst tio år. Lika med våld anses att försätta kvinnan i vanmakt eller annat sådant tillstånd. Är brottet med hänsyn till kvinnans förhållande till mannen eljest att anse som mindre grovt, dömes för våldförande till fängelse i högst fyra år."

Man märker genast vid genomläsningen av denna paragraf att den är öppet könsrelaterad. Det är endast mannen som kan vara gärningsman och kvinnan offer. Ytterligare en könsrelation framträder öppet utöver den nämnda generella, nämligen den där förhållandet mellan könen är av en speciell typ, vilket leder till att brottet är att anse som mindre grovt.

Jag har för avsikt att analysera den sistnämnda öppna könsrelationen lite närmare och därvid undersöka lagstiftarens syn på kvinnan i denna situation. Med våld förstås i detta sammanhang en fysisk kraftanvändning, som direkt träffar en kvinna och som utgör antingen misshandel eller ett betvingande av hennes kroppsliga rörelsefrihet. Ett fullständigt betvingande av henne behöver inte föreligga. I enlighet härmed framhålls i förarbetena att då kvinnan försöker värja sig genom att knipa samman benen, ett våld, som endast består däri, att gärningsmannen med sina kroppskrafter skiljer kvinnans ben åt, är tillräckligt för ansvar enligt förevarande paragraf. Visserligen fann regeringsrådet Klackenborg i samband med lagens tillkomst reducering av kra-

vet på fysiskt betvingande från absolut våld till våld å person godtagbar endast under förutsättning att praxis inte kom att nöja sig med så ringa fysisk kraftutövning som i det nyssnämnda exemplet; i kombination med utsträckningen av stadgandet till äkta makar kunde det annars leda till orimliga konsekvenser. Lagstiftaren fann emellertid att från det straffbara området icke borde undantagas något fall, vari råntvång använts för att framtvunga samlag.

I motiven har framhållits skillnaden mellan å ena sidan våldtäkt av äldre typ, då en kvinna gående på en ensam mörk väg plötsligt och oväntat blir överfallen av en för henne totalt okänd man som brutalt angriper henne och våldtager henne, samt å andra sidan den typ av våldtäktsbrott, vid vilka kvinnan haft personlig kontakt med mannen — de har träffats på en dansbana, vid ett bio- eller restaurangbesök, och hon tillåter honom att följa henne hem, eller också har hon företagit en bilfärd med honom, ev i form av liftning. Lagstiftaren hänvisar till gränsen mellan våldtäkt och våldförande vilken bygger på en grad- och inte en artskillnad och skulle därför enligt lagstiftarens mening inte medföra så stora svårigheter att tillämpa. Som exempel på fall, då brottet är att anse som mindre grovt och därför bör bedömas som våldförande, kan nämnas sådana situationer, då kvinnan föranlett eller tillåtit vissa närmanden från mannens sida.

Att våldtäktsbrott skall omfatta även det fall att parterna är gifta med varandra, var en av de mest omdiskuterade principiella nyheterna i BrB. Under remissbehandlingen av straffrättskommitténs förslag riktades invändningar mot denna av kommittén föreslagna utvidgning av brottsområdet. Sålunda ansåg medicinalstyrelsen, att några vägande skäl för att låta våldtäktsbrottet omfatta det fall att parterna var gifta med varandra inte anförts samt att praktiska skäl talade mot en dylik utvidgning; den kunde komma att spela en roll i skilsmässoprocesser och användas i utpressningssyfte. Dessutom innebar den en utvidgning av gällande abortindikationer. Departementschefen fann att invändningarna hade visst fog för sig men att det med hänsyn till kvinnans sexuella frihet var i princip oriktigt att från våldtäktsbrott avgränsa det fall att make med våld eller hot om våld tilltvingar sig samlag med sin hustru. Vidare framhölls vanskligheten att här dra upp en skarp gräns. Det kunde ofta vara anled-

ning att bedöma ett sådant fall där parterna sammanbodde utan att ha ingått äktenskap på samma sätt som om parterna hade varit gifta. Departementschefen ansåg att den bästa lösningen var att inte göra något undantag i detta avseende men genom utformningen av skalan för påföljden ge uttryck för ett mildare bedömande av brottet, för den händelse detta med hänsyn till kvinnans förhållande till mannen framstod såsom mindre grovt.

Sexualbrottsutredningens förslag (SOU 1976:9)

Den som med olaga tvång förmår annan till sexuellt umgänge skall enligt 1 och 2 §§ i sexualbrottsutredningens förslag "Sexuella övergrepp" dömas för sexuellt tvång, sexuellt tvång som är mindre grovt samt våldtäkt. Typen av tvång var densamma som den som gäller för frihetskränkande otukt. "Sexuellt umgänge" var avsett att betyda detsamma som "könsligt umgänge" i gällande rätt. Som en omständighet vilken kunde föranleda att brottet blev att betrakta som mindre grovt angavs i förslaget den tvingades handlande före övergreppet. "Här åsyftas fall där den som blivit föremål för övergrepp mer eller mindre medvetet uppmuntarat till sexuella närmanden" (s 136). Denna lindriga brottstyp upptar böter och fängelse i högst ett år i straffskalan. Normalbrottet sexuellt tvång var tänkt att ha en straffskala med fängelse i minst sex månader och högst fyra år. För det grövsta brottet, våldtäkt, var det tänkt att döma till fängelse i lägst två och högst tio år. Tvångstypen torde vara en faktor av betydelse för om gärningen skulle rubriceras som våldtäkt. Begreppet våldtäkt hade i lagförslaget en vidare omfattning än i gällande lag i och med att under detsamma föll även homosexuella övergrepp, övergrepp av kvinna mot man, övergrepp där annat sexuellt umgänge än samlag framtvingats och övergrepp där ett ringare hot kommer till användning. Vidare ansåg sexualbrottsutredningen att de nuvarande åtalsreglerna borde behållas. Endast när åtal var påkallat ur allmän synpunkt såsom när det rörde sig om en farlig gärningsman fanns det anledning att driva en rättegång mot kvinnans vilja.

Undersökningar som åberopats av utredningen

Sexualbrottsutredningen hänvisade i sitt betänkande till två undersökningar om våldtäkt nämligen Ulf Linderholms "*Våldtäkter*

som kommit till polisens kännedom i Stockholm 1970", och Bertil Falconers "Våldtäktsbrottet" (SvJT 1975 s 161 f).

Linderholm delar upp våldtäkter i tre kategorier. De rena överfallen, upprägningsfallen och de fall där parterna är bekanta med varandra. När det gäller upprägningsfallen skriver Linderholm:

upprägnings ✓
 "Sammanfattningsvis kan man om denna typ av våldtäktsbrott säga att offer och gärningsman spelar ett spel gentemot varandra, vilket leder fram till brottet. Vem som är den skyldige och vem som är den oskyldige är svårt att avgöra, då man inte är insatt i de olika spelturerna. Skulden är troligtvis jämnt fördelad, då brottet inte skulle kunna ske utan den andres medverkan."

Linderholm menar att om en kvinna låtit sig raggas upp så är hon medskyldig till våldtäkten. Menar han alltså att ingen kvinna ska ha rätt att följa med en man hem eller ta hem honom utan att också räkna med att bli våldtagen? Han svarar:

"När, som nästan alltid är fallet, flickan följer med mannen hem eller tar med honom frivilligt, bör hon innerst inne vara beredd på, vad hans värsta avsikter kan vara. Troligt är att det är hans sätt att uppträda mer än avsikten som väcker kvinnans motvilja och föder hennes motstånd. Hela skulden kan dock inte läggas på flickan, men det bör påpekas att detta brott kräver minst två deltagare och att den ena parten inte är helt så oskyldig som det verkar när man läser våldtäktsparagrafen och dess tillämpning."

När det gäller den tredje kategorin, brottstypen Bekanta är också i den gruppen kvinnan medskyldig. Linderholm skriver:

Bekanta
 "Gärningsmannen kan i dessa fall uppträda fullt normalt bortsett från att han tillgriper hot och misshandel för att nå sitt mål. Normalt i den bemärkelsen att han med säkerhet inte lider av några avvikande sexuella begär utan anser, att ett heterosexuellt umgänge är det normala. Hans avvikande beteende ligger i hans sätt att nå detta. Detta gör att han borde bestraffas för olaga hot och/eller misshandel i stället för våldtäkt, då det är svårt att klart utreda skuldfrågan i dessa fall."

Linderholm anser helt enkelt inte att våldtäkt är något brott i sig. Våldtäktsparagrafen bör slopas eftersom han menar att själva samlaget inte stör kvinnorna.

"Att framhålla, att våldtäktsparagrafen är till för att skydda kvinnans sexuella integritet är endast ett sätt att kvarhålla en moralisk värdering, som inte har någon grund i verkligheten."

Även i utredningen framhölls detta:

"Med den syn på sexualbrotten som utredningen företräder är det inte självklart att bestämmelserna därom bör behållas som en särskild kategori brott. Det ger nämligen intryck av att det finns en speciell sexuell integritet som är väsensskild från annan integritet."

Bertil Falconer har tagit 100 våldtäktsfall i Stockholm under åren 1968—1970 som underlag till sin uppsats. Det finns ingen som helst redovisning om hur urvalet har gjorts. Falconer har utgått från vad en äldre polisman haft för uppfattning om vad de våldtagna kvinnorna var för sorts människor.

"De undersökta kvinnornas relationer till samhället i övrigt framgår av de uppgifter som polismannen lämnat: Av kvinnorna var 22 prostituerade, 25 möjligen prostituerade, 5 var alkoholister och 1 möjligen alkoholist. Som sinnessjuka eller möjligen sinnessjuka kunde 9 av kvinnorna betecknas och 1 var säkert kriminellt belastad. Det torde knappast vara för djärvt att påstå att omkring hälften av kvinnorna som sålunda anmält att de varit utsatta för våldtäktsbrott, varit prostituerade."

Det kan inflikas att några liknande uppgifter om våldtäktsmännen saknas helt.

"Den slutsatsen ligger närmast till hands att den föregående kontakten mellan parterna haft sådan karaktär, att sexuella relationer varit avsikten med det fortsatta sällskapet. Hur än de i efterhand lämnade uppgifterna, speciellt kvinnornas, formulerats, är det svårt att bortse ifrån att den närmast till hands liggande förklaringen, den att öppet uttalad eller tyst överenskommelse om motivet för den fortsatta samvaron förelegat: parterna har varit överens om samlag, vare sig detta uttryckligen sagts eller det för mannen framstått som logiskt och i full överensstämmelse med händelseutvecklingen i situationer av samma och förut upplevd natur."

Kvinnorättslig värdering

Vad är det för mytbildning som skapat lagstiftares och utredares fördomsfulla inställning till kvinnan? Genom formuleringen i 1 § 2:a stycket: "Är brottet med hänsyn till den tvingades handlande

före övergreppet eller eljest att anse som mindre grovt . . ." skiljde utredningen ut kvinnans agerande från båda parternas handlande och från situationen i dess helhet. Som enda vägledande exempel vid bedömningen av om brottet skulle bedömas som mindre grovt anfördes den tvingades handlande före övergreppet. Sexualbrottsutredningen understryker med detta att det är stor skillnad mellan våldtäkt och våldtäkt. Om en kvinna blir överfallen och misshandlad i en park av en främmande gärningsman eller om kvinnan ligger på soffan i vardagsrummet och gått med på petting men sedan säger nej — då är det fråga om två helt skilda brott, menar utredningen. I själva lagtexten vill sexualbrottsutredningen utpeka kvinnan som "medbrottsling" vid våldtäkten. I stället för ett ställningstagande till gärningsmannens handlande lockar det till en moraliserande bedömning av den förfördelades beteende och framstår som oförenligt med utredningens avsikt att lagen skall värna om den enskildes integritet.

Men hur har man kommit dithän? Är det inte myter om mannens obetvingliga lust, som inget kan stoppa och inför vilken lagstiftaren (utredaren) måst böja sig. Har kvinnan frivilligt tagit kontakt med en man genom att följa med honom i en bil, låta honom följa med hem e dyl får hon med hänsyn till mannens starka sexualdrift "skylla sig själv" om hon blir våldtagen. Principen bör ju givetvis vara att det tillkommer individen att själv avgöra om han/hon önskar och vill acceptera sexuellt umgänge eller ej. Många män har inte insett att kvinnor även i sexuellt avseende är självständiga individer med förmåga att stå för sina egna sexuella önskningar. Denna bristande insikt kan inte få innebära att våld i någon form ursäktas.

Enligt utredningens förslag och överväganden skulle det bli väldigt svårt att fälla någon för våldtäkt. Alla jurister är överens om att våldtäkt är ett brott som är oerhört svårt att bevisa. Och i realiteten har det hela tiden legat på kvinnan att bevisa att hon verkligen motsatt sig samlaget. Det finns nästan aldrig några vittnen. "Någon tveksamhet" kommer alltid att föreligga så länge det inte finns vittnen till övergreppet. Våldtäktsmannen skulle alltid kunna påstå att en "sexuell atmosfär" byggts upp före övergreppet. Hur skulle domstolen kunna avgöra om atmosfären varit sexuell eller inte?

I realiteten innebar sexualbrottsutredningens förslag att kvin-

nans sexuella frihet blev mycket beskuren och att manliga myter om "det sexuella spelets regler" och "sexuell atmosfär" föreslogs inskrivna i lagen.

Vad man egentligen avsåg med "det sexuella spelets regler" framkom aldrig. Det skulle varit intressant att veta hur dessa spelregler såg ut. Mycket tyder på att kvinnan och mannen i en våldtäktssituation inte har haft samma uppfattning om dessa spelregler. När man nu i utredningen hänvisar till dessa spelregler torde det vara till männens uppfattning om deras innehåll. Måne utredningen här har förväxlat delgruppen män med totalgruppen människor?

Lagstiftare och utredare menar att om parterna är gifta har mannen större rätt att våldta kvinnan än om de inte är det. Det menar domstolarna av idag också. Men det betyder inte att de har rätt. När en man tilltvingar sig samlag med en kvinna mot hennes vilja är det våldtäkt oavsett vilket förhållande de två står till varandra. Beträktningsättet torde vara en livskraftig kvarleva av uppfattningen om den gifta kvinnan såsom ovillkorligt underkastad mannens överhöghet och om dennes rätt att bruka kvinnan sexuellt.

Slutligen kan anknytas till utredningens (och Linderholms) uppfattning om den sexuella integritetens obefintlighet och därvid kortfattat framhållas: Detta — att vi fått en friare syn på sexuallivet — måste den nödvändigtvis också innebära att vi skaffar oss en liberalare syn på sexuella övergrepp? Givetvis inte. En liberal attityd till sexualitet innebär ju större respekt för människors integritet — och därmed än mindre tolerans mot tvång.

Förnyad översyn av sedlighetsbrotten

Justitieminister Romanus fann kritiken mot sexualbrottsutredningens förslag berättigad. När det gällde utredningens kodifierande av nuvarande rättspraxis vad gäller att tillmäta kvinnans agerande före brottet stor betydelse skrev Romanus:

"Enligt min mening är denna kritik berättigad. Det är gärningsmannens beteende som är det väsentliga vid en bedömning av svårighetsgraden. Vid brottsrubricering och straffmätning bör avgörande betydelse fästas vid vilken art och grad av tvång som gärningsmannen har använt, vilken form av sexuellt umgänge som han har framtvingat och i vilken grad han

har kränkt offrets integritet. Det blir en uppgift för den nya utredningen att bedöma i vad mån det kan vara rimligt att i rena undantagsfall också beakta den tvingades beteende. Den ändring av gällande våldtäktsbestämmelser som sexualbrottsutredningen har föreslagit och motiven för ändringen kan snarare antas förstärka än reducera kvinnans ansvar för händelseutvecklingen. Förslaget är därför inte ägnat att ligga till grund för en ändrad lagstiftning.

Det blir en primär uppgift för den kommitté som nu skall tillkallas för att på nytt se över brottsbalkens bestämmelser om sedlighetsbrott att föreslå de ändrade bestämmelser som erfordras för att undanröja de olägenheter som är förenade med gällande lagstiftning."

Vid ett regeringssammanträde 1977-02-03 beslöts om tillsättande av en ny kommitté med uppdrag att se över lagstiftningen om sedlighetsbrott. Vid kontakt med *sexualbrottskommittén* har framkommit att man vid det lagtekniska arbetet med en våldtäktsparagraf som grund bl a har resultatet av en undersökning om våldtäkt som utförts av sociologen Leif Persson. Enligt uppgift är det högst troligt att man noga kommer att följa direktiven vid utformningen av den nya lagtexten.

Hustrumisshandel

Inledning

Ett annat våldsbrott gentemot kvinnan är misshandel. Detta behöver inte samtidigt vara förenat med ett sexuellt övergrepp. Följande utläggning får betraktas som en exkurs eftersom hustrumisshandel inte alla gånger går in under rubriken "Kvinnan som sexualobjekt". Det som ligger närmast till hands att diskutera i detta sammanhang är det som med en gängse använd term brukar kallas *hustrumisshandel*. Givetvis användes ordet hustru här inte i den traditionella bemärkelsen utan det ges en långt vidsträckt innebörd och kan sägas omfatta alla kvinnor som mer eller mindre stadigvarande sammanbor eller sällskapar med gärningsmannen.

Hustruns angivande

Det finns flera likheter mellan hustrumisshandel och våldtäkt. Inte minst gäller detta åtalsfrågan. I båda fallen gäller, att åklagare får anställa åtal, om målsägande anger brottet till åtal eller

åtal är påkallat ur allmän synpunkt. Åtalsbestämmelsen rörande misshandel stadgar (BrB 3:11 1 st), att detta är fallet såvida misshandeln inte är grov eller den inte förövats på allmän plats. Denna bestämmelse kan drabba kvinnor hårt och innebär, att man i vissa situationer kan tala om ett visst accepterande av misshandel i hemmet. De bestämmelser som handlar om misshandel (3:5 (vanlig misshandel) och 3:6 (grov misshandel)) är visserligen formellt helt könsneutrala. De innehåller inte heller någon särreglering om misshandel i hemmet. Det för med sig att ifrågavarande paragrafer jämte den som reglerar åtalsfrågan i verkligheten kan komma att bli reellt särbehandlande till kvinnans nackdel. Det tycks vara en allmän tendens som framkommit vid en översiktlig genomgång av ett antal hustrumisshandelsfall vid några polis- och åklagarmyndigheter i södra Sverige, att fallen i mycket liten utsträckning rubriceras som grov misshandel. (Se även Brodin—Oskarsson—Pettersson "Kvinnomisshandel, uppsats i tillämpande studier vid jur. inst. i Lund). Även om kvinnan flera gånger verkar ha blivit allvarligt skadad, har gärningen ändå inte uppfattats som livsfarlig eller skadan som svår kroppsskada eller allvarlig sjukdom eller gärningsmannen som synnerligen hänsynslös eller rå. Om så varit fallet hade för åtal av gärningen någon angivelse ej behövts, även om den ej förövats på allmän plats.

För att en misshandel som inte är grov och som förövats exempelvis i hemmet krävs alltså att kvinnan angiver brottet till åtal. Detta kan drabba kvinnor mycket hårt beroende på de många problem som uppstår vid en polisanmälan mot mannen. Denne kan tvinga kvinnan med våld eller hot om våld att ta tillbaka anmälan. Om kvinnan tar tillbaka en angivelse kan hon vara så gott som säker på att inget mer kommer att ske med denna. Gärningsmannens stora möjligheter att på detta sätt själv avgöra åtalsfrågan genom påverkan på målsäganden framstår klart.

I straffrättskommitténs förslag till brottsbalk år 1953 lades alla brott under allmänt åtal med några få inskränkningar (SOU 1953:14, s 116). Det allmänna åtalet kom att omfatta även den medelsvåra graden av misshandel. Flera remissorgan var kritiska till detta och pekade på de praktiska svårigheter som skulle uppstå och den ökade arbetsbelastningen på utredningspersona-

len (Prop 1962:10 s 138).

I det slutgiltiga förslaget till brottsbalk kom denna omdiskuterade åtalsprövning att gälla såväl medelsvår som ringa misshandel, men först då angivelse förelåg. Man gjorde alltså en inskränkning i den allmänna åtalsrätten beträffande den medelsvåra graden. I kommentaren till brottsbalken förklaras detta sålunda: "Syftet med begränsningarna i den allmänna åtalsrätten är ej blott att lätta åklagar- och polismyndigheternas arbetsbörda utan även att hindra opåkallad inblandning i enskildas förhållanden. Vad särskilt angår misshandel, kan enligt riksåklagarämbetets remissyttrande förhållandena understundom vara sådana, att åtal för brotten av olika anledningar icke bör ske. Härvidlag åsyftas i första hand åtskilliga fall av misshandel mot maka. Ett ingripande med åtal i sådana fall kan ej sällan leda till, att äktenskapet helt spolieras eller att i varje fall hustruns situation blir ännu svårare än förut." (Kommentar till BrB II, 1:a uppl s 130).

Det är alltså den motivering som ges för den nu gällande åtalsregeln. Obenägenheten att gripa in i privatlivet leder till att kvinnan kan bli kvar i ett för henne kanske olidligt äktenskap, som hon inte av egen kraft kan frigöra sig från. Detta är att lägga en väldigt tung börda på kvinnan. Hon skall efter en misshandel ha kraft att avgöra om hon vill angiva denna till åtal, dra de rättsliga, personliga och inte minst de ekonomiska följderna av detta, ha kraft att utstå en ny misshandel eller hot om en sådan ifall hon polisanmäler o s v.

I debatten om hustrumisshandel framförs ofta argument i stil med att kvinnan ofta finner sig i sin situation, därför att hon är mycket fäst vid mannen. Det finns givetvis en mängd olika anledningar till varför en kvinna underlåter att polisanmäla en misshandel som hon blivit utsatt för av mannen eller varför hon tar tillbaka en gjord anmälan. Många gånger är det nog en slags skamkänsla som gör att kvinnan underlåter anmäla eller tar tillbaka anmälan. (Se Hulterström—Lundberg—Ohlsson—Persson, "Den man älskar agar man"?. Uppsats om kvinnomisshandel på soc. inst. i Göteborg 1978). Kvinnan upplever sig som medskyldig i likhet med vad en kvinna, som blivit våldtagen, många gånger kan göra, därför att samhället ser på dessa båda gärningar på ett sådant sätt, att det inte är helt främmande att

sådana föreställningar kan dyka upp. Men detta synsätt är något mycket farligt. Det måste förändras för att inte en förtryckt part skall bli ännu mer förtryckt.

Åtal påkallat ur allmän synpunkt

I åtalsparagrafen finns också en bestämmelse om att angivelse inte behövs för att väcka åtal om åtal är påkallat ur allmän synpunkt. Det innebär att allmän åklagare väcker åtal oberoende av målsägandens angivelse. I kommentaren till brottsbalken sägs, beträffande innebörden av uttrycket "ur allmän synpunkt påkallat", att i tidigare lagstiftningsärenden (RB 20:7, om åtalseftergift) framhållits följande: "... bedömningen får ske med hänsyn såväl till brottets art och straffets syfte som till omständigheterna vid brottets begående. Det har också betonats att sociala hänsyn, exempelvis till målsäganden, bör tagas. Ibland kan hänsyn till målsäganden tala mot allmänt åtal för sådana brott som hemfridsbrott, misshandelsbrott inom hemmets väggar och våldtäktsbrott, men ej sällan är ett allmänt åtal påkallat just för att målsäganden ej vågar angiva brottet. Om åklagaren överväger att väcka åtal för angivelsebrott utan att angivelse har skett, bör uppenbarligen skälen för att målsäganden ej angivit brottet till åtal beaktas." (Kommentar till BrB I, s 86).

Man får intrycket att åklagarna är mycket försiktiga när det gäller att finna åtal vara påkallat ur allmän synpunkt vid misshandel i hemmet. (Se Brodin—Oskarsson—Pettersson, Kvinno-misshandel).

Det torde vara av stor vikt att brottet hustrumisshandel blir föremål för en genomgripande debatt i likhet med den som gällt våldtäkt och barnmisshandel. Den utredning som rör våldtäkt har fått i uppgift att utforma regler och vidta åtgärder som underlättar för kvinna att polisanmäla brottet. Vid barnmisshandel som inte är grov och som förekommit i hemmet gäller samma åtalsbestämmelse som för hustrumisshandel (3:11) med den stora skillnaden att så snart en sådan misshandel kommer till allmän åklagares kännedom (genom anmälan från grannar, daghems-personal, sjukhuspersonal o s v) väcks åtal, därför att det som regel anses påkallat ur allmän synpunkt. En ändring av åklagarnas praxis rörande åtalsfrågan vid hustrumisshandel skulle trolig-

gen förbättra åtskilliga kvinnors rättsliga situation i detta hänseendet.

Hustrumisshandel borde därför i långt större utsträckning än nu bli föremål för åtal påkallat ur allmän synpunkt.

Prostitution

Inledning

Vi har i Sverige ingen lag som förbjuder prostitution. Samhällets syn på prostitutionen bygger emellertid på uppfattningen att den som prostituerar sig löper stor risk att själv komma till skada, fysiskt och psykiskt. Vissa former av prostitution hör också erfarenhetsmässigt nära samman med organiserad brottslighet. Det finns därför vissa bestämmelser som ger möjlighet att ingripa mot de prostituerade själva eller mot deras kunder eller mot dem som organiserar eller främjar prostitution. ¹

Till skydd för de unga föreskrivs sålunda i barnavårdslagen (1960:97) att barnavårdsnämnd skall vidta åtgärder bl a när någon som inte har fyllt 20 år på grund av brottslig gärning, sedeslöst levnadssätt, underlåtenhet att efter förmåga ärligen försörja sig, missbruk av rusdrycker eller narkotiska medel eller av annan jämförlig anledning är i behov av särskilda tillrättaförande åtgärder. Om förebyggande åtgärder bedöms vara gagnlösa eller har vidtagits utan att medföra rättelse, skall den unge omhändertagas för samhällsvård.

Enligt lagen (1964:450) om åtgärder vid samhällsfarlig asocialitet får den som har fyllt 20 år intagas i arbetsanstalt, om han underlåter att efter förmåga försörja sig hederligt och för ett sådant asocialt liv att uppenbar fara föreligger för allmän ordning eller säkerhet.

Lagen (1973:558) om tillfälligt omhändertagande föreskriver bl a att om någon som kan antagas vara under 15 år anträffas under förhållanden som uppenbarligen innebär överhängande och allvarlig risk för hans hälsa eller utveckling, får han tas om hand av polisman för att genom dennes försorg skyndsamt överlämnas till föräldrar, annan vårdnadshavare eller barnavårdsnämnden.

Socialutredningen (S 1969:29) har avlämnat sitt slutbetänkan-

de med förslag till ny sociallagstiftning. Utmärkande för socialvården i framtiden kommer i enlighet med de principer som socialutredningen har förordat i ett tidigare principbetänkande att vara en konsekvent tillämpad helhetssyn. Varje enskilt ärende skall behandlas i alla sina aspekter och med insats av alla de resurser som socialvården förfogar över. En ökad uppmärksamhet kommer att fästas på de miljöfaktorer som spelar med i de sociala svårigheter som drabbar individen. Till dessa miljöfaktorer kan enligt socialutredningen höra såväl drag i samhällssituationen och den allmänna samhällsstrukturen som företeelser i individens närmiljö, d v s arbets-, utbildnings-, boende- och fritidsmiljö.

Även brottsbalken innehåller bestämmelser som skall hindra att framför allt unga människor dras in i prostitution. Bestämmelserna riktar sig främst mot kopplare och andra som gör sig ekonomisk vinning på prostitution (6 kap 7 §). Också kunderna kan emellertid straffas, när de prostituerade är under 18 eller, i fråga om homosexuell prostitution, 20 år (6 kap 8 §).

De s k sexklubbarna har i den allmänna debatten förknippats med organiserad prostitution. Enligt allmänna ordningsstadgan (1956:617) är det förbjudet att utan tillstånd av polismyndighet anordna pornografisk tillställning. Barn under 18 år får inte medverka vid offentlig pornografisk föreställning. Vid sådan föreställning får inte förekomma förråande sexuella och sadistiska beteenden.

Behandlingen av frågan om prostitution och koppleri vid 1972 års riksdag

Samhällets inställning till prostitution och koppleri aktualiserades vid 1972 års riksdag genom tre motioner (1972:59, 310 och 330).

I motion 1972:59 hemställdes att riksdagen måtte besluta att hos Kungl Maj:t begära utredning och förslag till ett system med statlig bordellverksamhet. Sedermera — under riksdagsdebatten — ändrades motionsyrkandet på så sätt att det i stället hemställdes att riksdagen måtte hos Kungl Maj:t begära att en utredning tillsattes med uppgift att dels verkställa en kartläggning av prostitutionens omfattning och karaktär och av de prostituerades bakgrund, utbildning, levnadsförhållanden m m, dels lägga fram

förslag till åtgärder för att bekämpa de mänskligt förnedrande former under vilka prostitutionen för närvarande bedrivs.

I motionerna 1972:310 och 330 hemställdes att riksdagen måtte hos Kungl Maj:t anhålla dels om sådan ändring av 6 kap 7 § BrB, att "den blir tillämplig på var och en som ägnar sig åt att främja, underlätta, förmedla eller marknadsföra tillfällig könsförbindelse mot betalning" dels ock att socialstyrelsen gavs i uppdrag att utfärda nödvändiga anvisningar för socialbyråerna för att de skulle kunna vidtaga åtgärder för att anskaffa arbete, alternativt ge socialhjälp och förmå prostituerade att övergå till annan för såväl individen som samhället nyttig verksamhet.

Socialutskottet (SoU 1972:36) hemställde att motionerna inte måtte föranleda någon riksdagens åtgärd.

Utskottet avstyrkte motionen 1972:59 med motiveringen att "upprättandet av bordeller, som drivs eller godkänts av samhället, skulle innebära att samhället aktivt medverkade till att ett antal människor utnyttjades för en verksamhet som erfarenhetsmässigt ofta leder till både allvarliga psykiska skador och till livsvarig social missanpassning för dem".

Ifråga om ingripanden mot sexklubbar och poseringsateljéer uttalade utskottet följande:

"I den mån det förekommer samlag eller eljest otukt mellan kunderna och dem som är anställda på en sexklubb eller poseringsateljé ger brottsbalkens regler om koppleri redan nu betydande möjligheter till straffrättsliga ingripanden mot både den som driver institutionen och anställda som tar aktiv del i verksamheten, låt vara att möjligheterna till ingripanden ofta kan begränsas av föreliggande bevissvårigheter. I viss utsträckning torde det också vara möjligt att med stöd av bl a hälsovårdslagstiftningen vidta åtgärder mot sexklubbar och poseringsateljéer. I fall då personer under 20 år tar del i verksamheten kan barnavårdsnämnden ingripa med stöd av barnavårdslagen. Även reglerna i smittskyddslagen om åtgärder till förhindrande av att venerisk sjukdom sprids bör beaktas i sammanhanget.

Trots att det således ingalunda saknas möjligheter att ingripa mot sexklubbar och poseringsateljéer har polisen och andra myndigheter uppenbarligen ganska länge ställt sig avvaktande. Under det gångna året har dock, enligt vad chefen för justitiedepartementet uppgivit i svar på enkla frågor den 2 febr. 1978, antalet polisengripanden mot sexklubbar varit betydande. Det har också upplysts att en fortsatt intensiv polisiär övervakning av verksamheten pågår. Det finns därför anledning räkna med att de legala möjligheter som finns att bekämpa de aktuella formerna av prostitution kommer att tas till vara i väsentligt större utsträckning

än hitintills. Då det gäller andra myndigheter än polisen kan inte bortses från att den omständigheten att lagstiftningen inte har varit inriktad på förekomsten av företeelser av den här aktuella typen kan ha föranlett osäkerhet om möjligheterna att ingripa."

Utskottet redogjorde även för sexualbrottsutredningens direktiv och uttalade i samband därmed följande:

"Enligt utskottets mening måste utredningen vid fullgörandet av sitt uppdrag självfallet beakta vilka konsekvenser som tillkomsten av sexklubbar, poseringsateljéer och liknande företeelser bör få för lagstiftningen om sedlighetsbrott. I anslutning till det sist sagda vill utskottet framhålla att det ingalunda är givet att utvecklingen på alla punkter motiverar en liberalisering av lagstiftningen. Med utgångspunkt i att samhället även i fortsättningen måste ge ett långtgående skydd mot att människor hänsynslöst utnyttjas för prostitution kan det visa sig att rekvisiten för koppleribrott behöver få en annan utformning än för närvarande för att det skall bli möjligt att på ett effektivt sätt komma åt kopplare och sutenörer. Samtidigt bör påpekas att det i utredningsdirektiven ifrågasätts om det är rimligt att minimistrafik för grovt koppleri är så högt som fängelse i två år. Detta uttalande ställs enligt utskottets mening i en delvis annan belysning genom den senaste utvecklingen på området. Enligt utskottets mening bör emellertid utredningens förslag avvaktas innan ställning tas till de här behandlade frågorna."

Efter att ha erinrat om att även en sanering av reklamen för bordellverksamhet kunde vara av värde för att bekämpa prostitutionen anförde utskottet:

"Det är emellertid enligt utskottets bedömning uppenbart att i vart fall på längre sikt de effektivaste åtgärderna måste vara sådana som innebär att orsakerna till prostitution undanröjs. Att motiven många gånger är att söka i att de prostituerade haft svårigheter av social och ekonomisk karaktär torde vara ett faktum. Man har emellertid ingen entydig bild av bakomliggande orsaker. Både denna omständighet och det faktum att gatuprostitutionen till väsentlig del försvunnit och ersatts av andra former aktualiserar enligt utskottets mening frågan om en kartläggning av prostitutionens omfattning och karaktär och av de prostituerades sociala bakgrund, utbildning, levnadsförhållanden m m. Det bör framhållas att en kartläggning av olika problem kring prostitutionen, vilken kartläggning självfallet bör ske under medverkan av socialmedicinsk och annan expertis, skulle bli av betydelse inte bara för fortsatta överväganden rörande åtgärder för att förebygga att människor ägnar sig åt prostitution utan även för val av hjälpinsatser av den karaktär som tas upp i motionen 1972:330 och som syftar till att hjälpa personer som redan dragits in i prostitutionen. Samtidigt måste emellertid slås fast att gällande barnavårds- och socialhjälpslagstiftning inte bara ger utrymme för

utan även klart ålägger myndigheterna att bistå prostituerade lika väl som andra socialt missanpassade.”

Utskottet ansåg sig kunna utgå från att frågan om en kartläggning av prostitutionen skulle bli föremål för noggrann prövning i annat sammanhang. Det ansågs vidare inte erforderligt att socialstyrelsen gavs uttryckligt uppdrag att utarbeta sådana anvisningar till socialbyråerna som föreslagits i en av motionerna.

Utskottets hemställan bifölls i riksdagen med 303 röster mot 5.

Sexualbrottsutredningens överväganden

Koppleribestämmelsen fyller olika funktioner och tillämpas även på en rad tämligen olikartade situationer. En viktig funktion är att allt organiserande av prostitution inklusive bordelldrift är straffbelagt genom bestämmelsen. Samhällets attityd till prostitution är därmed till stor del bestämd genom utformningen av koppleribestämmelsen.

För sexualbrottsutredningens del var koppleribestämmelsen den paragraf i 6 kap BrB som utredningen ålagts att se över.

Sexualbrottsutredningen fann, att prostitutionen är i allt väsentligt ett socialt problem. De viktigaste insatserna som samhället kan göra torde ligga på det sociala planet samt bestå i åtgärder för att på olika sätt bistå de prostituerade och hjälpa dem till en annan livsföring. Insatser av mer allmänt förebyggande karaktär har säkerligen också stor betydelse. En svårighet ligger i att närmare kännedom saknas om prostitutionens karaktär och de prostituerades utbildning, bakgrund, levnadsförhållanden m m. Mot-svarande uppgifter saknas om de prostituerades kunder. Bakgrunden till efterfrågan på prostitution är därmed dåligt belyst.

Förbudet mot bordeller och annan organiserad prostitution är vedertaget. En omprövning av förbudet förutsätter att samhällets attityd till prostitutionen i sin helhet tas upp till behandling. Sexualbrottsutredningen hade inte ett så omfattande uppdrag. Det är för övrigt något av en tillfällighet att i ett kapitel som avhandlar sexuella övergrepp i BrB influtit en bestämmelse som har denna för de övriga bestämmelserna väsensfrämmande funktion. Sexualbrottsutredningen utgick alltså från att en översyn av koppleribestämmelsen inte fick leda till att förbudet mot bordeller och annan organiserad prostitution upphävdes.

När det sedan gäller den andra huvudfunktionen hos koppleribestämmelsen nämligen att skydda prostituerade mot över-

grepp från sutenörer har denna en större anknytning till sexualbrottsutredningens uppdrag. Inte heller här är det emellertid särskilt träffande att tala om sexuella övergrepp.

I skildringar av sutenörer och deras förhållande till prostituerade är det oftast den aggressive sutenören som med hugg, slag och hot driver den prostituerade ut på gatan som beskrives. Det förekommer sådana fall och det rör sig då ofta om mycket upprörande övergrepp. Utmärkande är emellertid att sutenören samtidigt gör sig skyldig till andra allvarliga brott mot person såsom misshandel eller olaga tvång. Enligt utredningens mening behövs koppleribestämmelsen strängt taget inte för att möjliggöra inskrifdanden i dessa fall.

Majoriteten av de män som sammanlever med prostituerade torde emellertid inte tillhöra denna kategori. I ett danskt betänkande uppgavs cirka 40 % endast assistera den prostituerade i hennes verksamhet och lika många uppgavs förhålla sig passiva. Det är främst för dessa personer som koppleribestämmelsen — bortsett från bordell drift och liknande företeelser — har självständig betydelse.

Vid övervägande i vilken omfattning dessa personer skall anses göra sig skyldiga till handlingar som bör bestraffas går det inte att bortse från att vuxna kan påföljdslost ägna sig åt prostitution. Utredningen fann det inkonsekvent att låta en kvinna fritt få välja om hon vill vara prostituerad men anse att hon är utsatt för ett övergrepp så snart hon gör av med sina pengar eller får den minsta lilla hjälp i sin verksamhet.

Det hävdas ibland att det angivna resonemanget bör medföra att koppleribestämmelsen såvitt angår sutenörer kan upphävas helt. Enligt sexualbrottsutredningens uppfattning var detta att gå för långt. Det går inte att bortse från att förhållandet mellan den prostituerade och hennes sutenör ofta tar sig övergreppsliknande former utan att andra straffbestämmelser är tillämpliga. Ofta är parternas livsstil uppbyggd kring att den prostituerade dagligen överlämnar stora summor pengar till sin sutenör. Hon befinner sig då i realiteten i en tvångssituation där hon måste fortsätta med en verksamhet som ofta är psykiskt nedbrytande och ägnad att leda till social missanpassning.

Det är utan tvivel så att det föreligger stora svårigheter att bevisa koppleri. Till allra största delen beror detta på att den

prostituerade inte vill medverka till att hennes sutenör blir åtalad och dömd.

Vid koppleri har man låtit dessa bevissvårigheter leda till en utvidgning av straffansvaret. Innebörden härav är att man "för att komma åt" allvarliga övergrepp straffbelagt även sådana handlingar som inte är övergrepp.

Enligt sexualbrottsutredningens uppfattning borde inte de bevissvårigheter som föreligger vid koppleri på samma sätt som i gällande rätt få påverka bedömningen av vilka handlingar som skall bestraffas. Det sagda innebar att det kriminaliserade området borde inskränkas. Straffbarheten borde inte som nu drabba alla handlingar som kan betecknas som främjande av prostitution och inte heller borde utnyttjande av prostituerad anses som straffbart i den utsträckning som nu är fallet. Huvudregeln borde vara att straffansvar för koppleri drabbar den som otillbörligen utnyttjar en prostituerad. Förfarandet måste framstå som otillbörligt. Den typiska straffbara situationen borde vara att gärningsmannen regelbundet uppbär stora summor pengar av en prostituerad. Däremot skulle inte samlevnad med en prostituerad i sig grunda straffansvar. Detta innebar att den prostituerade måste kunna bidra till den gemensamma hushållningen och även i samma utsträckning som eljest är vanligt kunna överlämna pengar till den som hon sammanbor med utan att denne gör sig skyldig till något straffbart.

Straffskalan för koppleri skulle vara densamma som nu, fängelse lägst en månad och högst fyra år. Vad därefter angår frågan om den nuvarande bestämmelsen om grovt koppleri ansåg sexualbrottsutredningen, att straffskalan för detta brott inte synes svara mot ett reellt behov av straffrättsliga ingripanden. Sexualbrottsutredningen ansåg, att bestämmelsen om grovt koppleri borde upphävas. Vidare ansåg utredningen att den kanske viktigaste omständigheten vid bestämmandet av straff för koppleri är förhållandet mellan gärningsmannen och den eller de prostituerade som är inblandade. Är förhållandet gott talar detta, om frihetsberövande påföljd anses erforderlig, för ett kort fängelsestraff även i fall då många kvinnor är inblandade.

Utredningens förslag till ändringar i 6 kap brottsbalken fick emellertid i flera väsentliga delar ett kritiskt mottagande, bl a i de delar som rör koppleri. Som motiv för kritiken i dessa delar

anfördes främst att en kartläggning av prostitutionens orsaker, omfattning och karaktär måste företas innan — som utredningen hade föreslagit — begränsningar av det straffbara området och en sänkning av strafflatituden kan övervägas. Mot bakgrund härav och med anledning av den remisskritik och andra opinionsyttringar som även i övrigt framfördes mot utredningens förslag erhöll chefen för justitiedepartementet 1977-02-03 bemyndigande att tillkalla en parlamentarisk kommitté för att på nytt se över brottsbalkens bestämmelser om sedlighetsbrott.

Utredning om prostitution

Frågan om prostitutionen har behandlats av riksdagen under 1976/77 års riksmöte. I sitt av riksdagen godkända betänkande (SoU 1976/77:7) över motioner om prostitutionen anförde socialutskottet bl a följande:

”Åtskilliga omständigheter talar för att prostitutionen under senare år ånyo ändrat karaktär. Det har från polishåll i olika sammanhang framhållits att prostitutionen i allt större omfattning är organiserad och numera i stor utsträckning ingår som en del av annan kommersiell verksamhet, ofta med kriminella inslag. Den internationella organiserade brottsligheten har fått allt starkare intressen i den organiserade bordellverksamheten. Sambandet mellan prostitution och narkotika har också blivit alltmer påtagligt. Unga flickor börjar missbruka narkotika och måste sedan prostituera sig för att kunna betala för sina inköp av narkotika. Många prostituerade missbrukar också narkotika för att orka med sin verksamhet. Gränsen mellan yrkesprostitution och angränsande verksamhet, t ex posering och framträdande på sexklubbar, har blivit mer flytande än tidigare. Detta förhållande innebär att unga flickor som kommer i kontakt med sexbranschen lättare dras in i organiserad bordellverksamhet. Rekryteringen av flickor sker också i allt yngre åldrar.”

Utskottet ansåg att det är oundgängligen nödvändigt att en grundläggande kartläggning av problemen kring prostitutionen nu kommer till stånd för att samhället skall kunna ingripa med erforderliga åtgärder. En sådan utredning borde enligt utskottets mening omfatta såväl utbredningen av prostitutionen som de bakomliggande orsakerna till denna.

Mot den angivna bakgrunden tillkallades 1977-02-03 en särskild utredare för att göra en kartläggning av problemen kring prostitutionen (Dir 1977:11, utredning om prostitution m m).

Särskilt angeläget var att få barn- och ungdomsprostitutionens omfattning och karaktär kartlagda. En fråga som därvid borde belysas är i vad mån antalet prostituerade i de lägsta åldrarna under senare år har tenderat att öka. Förhållandet mellan prostituerad och kopplare och koppleriets karaktär borde också klarläggas.

En komplicerad fråga som skulle tas upp i detta sammanhang är prostitutionens orsaker. Otvivelaktigt kan prostitutionen inte betraktas som en isolerad företeelse vid sidan av andra sociala problem. Den måste bedömas i samband med samhällsstrukturen och samhällsutvecklingen i stort. I likhet med t ex olika missbruksproblem kan prostitutionen ofta betraktas som symptom på andra sociala svårigheter.

När det gäller prostitutionens orsaker borde belysas inte bara de prostituerades problem utan förhållanden som rör deras kunder.

Med prostitutionen hör ganska ofta samman missbruk av sprit eller narkotika. Det finns skäl att tro att bakom prostitution inte sällan ligger behovet att skaffa pengar till narkotika. Det är därför angeläget att få sambandet mellan narkotikamissbruk och prostitution utrett.

Utredaren borde vidare belysa de risker som de prostituerade löper för en framtida social missanpassning och vilka åtgärder som kan sättas in för att minska en sådan utveckling. Åtgärder till hjälp och stöd i enskilda fall torde få sökas inom ramen för sedvanligt socialt behandlingsarbete. Ett effektivare fältarbete av den kommunala socialvården kan vara en av möjligheterna att hjälpa så tidigt som möjligt. På längre sikt torde prostitutionen främst kunna motverkas med sociala insatser av mera allmänt förebyggande natur.

Utredaren borde vara oförhindrad att föreslå de åtgärder som kartläggningen av prostitutionen ger anledning till. Eventuella förslag skall utformas med beaktande av socialutredningens förslag till ny sociallagstiftning.

Frågan om nuvarande bestämmelser om koppleri och förförelse av ungdom har en ändamålsenlig utformning, håller på att prövas av den kommitté som har hand om den förnyade översynen av brottsbalkens bestämmelser om sedlighetsbrott. Det framhölls som nödvändigt att den särskilde utredaren håller en nära

kontakt med denna kommitté och för denna redovisar de erfarenheter som kartläggningen av prostitutionen ger.

Bestämmelser i allmänna ordningsstadgan om pornografisk föreställning kom till år 1973 efter förslag av brottskommissionen i betänkandet (DsJu 1973:5). Åtgärder för att bekämpa brottsligheten och förbättra den allmänna ordningen. Kommissionen hade bl a till uppgift att bedöma den verksamhet som bedrivs i och i anslutning till sexklubbar och poseringsateljéer.

Justitieutskottet har i betänkandet (JuU 1976/77:5) uttalat sig med anledning av motioner om ändring i allmänna ordningsstadgans bestämmelser om pornografiska föreställningar. Önskemålen gick ut på att införa förbud mot förevisning av samlag vid sådana föreställningar. I betänkandet, som godkändes av riksdagen, anförde utskottet bl a följande:

”Av bl a sexualbrottsutredningens betänkande (SOU 1976:9). Sexuella övergrepp, framgår, att verksamheten vid sexklubbarna i många fall utvecklats till ren bordellverksamhet eller kommit att inrymma eller tjäna som täckmantel för en omfattande kriminalitet. Det står också klart att verksamheten kan dra in ungdomar och även andra i ett asocialt levnadssätt och att den ofta tar sig uttryck som är i hög grad förnedrande för kvinnorna. Delvis kan utvecklingen ha samband med bristande resurser hos polis, barnavård och socialvård. Klart synes emellertid vara att 1973 års lagstiftning inte har givit tillräckliga möjligheter att ingripa.”

Mot denna bakgrund delade utskottet motionärernas uppfattning att åtgärder erfordras för att komma till rätta med avarterna av sexklubsverksamheten. Utskottet fann det emellertid tveksamt om en utsträckning av förbudet mot förråande sexuella eller sadistiska beteenden till att avse även offentliga samlag ensamt kan tjäna ett sådant syfte. Ett sådant förbud skulle dock enligt utskottets mening kunna verka i viss mån dämpande på verksamheten och det finns därför anledning att överväga frågan härom. Ställningstagandet bör dock föregås av en systematisk utvärdering av 1973 års lagstiftning och en kartläggning av verksamheten vid sexklubbarna. Arbetet härmed bör syfta till skärpt lagstiftning.

Kvinnorättslig värdering

Prostitutionen är endast till en liten del ett rättsligt problem. Den moderna prostitutionens olika uttrycksformer speglar formerna

för de mellanmännsliga kontakternas förändring. Denna förändring är en följd av dominerande sociala, ekonomiska och teknologiska utvecklingsprocesser i samhället. De restriktioner som lagstiftning och polis ålägger kan dock antas ha en viss inverkan på prostitutionens yttre former.

Olika förklaringar har givits till prostitutionens orsaker. Det har varit tesen om den våldsamma manliga könsdriften, fattigdomstesen, familjebildningens betydelse, rubbning av den bestående sociala organisationen såsom vid krig, stora ekonomiska och industriella omvandlingar m m.

I utredningen "*Svarta affärer*" (Månsson, S-A och Larsson, S Svarta affärer, Malmö Socialförvaltning, Malmö 1976) antyds några olika förklaringsgrunder till den trots en allt friare sexualsyn, snabbt växande prostitutionsverksamheten i Sverige. En av förklaringarna knyter an till vissa karakteristiska drag hos vårt samhällssystems ekonomiska organisation, nämligen marknadsekonomins högt utvecklade känslighet för nya exploateringsobjekt. Eftersom sexualiteten är en av våra starkaste drifter, väcker allt som tangerar den automatiskt stort intresse.

Kommersialiseringen och förtingligandet av de mellanmännsliga relationerna har med massmedias hjälp lett till en avrubbning av känslolivet. Vårt samhällssystems ekonomiska organisation med varuutbud och prissättning som fundamentala funktioner har skapat grogrund för marknadsföring och köpslående av den erotiska kärleken. Människor blir alltmer benägna att värdera varandra i kronor och ören, att se på varandra som ting (varor) eller tjänsteutövare.

Denna utveckling har blivit rättsligt sanktionerad, därigenom att HD har accepterat densamma i ett kopplerimål, där straffsänkningen för en klubbägare motiverades med att det under senare år vuxit fram en ny typ av prostitution, där kvinnor "av ekonomiska skäl för att inte säga ren vinningslystnad frivilligt och med klar medvetenhet om vad de ger sig in på prostituerar sig". Dessa kvinnor vet alltså vad de ger sig in på och med den fria sexualsyn som nu präglar vårt samhälle, finner HD det riktigt att visa ökad tolerans mot prostitutionen genom att sänka straffet för en av dess exploatörer (NJA 1976 s 202).

Detta innebär en total missuppfattning av innebörden av sexuell frigörelse. Med fri sexualitet menas bl a en sexualitet fri från

ekonomiskt tryck. Gör man sexualiteten till en konsumtionsvara blir detta en direkt motsats till en fri och jämlik sexualitet. En växande prostitution konserverar den gamla uppfattningen om kvinnan som sexualobjekt och måste följaktligen stävjas. Hur detta skall låta sig göras är en otroligt svår och sammansatt fråga. Röster har höjts om förbud mot prostitution och/eller kriminalisering av kunden.

”Det växer i dag i Sverige upp hundratusentals småtjejer som på grund av familjeförhållanden, arbetsmarknadsläget, och den därigenom urholkade arbetsmoralen, kan se en möjlighet att via prostitutionen nå de varor som konsumtionssamhället lockar med. Ett förbud mot prostitutionen, där även kunden är kriminaliserad, är ett progressivt krav. Det skulle förhindra en stor del av nyrekryteringen till prostitutionen, minska efterfrågan samt klart säga ifrån: Kvinnan är ingen vara, ingen har rätt att frivilligt gå under! Det skulle tvinga de styrande till vårdinsatser för dem som redan är prostituerade.”

(Margareta Garpe och Suzanne Osten i *Dagens Nyheter*, febr/mars 1977).

”Den falska uppfattningen av att en garanterad tillgång till sexuellt umgänge är något som hör samman med manlig makt och privilegium kommer att fortsätta att ge näring åt våldtäktsmentaliteten till den dag då prostitutionen blir helt eliminerad (ett tusenårigt rike som inte kommer förrän männen som skapar efterfrågan, och inte kvinnorna som mättar den, helt och fullt lyder under lagen).”

(Susan Brownmiller, *Våldtäkt* s 334).

Det finns tre personkategorier som kan bli föremål för rättsligt ingripande:

”Huvudparterna i prostitutionsavtalet är den prostituerade och kunden. Som intresserad tredje man uppträder den prostituerades exploatör, sutenören, placören och andra som direkt eller indirekt drar inkomster av prostitutionen” (Eriksson, Torsten, *Prostitution och samhälle*, 1939 s 26).

Men det är först i det sistnämnda ledet av verksamheten som samhället genom lagstiftning tillhandahåller restriktioner. Att profitera på prostitution är i lag förbjudet för alla utom den prostituerade själv. Att utöka kriminaliseringen till de båda andra personkategorierna eller någon av dem (kunden) är givetvis något prostitutionsutredningen måste ta ställning till. Något för-

slag om kriminalisering torde inte bli följden av utredningens arbete utan i stället förslag att andra insatser främst av social natur måste sättas in. Vilka dessa kommer att bli är för tidigt att yttra sig om eftersom man inte slutfört utredningen om orsakerna till prostitutionen och dess samband med andra samhällsföreteelser.

Pornografisk bild

Vad är pornografisk bild?

Pornografisk bild, prostitution och våldtäkt ger alla uttryck för en stark kvinnofientlig inställning.

I veckopressen, i synnerhet i de s k herrtidningarna, möter en mycket negativ och cynisk bild av kvinnan såsom könsobjekt. Mycket av det bildmaterial som finns i dessa tidningar är pornografiskt. Med pornografisk bild förstås bild, som utan att besitta några vetenskapliga eller konstnärliga värden på ett ohöjtt och utmanande sätt återger ett sexuellt motiv (Kommentar till BrB III s 214. När i det följande talas om pornografi avses pornografisk bild). Pornografi utgörs av avbildningar av den nakna kvinnokroppen och olika handlingar som utförs mot den kroppen. Enligt en amerikansk undersökning var 90 % av allt pornografiskt material anpassat till den manliga heterosexuella marknaden och resten till den manliga homosexuella marknaden. (The Report of The Commission on Obscenity and Pornography, Washington: U.S. Government Printing Office, sept. 1970 s 15-16). Enligt samma undersökning framkom att 68 % av kvinnorna inte blev upphetsade av pornografiskt material och att de ofta kände avsmak eller fann det anstötligt.

Olaga diskriminering (BrB 16:9)

Man kan fråga sig om inte pornografi är en mycket allvarlig form av diskriminering av kvinnan. Innehåller svensk rätt något skydd mot diskriminering?

I BrB 16:9 finns ett lagstadgande om olaga diskriminering som trädde i kraft 1 juli 1970. Paragrafens bestämmelser som innefattar

tar förbud mot vissa former av diskriminering i näringsverksamhet m m, grundar sig på FN:s konvention om förbud mot alla former av rasdiskriminering. Diskrimineringsgrunderna är ras, hudfärg, nationell, etnisk, eller religiös grund och omfattar alltså *inte* könsdiskriminering. Brotsrubriken är därför något missvisande i och med att den inte omfattar alla slag av diskriminering.

I förarbetena till lagen ifråga ges en bestämning på vad som menas med diskriminering. Härmed avses sådana situationer där någon uppsåtligt missgynnar en människa genom att behandla henne mindre förmånligt än andra (samma definition återfinnes i SOU 1975:75, *Medborgerliga fri- och rättigheter, Regeringsformen*, s 114–118 och Prop 1975/76:209, *Fri- och rättigheter i grundlag*, s 40–42, se nedan).

Otillåtet förfarande med pornografisk bild (BrB 16:11)

I samma kapitel som ifrågavarande paragraf finns en bestämmelse som rör otillåtet förfarande med pornografisk bild (16:11). Det finns två förfaranden med pornografisk bild som betecknas som otillåtna, nämligen att förevisa bilden på eller vid allmän plats eller med posten eller på annat sätt utsända eller utdela den utan föregående beställning. Förbudet avser vissa former av spridning av pornografiska framställningar och skulle komma i strid med den generella regeln om fri spridningsrätt enligt tryckfrihetsförordningen, om det inte fanns ett undantag för just detta fall i 6:2 i tryckfrihetsförordningen.

Lagrummet fick detta innehåll och denna brotsrubrik 1970. Dessförinnan stadgades om brottet sårande av tukt och sedlighet. Detta innefattade en kriminalisering av framställning som var sårande för den sexuella anständighetskänslan. "Var gränsen för det straffbara området skulle gå fick avgöras med hänsyn till de värderingar som vid varje tid var förhärskande i samhället. Dessa värderingar förändrades givetvis och har under senare år kommit att präglas av allt större tolerans." (Kommentar till BrB s 211, NJA 1970 s 554). "Samhället borde över huvud taget icke genom lagstiftning göra andra inskränkningar i yttrandefriheten än som är nödvändiga för att värna om andra betydande allmänna eller enskilda intressen. En viktig synpunkt vore också, att den enskilde i vidaste möjliga omfattning själv bör få bestämma vilka

framställningar i skrift, bild eller andra media han vill ta del av." (Kommentar till BrB III, s 213). Vidare pekade departementschefen på den allmänna debatten på olika samhällsområden, som i våra dagar förs med avsevärt större öppenhet än tidigare. Framställningar som för bara något tiotal år sedan av såväl "den allmänna opinionen", speglad framför allt i "massmedia", som "de rättsvårdande organen" bedömdes som sedlighetssårande, betraktas idag som fullt acceptabla företeelser, ja enligt förarbetena ibland t o m som önskvärda inslag i kulturlivet (NJA II 1970 s 556).

Rekvisiten sedlighetssårande — diskriminerande

Man torde kunna hålla med om en del av innehållet i ovan anförda invändningar. Att det har skett en påtaglig förskjutning i uppfattningen om vad som skall anses sára tukt och sedlighet är ställt utom allt tvivel. En revidering av den lag som gällde före 1970 framstår som helt befogad. Men frågan är om de områden som nu kriminaliserats såsom sårande tukt och sedlighet är tillräckliga. Jag kommer i det följande att göra gällande att det finns andra områden som är ytterst skyddsvärda och där kriminalisering kan vara befogad för att ge det eftertraktade skyddet.

Den år 1965 tillsatta kommittén för lagstiftningen om yttrande- och tryckfrihet lämnade 1969 ett delbetänkande, kallat *Yttrandefrihetens gränser* (SOU 1969:38). Betänkandet innehåller förslag till ändringar i BrB:s regler om bl a sårande av tukt och sedlighet.

I betänkandet *Yttrandefrihetens gränser* redovisas resultatet av vissa vetenskapliga undersökningar i frågan huruvida konsumtion av pornografi ofta kombinerat med våld inverkar skadligt på konsumenterna. Det konstateras bl a att det inte kan anföras vetenskapliga belägg för att det ökade utbudet av framställningar av detta slag har någon brottsstimulerande effekt, åtminstone inte på psykiskt friska personer. Däremot kan det enligt vad kommittén uttalar antas, att upprepad konsumtion av sådana framställningar kan påverka redan etablerade asociala attityder och värderingar samt möjligen också grundlägga sådana attityder eller värderingar.

De effekter som man varit intresserad av att spåra är eventuella asociala mönster och beteenden. Men effekterna behöver inte

resultera i asocialitet för att de skall kunna bedömas som negativa. I och med att pornografin speglar människoförakt och cynism, appellerar den till känslor och beteenden av förtryckande och destruktiv natur.

Nog måste man reagera mot lagstiftarens uppfattning av ifrågavarande situation såsom en värdefull utvidgning av vår yttrandefrihet (se föreg s). Visserligen begränsas rätten att sprida pornografiska framställningar på ett sådant sätt att den enskilde inte direkt tvingas att mot sin vilja ta del av sådant som enligt gängse värderingar uppfattas som sedlighetssårande, kränkande eller på annat sätt stötande. Men även om en kvinna som känner sig kränkt av pornografiska bilder inte skall behöva ta del av desamma mot sin vilja, (vilket är i det närmaste en omöjlighet i dagens samhälle), drabbas kvinnan indirekt av pornografins skadliga effekter, därigenom att möjligheten till jämställdhet mellan könen i social, ekonomisk och rent mänsklig bemärkelse försvåras, för att inte säga omöjliggörs. Detta måste vara liktydigt med att kvinnan diskrimineras, för att använda orden i den ovan refererade definitionen på diskriminering. Kvinnan som könsvarelse, ja som människa, missgynnas uppsåtligt genom att hon behandlas mindre förmånligt än mannen.

På vad sätt är pornografisk bild diskriminerande?

Det är just i sin egenskap av könsvarelse som kvinnan framstår som mest sårbar och försvarslös, vilket har lett till att kvinnan under historiens gång ofta endast framstått som ett sexualobjekt antingen i fortplantnings- eller förlustelsesyfte. Det är givet att många dolda mekanismer och förbisedda samband måste uppenbaras för att ge heltäckande perspektiv på pornografin såsom ett hot i kvinnoförtryckets och manssamhällets tjänst. Att ett samband finns mellan pornografi, prostitution och våldtäkt synes uppenbart (se ovan). Det är ingen tillfällighet att kvinnorna (främst i den amerikanska pornografiska genren) avbildas i två klart avgränsade roller nämligen: som oskulder som våldtas eller som nymfomaner som aldrig får nog. Vanligast är att man i den pornografiska fantasin kombinerar dessa båda, nämligen en oskyldig, oerfaren kvinna som våldtas och som sedan blir en beroende sexualslav (Susan Brownmiller, *Våldtäkt*, s 336). En

kvinnor som prostituerar sig, erbjuder en tjänst som kan köpas för ett visst pris. När nu sexuella handlingar betingar fasta priser är det givet att den slutsatsen mycket lätt dras, att det som kan köpas också kan tas utan ersättning.

Den tanken har ibland framförts att prostitutionen skulle tjäna som ett avhållande medel mot våldtäkt. Olika undersökningar samt amerikanska militära erfarenheter från Vietnam visar att effekten är den motsatta. I stället institutionaliseras föreställningen att det är mannens rättighet att få tillträde till kvinnans kropp och att könsumgänge är en tjänst som inte kan nekas mannen. På samma sätt förhåller det sig med pornografin. Båda ger näring till den falska uppfattningen att mannen skall ha garanterad tillgång till sexuellt umgänge med kvinnan eller till avbildningar av den nakna kvinnokroppen. Men det troliga är att pornografins skadeverkningar inte endast "yttrar sig" i våldtäkt och prostitution, utan att de framförallt konserverar ett främlingskap mellan könen som exempelvis kan skada familjesammanhållningen och motverka jämställdheten på arbetsmarknaden.

Man kan fråga hur stora chanser ett äktenskap eller ett samlevnadsavtal har att bestå, där den manliga parten indoktrineras av den kvinnoosyn som de sexuell- och herrtidningarna speglar, medan den kvinnliga kontrahenten å sin sida erhåller en förljugen och romantiserad bild av äktenskapets och sammanlevnadens realiteter i den veckopress som vänder sig till tonårsflickor. En kvinna som möts av pornografins kvinnoosyn på sin arbetsplats kommer att ha ännu större svårigheter med att arbeta på jämställda villkor, än om hon endast haft problem av utbildnings- eller barnomsorgskaraktär. Hur skall man på allvar kunna diskutera jämställdhet mellan könen, om man överallt i affärer, kiosker, på reklampelare, i väntsalar osv. mötes av bilder, som uttrycker det ena könets förakt för det andra.

Förändrad tolkning eller förändrad ordalydelse av 16:11?

Låt oss återvända till nuvarande lydelse av BrB 16:11. Av denna framgår att ett otillåtet förfarande med pornografisk bild måste innefatta ett förevisande av bilden på eller vid allmän plats på ett sätt som är ägnat att väcka allmän anstöt. Förarbetena är ytterst sparsamma när det gäller att förklara att något är ägnat att väcka

allmän anstöt. Vid bedömningen om denna förutsättning är uppfylld framhålles att varje bilds speciella karaktär bör beaktas. Enligt lagstiftarens mening skall otillåtet förfarande med pornografisk bild endast avse samlagsbilder och detaljerade bilder på könsorganen. Men en av de viktigaste synpunkterna som framfördes vid lagbestämmelsens tillkomst var att den enskilde i vidaste möjliga omfattning själv bör få bestämma vilka framställningar i skrift, bild eller andra medier han vill ta del av. Men som det nu är *tvingas* den enskilde dagligen att ta del av pornografiska bilder även om detta skulle ske mot vederbörandes vilja. Några möjligheter att freda sig mot detta oerhörda utbud av pornografiskt material finns inte. Ännu så länge saknas svenska undersökningar av människors reaktioner inför skyltande pornografiska bilder på eller vid allmän plats. Den i februari 1977 tillsatta prostitutionsutredningen har i sina direktiv bl a fått till uppgift att föranstalta om dylika undersökningar. Men utländska undersökningar och den här i Sverige alltmer utbredda opinionen mot pornografin framförd inte minst av olika kvinnoorganisationer visar att väldigt många människor reagerar negativt inför pornografiska bilder. Är detta liktydigt med att pornografiska bilder överhuvud uppfattas som stötande eller "är ägnade att väcka allmän anstöt"? I vilken bemärkelse skall den enskilde finna en pornografisk bild stötande? Som ovan framhållits kan enligt min mening en pornografisk bild vara stötande i två avseenden, nämligen dels i bemärkelsen sedlighetssårande, dels i bemärkelsen diskriminerande. Även om förarbetena inte är mångordiga när det gäller rekvisitet "ägnad att väcka allmän anstöt", torde det vara helt klart att äldre rätts uppfattning spelar in, d v s det som tog anstöt, sårades, var den sexuella anständighetskänslan. Att värderingarna avseende vad som sårar tukt och sedlighet har förändrats mycket under senare decennier torde som ovan påpekas vara fullt klart.

Men under samma tid har debatten om jämställdhet mellan könen blivit alltmer intensifierad. Kraven att få bort diskriminerande lagregler och lagregler med diskriminerande effekter har framförts med allt större eftertryck. Värderingar grundade på detta synsätt har sannerligen inte präglats av allt större tolerans. Den ökade medvetenheten i dessa frågor hos den enskilde har i stället haft motsatt effekt. Att i lagstiftningssammanhang helt

negligera ett dylikt intresseanspråk synes inte berättigat.

Om vi låter rekvisitet "ägnat att väcka allmän anstöt" omfatta även diskrimineringseffekten, torde det straffbara området bli väsentligt större. Inte endast exponerande av de pornografiska bilder som kan anses ägnade att väcka allmän anstöt i sedlighetskränkande bemärkelse blir kriminaliserade utan överhuvud allt exponerande av pornografiska bilder på eller vid allmän plats, som har diskriminerande effekter. Man kan då givetvis komma med invändningen om vagheten i detta rekvisit. När har en pornografisk bild diskriminerande effekter? Mot denna invändning kan framhållas att rekvisitet med dess nuvarande innebörd i så fall är minst lika vagt. Dessutom torde de riktlinjer som arbetats fram för fastställande av vad som är könsdiskriminerande reklam kunna tjäna som underlag även i detta sammanhang. Tänkbart vore också att ändra rekvisitet så att det direkt täckte de båda fall som avses, nämligen uttryckligen framhålla att det skall kunna uppfattas som sedlighetssårande eller könsdiskriminerande.

Förhållandet till grundlagstiftningen

BrB 16:11 innefattar en begränsning av informationsfriheten, som med den föreslagna lagändringen skulle förstärkas, ja helt enkelt börja tillämpas.

I regeringsformen 2:13 stadgas, att yttrande- och informationsfriheten får begränsas endast om särskilt viktiga skäl föranleder detta, såsom hänsyn till rikets säkerhet, myndighets verksamhet för inspektion, kontroll eller annan tillsyn, intresset att förebygga eller beivra brott, allmän ordning och säkerhet, det allmännas ekonomiska intresse, skyddet för enskilds personliga eller ekonomiska förhållanden och intresset att reglera eller begränsa kommersiell reklam. Vid bedömningen av vilka begränsningar som får göras skall särskilt beaktas vikten av vidaste möjliga yttrandefrihet och informationsfrihet i politiska, religiösa, fackliga, vetenskapliga och kulturella angelägenheter. Det framhålles också att som begränsning av yttrandefriheten anses inte meddelande av föreskrifter som utan avseende på yttrandets innehåll närmare reglerar visst sätt att sprida eller mottaga yttranden (3 st).

Den närmare regleringen av yttrande- och informationsfrihe-

ten finns i tryckfrihetsförordningen. I 6:1 stadgas att rätt att själv eller med biträde av andra sprida tryckta skrifter skall tillkomma varje svensk medborgare eller svensk juridisk person. Men utan hinder av denna paragraf skall vad i lag är stadgat gälla för det fall att någon förevisar pornografisk bild på eller vid allmän plats genom skyltning eller annat liknande förfarande på sätt som är ägnat att väcka allmän anstöt eller utan föregående beställning med posten sänder eller på annat sätt tillställer någon sådan bild (6:2, se ovan).

Regleringen i tryckfrihetsförordningen 6:2 av spridningsrätten till pornografisk bild uppfattas som en begränsning av informationsrätten enligt regeringsformen 2:13 och torde då närmast gå under den punkt som beskrivs med orden "allmän ordning och säkerhet". Paragrafens tredje stycke aktualiseras inte, eftersom avseende fästes vid informationens innehåll.

Sammanfattning

Pornografiska avbildningar av kvinnor torde som ovan framhållits generellt sett kunna uppfattas som könsdiskriminerande och/eller könsundertryckande, eftersom dessa ger uttryck åt mannens överhöghet över kvinnan och förstärker den slentrianmässiga uppfattningen om kvinnan som sexualobjekt. Förekommer det någon pornografisk illustration till en artikel i en vecko-tidskrift eller dylikt, kan man i dag inte inskrida mot denna, eftersom BrB 16:11 knappast användes av domstolarna. Den ovan föreslagna ändringen av ifrågavarande stadgande skulle leda till ett förbud mot att pornografiska bilder visas på eller vid allmän plats och mycket skulle vara vunnet därmed.

Könsdiskriminerande reklam

I anslutning till frågan om pornografisk bild torde det vara av intresse att studera den rättsliga regleringen av könsdiskriminerande reklam utifrån kvinnorättslig utgångspunkt. Det är då lämpligt att börja med att försöka fastställa vad som menas med könsdiskriminerande reklam. Detta spörsmål har föranlett konsumentombudsmannen att tillsätta en arbetsgrupp som fått i upp-

drag att "söka kartlägga företeelsen könsdiskriminerande reklam och uppställa kriterier för bedömning av sådan reklam".

Vad är könsdiskriminerande reklam?

Arbetsgruppen tillsattes under senare delen av 1974 och avgav rapport i april 1975. Gruppen utgick från följande definition av könsdiskriminerande reklam:

A Framställning som beskriver kvinnan eller mannen på ett sätt som är oförenligt med kravet på mänsklig värdighet och principer om de enskilda människornas lika värde och lika rättigheter oavsett kön.

I enlighet härmed skall som könsdiskriminerande reklam betraktas framställning som spelar på könsfördomar och myter, t ex

- 1 Framställning som beskriver kvinnors eller mäns sociala, ekonomiska eller kulturella roller på ett sätt som strider mot principen om kvinnors och mäns lika värde i dessa sammanhang.
 - 2 Framställning som beskriver kvinna eller man såsom mindre kunnig eller mindre begåvad än person tillhörande det andra könet eller såsom mindre kapabel eller lämpad att fullgöra uppgifter som inte är fysiologiskt sett könsbundna.
- B** Framställning som schabloniserar det ena könets personlighetsdrag, färdigheter, utseende eller sociala roll i familje- och arbetslivet på ett sätt som kan antas motverka strävandena i samhället att förverkliga den grundläggande målsättningen om könsens jämställdhet.

Under A hänfördes bilder och texter i sex- och pornografireklam, eftersom de ger uttryck för kvinnan som objekt och vara. Kvinnans enda funktion är att behaga mannen och därigenom blir hon underordnad honom. Detta uppfattas av arbetsgruppen såsom stridande mot principen om kvinnans och mannens lika värde i sociala sammanhang. Samma uppfattning hade arbetsgruppen vad gällde "blickfångs"-reklamen. En halvnaken kvinna användes ofta som blickfång för produkter utan någon närmare an-

knytning till desamma. Även dessa annonser strider mot principen om människors lika värde.

De reklamtyper som faller under B är olika schabloner såsom att kvinnor skall vara unga och sköna, kvinnor skall putsa fönster och laga mat, flickor skall leka med dockor och pojkar med bilar o s v. Denna reklam ger uttryck för gamla traditionella familjemönster, vilka kan tjäna som en effektiv spärr för förverkligandet av könens jämställdhet och kvinnans frigörelse.

I det följande begränsar vi oss till den typ av reklam som kan hänföras under A. Finns det någon möjlighet att med nu gällande rätts hjälp förhindra dylik reklam?

Otillbörlig marknadsföring

En lagbestämmelse som är tänkbar att använda i kampen mot könsdiskriminerande reklam är 2 § i marknadsföringslagen (1975:1418). Den stadgar att marknadsdomstolen kan förbjuda näringsidkare att vid marknadsföring av en vara eller tjänst göra reklam på ett sätt som strider mot god affärssed eller på annat sätt är otillbörlig mot konsumenterna. Denna bestämmelse fanns även i den tidigare lagen (1970:412) om otillbörlig marknadsföring (1 §).

I början av år 1976 yrkade KO med stöd av ifrågavarande bestämmelse att marknadsdomstolen skulle förbjuda användandet av en annons med en bild som KO uppfattade som könsdiskriminerande. Annonsens övre tredjedel upptogs av en bild av en kvinnas nakna överkropp, fotograferad snett bakifrån. På kvinnans rygg hade bokstäverna CRC sprayats. Annonsen i övrigt upptog bl a rubriken "mekanikerns bästa hjälp" och följande text: "Alla löjliga små irritationsmoment på Er bil som Ni kan reta ihjäl Er på skall Ni spraya med CRC 5.56. Spraya på tändstift, tändspole och på fördelardosa om bilen inte vill starta. Och det är inte bara bilen som fungerar bättre: elektriska hushållsmaskiner, symaskiner, cyklar m m CRC 5.56 motverkar fukt, rost, oxidering, smuts, gnissel och friktion." Bredvid denna text fanns en produktförpackning avbildad.

Annonsen kritiserades av KO, därför att en kvinnas nakna överkropp använts enbart som blickfång för annonsen och som affisch för produktnamnet. Detta, liksom den omständigheten att

annonsen som helhet gav intryck av att jämställa kvinnor med hushållsmaskiner och andra objekt, måste betraktas som diskriminering av kvinnan. Det diskriminerande i annonsen förstärktes ytterligare genom att företagets initialer sprayats på den nakna kvinnoryggen. Bilden associerade därigenom till brännmärkning och liknande förfaranden. KO gjorde gällande att marknadsföringslagens generalklausul borde kunna användas på annonser som på ett flagrant sätt strider mot uppfattningen om människors lika värde oberoende av kön och därmed mot rådande sociala värderingar. Annonsen har därmed en sådan utformning att den i förhållande till kvinnliga läsare och köpare av produkten var att anse som *otillbörlig*. Den *stred mot god affärs-sed*. Därtill kom också att annonsen enligt KO:s mening kunde uppfattas som kränkande inte bara för kvinnan utan också för de konsumenter som den riktade sig till. Genom att en naken kvinna använts som blickfång för annonsen och som affisch för produkt-namnet sköts varan i bakgrunden. Därigenom hade annonsen blivit klart *osaklig*. Syftet med bilden av den nakna kvinnan var att vädja till läsarnas erotiska intresse. Detta jämte att annonsen genom sin osaklighet måste anses strida mot grundtanken i de regler om vederhäftighet som uppställs i artikel 4 i Internationella Handelskammarens Grundregler för Reklam, gjorde att KO uppfattade annonsen såsom otillbörlig i marknadsföringslagens mening.

Motparten (och Svenska Annonssörers Förening) förfäktade, att marknadsdomstolen inte var behörig att pröva ett ärende, som gällde könsdiskriminering. Två anledningar till varför marknadsföringslagen inte kunde användas i detta sammanhang anfördes.

Man gjorde gällande att en könsdiskriminerande bild angrep vissa ideella, inte kommersiella skyddsintressen. Arten av intresseangrepp var densamma oavsett var bilden förekom, t ex om den var intagen i redaktionell text, i icke kommersiell reklam eller i kommersiell reklam. Bedömningen av om bildmässig framställning var tillbörlig eller inte från könsdiskrimineringssynpunkt gällde frågan om yttrandefrihetens gränser i ett visst avseende. Förekom den bildmässiga framställningen i tryckt skrift skulle bedömningen ske enligt tryckfrihetsförordningens regler, närmare bestämt bestämmelserna i den s k brottskatalogen i 7 kap

tryckfrihetsförordningen. Man hänvisade till rasdiskriminering, som i den mån sådan förekommit i tryckt skrift, regleras i tryckfrihetsförordningen (17:4 12 p). Men det finns inte motsvarande reglering i tryckfrihetsförordningen vad gäller könsdiskriminering!

Men marknadsdomstolen fann, att denna invändning skulle kunna ha fog för sig endast om annonsen bedömts innehålla ett blandat meddelande, d v s ett budskap som hade både ett opinionsbildande och ett kommersiellt syfte. Under sådana förhållanden skulle det opinionsbildande inslaget bedömas enligt tryckfrihetsförordningen medan återstoden, liksom rent kommersiella framställningar, skulle falla utanför det rättsområdet. Vad angick den aktuella annonsen var det emellertid inte möjligt att konstatera förekomsten av dels ett budskap med syfte att förmedla en viss kvinnosyn till läsarna dels ett meddelande med syfte att främja avsättningen av produkten. Här var således inte fråga om ett blandat meddelande; tvärtom var det uppenbart att annonsen hade ett alltigenom rent kommersiellt syfte. Tryckfrihetsförordningen hindrade följaktligen inte att annonsen prövades enligt marknadsföringslagen. Genom detta ställningstagande hade man alltså kommit så långt som att marknadsföringslagen i och för sig var tillämplig på könsdiskriminerande reklam.

Den andra invändningen gällde den åberopade paragrafen (2 § i nuvarande lag). Man framhöll att man med stöd av generalklausulen inte kan upprätthålla sådana regler om god affärssed som har annat syfte än att skydda konsumenter just i denna egenskap. I det aktuella ärendet var det inte alls fråga om att skydda kvinnor såsom konsumenter utan att tillgodose deras rätt såsom kvinnor och likaberättigade medborgare.

På denna invändning svarade marknadsdomstolen i sitt avgörande med att var för sig diskutera rekvisiten "god affärssed" "mot konsumenterna" och "på annat sätt otillbörlig".

Marknadsdomstolen fann, att kvinnan i annonsen utnyttjats på ett sätt som förringade hennes mänskliga värdighet. Detta ansåg domstolen könsdiskriminerande, och den uppfattning om kvinnan som därigenom förmedlades överensstämde inte med rådande värderingar i samhället. Detta betydde att domstolen uppfattade annonsen som stridande mot god affärssed. Men frågan var om god affärssed hade en speciell innebörd i mark-

nadsföringslagen, dvs att det endast var fråga om god affärssed gentemot konsumenterna. Domstolen fann att man inte kunde upprätthålla sådana regler om god affärssed som har annat syfte än att skydda konsumenter (och näringsidkare). Domstolen uttalade sig på följande sätt:

”Med utgångspunkt häri är det inte möjligt att rikta ett förbud enligt marknadsföringslagen mot bolaget endast på den grunden att den aktuella annonsen är könsdiskriminerande. Vad som skulle uppnås därmed vore inte ett skydd för kvinnan som konsument eller näringsidkare utan ett skydd för hennes integritet som kvinna.”

Det tredje rekvisitetet ”på annat sätt otillbörlig” diskuterade marknadsdomstolen utifrån KO:s åberopande, att annonsen genom sin osaklighet stred mot de krav på vederhäftighet som måste ställas på reklam. Domstolen anförde:

”Annonsen torde främst vara riktad till män, och syftet med bilden av den nakna kvinnoryggen synes ha varit att dra till sig tilltänkta konsumenters uppmärksamhet. Det är troligt att effekten på konsumenterna också var den avsedda. Naturligtvis är en åtgärd varigenom marknadsföraren inlemmar helt ovidkommande moment i sin reklam ägnad att göra denna mindre saklig. Det är dock inte rimligt att ställa kravet på saklighet så högt att varje förfarande av nyssnämnt slag skall medföra att förbud meddelas mot marknadsföringen. För att så skall ske bör krävas att åtgärden är ägnad att vilseleda konsumenterna i något hänseende, såsom t ex genom att förmedla ett intryck av att tobaksrökning är någonting friskt och sunt. Ett sådant vilseledande är enligt marknadsdomstolens uppfattning inte förbundet med den aktuella annonsen.”

Följden blev att marknadsdomstolen lämnade KO:s talan helt utan bifall. Detta rättsfall har varit prejudicerande och marknadsdomstolen avgör inga frågor rörande könsdiskriminerande reklam längre.

Kvinnorättslig värdering

Det ser sannerligen dystert ut att med hjälp av rättslig reglering förhindra könsdiskriminerande reklam. De lagregler som man skulle kunna använda, anses inte tillämpliga av domstolarna. Dessa som skulle kunna få karaktär av jämställdhetsregler, får behålla sina ursprungliga (snäva) tillämpningsområden. Att med hjälp av BrB 16:11 ingripa mot pornografisk bild som är ägnad

att väcka anstöt ur diskrimineringssynvinkel skulle vara ett kvinnovänligt agerande av domstolen. Detsamma skulle en tillämpning av 2 § marknadsföringslagen mot könsdiskriminerande reklam vara.

Domstolen i det ovan redovisade avgörandet menade således, att könsdiskriminerande reklam endast kränker den ifrågavarande kvinnans integritet som kvinna och den ser inte på verkningarna av denna diskriminering och dess betydelse i ett större sammanhang. Genom att endast ta i beaktande den enskildes integritet har domstolen avlägsnat sig från det verkligt centrala, nämligen *att alla kvinnor i egenskap av konsumenter känner sig diskriminerade*, därför att de i reklamsammanhang framställs på ett sätt som är kränkande för deras egenvärde.

Man kan också kritisera domstolens uppfattning om att könsdiskriminerande reklam visserligen är osaklig men för den skull ej otillbörlig, d v s vilseledande. Könsdiskriminerande reklam i sig själv är till sitt innersta väsen grovt vilseledande!

Som förhållandena nu är torde man kunna säga, att svensk rätt är i avsaknad av rättslig reglering rörande könsdiskriminerande reklam. Jämställdhetskommittén har påbörjat en särskild utredning rörande lagstiftning mot könsdiskriminerande reklam. Vidare har yttrandefrihetskommittén erinrats om problemet att skapa förutsättningar för ingripanden mot könsdiskriminerande reklam.

Man kan alltså inte förvänta någon rättslig reglering av detta för kvinnor (och män) så viktiga problem på ännu flera år.

Sammanfattning

Kvinnans rättsliga ställning har ovan relaterats till hennes placering inom den reproduktiva respektive den produktiva sfären. De rättsregler som anknyter till kvinnan såsom barnafödande och vårdnadshavare har analyserats inom ramen för det juridiska regelsystem som brukar kallas det familjerättsliga. De regler som faller inom denna ram har sedan gammalt uppfattats såsom varande av speciellt intresse för kvinnor. Detta framkommer inte minst vid ett studium av förarbeten av olika slag (familjestödsutredningen, familjelagssakkunnigas delbetänkanden m m). Även om man nu inte längre betraktar de familjerättsliga reglerna såsom kvinnospecifika i vidsträckt bemärkelse, (det finns endast ett fåtal regler som är öppet relaterade till kvinnokön se t ex GB 7:3 o 4) har de utnyttjats i jämställdhetsdebatten. Detta gäller framförallt reglerna om underhållsbidrag vid äktenskapsskillnad, underhållsbidrag till barn samt vårdnadsreglerna. Den jämställdhetsideologi som där kommer till uttryck är till stor del uppbyggd på könsrollsargument. Mannen skall i större utsträckning ha vårdnaden om barn eller om så inte blir fallet kunna vidkännas lättnader i sin underhållsskyldighet gentemot barnet. Kvinnan å sin sida förutsättes förvärvsarbета i långt högre utsträckning än nu och på så sätt att hon blir självförsörjande, dvs blir mer lik mannen i detta avseende. Men en överlag knapp arbetsmarknad, med många dåligt utbildade kvinnor, med kvinnor i låglöneyrken och kvinnor som övervägande deltidsarbetande kommer en dylik inriktning av jämställdhetsarbetet att åtminstone under en tämligen lång övergångsperiod att slå negativt mot många kvinnor. Jämställdhetsarbetet bygger på en tänkt social situation avseende kvinnors förvärvsarbete, vilken nu inte är förhanden. Troligt är att det kommer att dröja lång tid, innan den

är förverkligad (om ens någonsin). Förändringen av mannens könsrollsmönster avseende utökad vårdnad av barn är även den en förändring på sikt. Men den stora skillnaden mellan de eftersträfvade förändringarna i kvinnans respektive mannens könsrollsmönster är att kvinnans gjorts direkt avhängig av ekonomiska faktorer (exv minskat underhållsbidrag), medan någon sådan "sanktion" inte drabbar mannen i samband med det jämställdhetsarbete som har till syfte att förändra mannens könsroll. Den som drabbas av svårigheterna med detta arbete är i stället kvinnan. Jämställdhetsåtgärder inom denna sfär (männen skall i fler fall bli rättsliga vårdnadshavare (ensamma eller tillsammans med kvinnan), reducering av underhållsbidragen till barn m m) medför i princip endast fördelar för mannen utan motsvarande uppoftningar, medan kvinnan skall fostras att bli "jämställd" med pekfingerattityden "det är varje människas rättighet att få lov att försörja sig själv och inte ligga någon annan enskild individ till last". Detta kan medföra att kvinnan för att främja jämställdheten exempelvis måste vidkännas en anseelig standardsänkning i samband med en äktenskapsskillnad efter ett mångårigt äktenskap, under vilket kvinnan varit hem- eller deltidssarbetande.

Det socialrättsliga regelsystem, som berör kvinnan i den reproduktiva sfären, speglar konjunktursvängningar samt arbetsmarknadspolitiska överväganden i rätt stor utsträckning. 1930-talets befolkningskris gav upphov till vår första egentliga familjerättsliga socialpolitik. Olika stödåtgärder sattes in för barnfamiljer t ex barnbidrag. Man försökte på olika sätt göra det attraktivt att föda barn. När sedan kvinnan behövdes på arbetsmarknaden förändrades inriktningen av de sociala stödåtgärderna till att omfatta t ex byggandet av daghem. De familjerättsliga sociala förmåner som finns i dag är anpassade till den förvärvsarbetande barnafödande kvinnan t ex föräldrapenningen, som får något reellt värde för kvinnan först då hon har inkomst av förvärvsarbete. Det ringa värde som tillerkännes den barnafödande kvinnan i samband med tjänstgöringstid och befordringsgång samt arbetstid över huvud utgör i förening med den dåligt utbyggda kommunala barnomsorgen troligen förklaringen till att födelse-talen har sjunkit så kraftigt de senaste åren. Kvinnans ökade förvärvsdeltagande motsvaras inte av en ökad för kvinnan posi-

tiv reglering av hennes reproduktiva funktion. I stället hänvisas i allmänna ordalag till mannens ökade hem- och familjeansvar, men så länge detta uteblir, blir kvinnorna dubbelarbetande, vilket de givetvis inte orkar med i längden. Kanske även den medvetet förda rättspolitiska linjen om förändringen av kvinnans könsrollsmönster i riktning mot ett ökat förvärvsarbetsdeltagande leder till, att en del kvinnor ikläder sig den för mansrollen karakteristiska inställningen till förvärvsarbete i vilken det inte finns utrymme för barnafödande. Om en sådan kvinna av hänsyn till arbetet väljer att inte föda barn, trots att hon i och för sig vill detta, har jämställdhetssträvandena slagit snett. En kvinna, som vill "göra karriär", skall inte behöva göra detta på mannens villkor. Förvärvsarbete skall inte behöva utesluta barnafödande liksom inte barnafödande skall behöva utesluta förvärvsarbete.

Det arbetsrättsliga området (lagstiftning och förarbeten) är i motsats till det familjerättsliga föga "kvinnoorienterat". Som tidigare framhållits tjänstgör lagstiftningen på detta område som en ram för tillkomna avtal och anvisningar. Den diskussion som har förts utifrån exv MBL, främjandelagen och arbetsmiljölagen har varit utpräglat "könsneutral" och därmed till övervägande del på mannens premisser. Undantaget är då jämställdhetsförslaget som direkt behandlar frågor om jämställdhet. Som tidigare framhållits torde förslaget kunna kritiseras just för att vara alltför neutralt och systemtroget samt präglat av mäns teori- och begreppsbedömning som exempelvis förbud mot särbehandling som en huvudregel samt särbehandling, som tillåten endast om den är "ofrånkomlig för att tillgodose ett särskilt intresse som inte rimligen bör vika för intresset av jämställdhet".

Den arbetsrättsliga sociallagstiftningen bygger helt på rekvisitet "inkomst av förvärvsarbete" och kommer därför att slå negativt för många kvinnor som är deltidsarbetande eller befinner sig i låglöneyrkena. Särskilt de kvinnor som har kort deltid (liksom givetvis de hemarbetande kvinnorna), kommer att "känna av" detta rekvisit, genom att de i stor utsträckning kommer att falla utanför den socialrättsliga förmånslagstiftningen och avtalsregleringen.

Den reglering som rör undervisning och utbildning har betydelse för kvinnan närmast i förhållande till hennes produktiva funktion. Klart är att kvinnor i genomsnitt har en lägre utbildning

än män, att de i högre grad än män väljer utbildningsvägar som är korta och leder fram till yrken som saknar avancemangsmöjligheter och att de endast i liten utsträckning ägnar sig åt forskning. Att endast betrakta detta som en könsrollsfråga är en alltför snäv probleminriktning. Detta gäller speciellt inom forskningen, som sedan gammalt är präglad av en manligt dominerad teorbildning och probleminriktning. Den forskningsinriktning och den metod som kallas kvinnoforskning försöker bryta den traditionella uppfattningen om vad som är vetenskap, vilken metod man använder för ett vetenskapligt arbete och vilket område som är av intresse ur vetenskaplig synvinkel och därigenom locka kvinnor att forska med för dem mer stimulerande forskningsuppgifter.

Kvinnan som sexualobjekt kan inte analyseras utifrån vare sig kvinnans reproduktiva eller produktiva funktion, även om det är givet att uppfattningen av kvinnan som sexualobjekt påverkar henne i båda funktionerna. Detta ämne har i den rättsliga regleringen uppfattats som i hög grad kvinnoorienterat kanske i alltför hög grad. Prostitution och våldtäkt är i lika stor utsträckning företeelser som rör männen. Dessa problem har livligt debatterats i massmedia de senaste åren. Stor enighet torde råda inom alla kvinnoorganisationer att kvinnan måste ha ett i förhållande till nutida lagreglering förstärkt skydd i dylika situationer vare sig det är fråga om våldtäkt och kvinnomisshandel eller pornografisk bild och könsdiskriminerande reklam. Uppfattningen av kvinnor som endast ett sexualobjekt tjänar som en effektiv spärr för alla strävanden efter frigörelse och jämställdhet.

De ovan behandlade "kvinnoområdena", kvinnan och utbildning, kvinnan och försörjning, kvinnan och barn samt kvinnan som offer för våld, är givetvis inte de enda. Flera viktiga regelkomplex av betydelse för kvinnan har inte behandlats här såsom internationellt privaträttsliga regler om giftermål, äktenskapskillnad, bodelning och vårdnad, vidare de namnrättsliga reglerna, de offentlighetsrättsliga reglerna om valkretsindelning och mandatberäkning vid kommun- och landstingsval liksom riksdagsval, de skatterättsliga reglerna som endast behandlats översiktligt här m fl regelkomplex. Avsikten med den gjorda framställningen har varit att i någon mån "synliggöra de empiriska håll" (se s 13 ovan) avseende kvinnans rättsliga ställning som finns i och med

att gängse juridisk forskning inte använder en metod, där detta syfte är det primära och att framställningen kan stimulera till ytterligare "synliggöranden" samt till en engagerad rättspolitisk debatt om kvinnors rättsställning i olika avseenden.

Sakregister

- Abort 165
- Abortlagstiftning 132
- Affärsbiträde 102
- Aganderätt 147
- Aktiv jämställdhet 118
- Allmän ordningsstadga 176, 184
- Allmänna barnbidrag 152, 161
- Allmänt avlöningsavtal (AST) 145
- Angivelse 172
- Angivelsebrott 174
- Anställning 20
- Anställningsfrämjande åtgärder 23, 104 f, 117
- Anställningsförhållande 51
- Anställningsskydd 52, 108, 115, 120
- Anställningstrygghet 20, 59, 125
- Anständighetskänsla 188, 192
- Anvisning 109
- Arbetsarkivstyrelsen 107
- Arbetsbrist 116
- Arbetsdomstolen 119
- Arbetsförmedling 118
- Arbetsgivare 24, 28
- Arbetshinder 117
- Arbetskraftdeltagande 100 f
- Arbetslös kvinna 59
- Arbetslöshet 20, 58, 117
- Arbetslöshetsförsäkring 127
- Arbetslöshetskassa 125
- Arbetslöshetsskydd 66
- Arbetslöshetstal 100, 103
- Arbetsmarknadsförsäkring 80
- Arbetsmarknadspolitik 117
- Arbetsmarknadsutbildning 46, 128 f
- Arbetsmarknadsverket 118
- Arbetsmiljö 111
- Arbetsmiljöavtal 113
- Arbetsmiljölag 104 f, 142
- Arbetsplatsombud 120
- Arbetsskada 96, 122
- Arbetsskadeförsäkring 96
- Arbets sökande 25
- Arbetslagare 25
- Arbetsstidsförkortning 122
- Arbetsstillfredsställelseregion 106
- Arbetsvillkor 125, 127 f, 129
- Arv 80, 94
- Arvsbeskattning 95
- Arvsrätt 61, 94
- Ateoretisk jämställdhetsprincip 31
- ATP 66, 97, 124
- ATP-grundande sjukpenning 73
- ATP-pension 74
- ATP-poäng 56
- Attitydförändring 20
- Attitydpåverkan 29
- Avdrag för underhållsbidrag 153
- Avdrag för försäkringspremier 78
- Avdrag för lön till maken 78
- Avdrag för underhåll till eget barn 78
- Avgångsbidrag 57, 129
- Avgångsbidragsförsäkrad 125
- Avgångsbidragsförsäkring (AGB) 144
- Avgångsersättning (AGE) 57, 125, 129, 144
- Avskedande 21
- Avtalsgrupplivförsäkring (AGL) 145
- Avtalsgruppsjukförsäkring, (AGS) 57, 125, 129, 143
- Avtalsreglering 83, 97, 125, 129, 142
- Barn i äktenskap 147
- Barn utom äktenskap 147
- Barnafödande kvinna 132
- Barnavårdscentral 21, 132
- Barnavårdsdag 175
- Barn avårdsnämnd 158, 175
- Barnflicka 101 f, 103

- Barnmisshandel 174
 Barnomsorg 20, 110, 132
 Barnpension 77
 Barnprostitution 183
 Barnstugan som socialt system 50
 Barnstugeutredningen 49, 159
 Barn tillsyn 100, 117, 162
 Barntillägg 54, 74
 Barnuppföstran 147
 Befordran 20
 Begåvningsstyp 49, 51
 Behovsprövat tillägg 53 f
 Bidragsförskott 151 f, 157, 160
 B-inkomster 78
 Blickfångs-reklam 196
 Bodelning 90
 Boendeförhållande 151
 Bordellverksamhet 176, 179 f
 Bostadsbidrag 81 f, 161
 Bostadsvillkor 162
 Bosättningslån 82

 Dagsbot 69
 Daghemsavgift 160
 Dagpenning 56
 Dagpenning från arbetslöshetskassan 125
 Delegationen för jämställdhet 23
 Delpension 143
 Deltidsanställd 122
 Deltidsarbete 58 f, 100, 110, 123
 Deltidsarbetande kvinnor 68, 71, 123
 Den totala hälsoaspekten 105
 Deskriptiv 47
 Diskriminering 17, 20, 28, 190, 192 f, 200
 Dold diskriminering 12
 Dold könsrelatering 51

 Efterlevandelivränta 97
 Ekonomisk jämlikhet 85 f
 Elevvård 37
 Emperisk 30, 48
 Emperiska "hål" 13
 Enskild egendom 71, 90
 Erkända arbetslöshetskassor 127

 Fackförening 59
 Facklig förtroendeman 104, 109
 Facklig förtroendeperson 119
 Facklig organisation 108, 113, 118
 Facklig verksamhet 120
 Fackliga organ 108

 Fackorganisation 119
 Familjebidrag 81
 Familjebidragskungörelsen 81
 Familjebidragslagen 81
 Familjebildning 20
 Familjelagssakkunniga 64 f, 86, 151 f
 Familjelivränta 98
 Familjepenning 82
 Familjepension 84, 97 f, 143
 Familjepolitiska kommittén 159 f
 Familjepolitiskt program 113
 Familjestödsutredning 110
 Fastställa faderskap 154, 158
 Feminism 15
 FN:s deklaration om avskaffande av diskriminering av kvinnor 19
 Folkhögskola 46
 Folkpension 74, 97 f
 Folkskola 32
 Formell jämställdhet 12, 91
 Formell likställighet 153 f, 155
 Formell särbehandling 11, 48, 74, 108
 Formella regler 12
 Formellt könsneutrala 136, 172
 Formellt relaterade till kvinnokön 135
 Forskning 40 f
 Fortsatt högskoleutbildning 41
 Fosterskada 107
 Fri läkarvård 21
 Fri spridningsrätt 188
 Frigörelse 32, 99, 196
 Frihetskränkande otukt 166
 Fritidshemsverksamhet 159
 Frivillig sjukpenningförsäkring 74
 Fruktsamhet 131
 Franskild kvinna 69, 80, 84, 88
 Franskilda hemarbetande 58, 99
 Färdighet 35, 40
 Födelsekontroll 133
 Förhållningsregel 10
 Förhållningssätt 10
 Förlossning 132
 Förlust av underhåll 83
 Förmyndarrätt 60
 Förmånstagarförordnande 84
 Förordningen om jämställdhet i statlig tjänst 12
 Försköleverksamhet 159
 Försköllärare 102
 Försäkringskassa 125, 136, 139, 161
 Försörjaransvaret 99
 Försörjarbegrepp 63, 68

- Försörjarregel 69
 Försörjningsplikt 54, 71, 85
 Förtidspension 73, 75 f, 81, 92, 125
 Förvaltningsrätt 61
 Förvärvsarbete 99
 Förvärvsavgift 79
 Förvärvsintensitet 100
 Föräldraförsäkring 81, 110
 Föräldraledighet 108, 122, 125
 Föräldrapenning 73, 128, 135
 Föräldrapenning vid barns födelse 136
 Föräldrapenning vid tillfällig vård av barn 136

 Gemensam vårdnad 149 f
 Gifta hemarbetande 58
 Gifta sammanboende 99
 Gifto rätt 69, 87, 90, 94
 Gifto rättsgemenskap 69, 80
 Gifto rättsinstitut 69
 God affärssed 197
 Gravid kvinna 107
 Graviditetsledighet 108
 Grundskola 33, 101
 Grundskoleutbildning 103
 Gymnasielinje 34
 Gymnasieskola 34, 53, 102, 104

 Handikappade hushåll 76
 Handikappersättning 74
 Havandeskap 132, 139
 Heltidsarbete 58, 99
 Hemarbetande 58, 71, 80, 123, 126, 136 f, 138
 Hemarbetande kvinna 67 f, 98
 Hemarbete 58
 Hemmamekaförsäkring 71 f, 80, 136
 Herrtidning 187, 191
 Homosexuella övergrepp 166
 Husföreståndarinna 81
 Hushållsarbete 75
 Hushållsgäld 71
 Husligt arbete 102
 Hustrulön 72
 Hustrumisshandel 171
 Hustrutillägg till folkpension 74, 77, 80, 99
 Hälsorisk 105 f
 Högskolan 38 f
 Högskolelag 40
 Högskoleutbildning, fortsatt 41
 Högstadiet, grundskolan 33

 ILO-konvention 114
 Inackorderingstillägg 53
 Indirekt diskriminering 12
 Individuell jämställdhet 28
 Industrins och handelns tilläggs pensioner för tjänstemän och arbetsledare 84, 126, 143
 Informationsfrihet 193
 Inkomst av förvärvsarbete 72, 74
 Inkomstprövat tillägg 53
 Inkomstprövning 160
 Intjänandeår 122
 Invaliditet 20, 75
 Invaliditetsbedömning 76

 Jämlikhet 66
 Jämställdhet 26, 28, 191 f, 196
 Jämställdhet i arbetslivet 25
 Jämställdhet i äktenskap 66
 Jämställdhetsarbete, officiellt 68
 Jämställdhetsargumentation 29
 Jämställdhetsavtal 113 f
 Jämställdhetsdebatt 16
 Jämställdhetsdelegationen 23
 Jämställdhetsdokument 17
 Jämställdhetsförordningen 45
 Jämställdhetsförslag 118
 Jämställdhetsjuridik 22
 Jämställdhetskommittén 24, 200
 Jämställdhetslag 19, 26
 Jämställdhetsombud 19, 24, 28
 Jämställdhetsprogram 35 f, 42, 47, 113
 Jämställdhetsregler 12, 200
 Jämställdhetsrätt 22

 Klasskampsanalys 15
 Kollektivavtal 21
 Kollektiv jämställdhet 28, 89
 Kommersialisering 184, 197
 Kommunal barnomsorg 159 f
 Kommunal vuxenutbildning 46
 Kommunalt bostadstillägg 74, 92
 Kompletteringspension 143
 Konsument 198
 Konsumentombudsman 195
 Konsumtionsstöd 162
 Kontaktperson 120
 Kontant arbetsmarknadsstöd, KAS 125, 129
 Kontorsyrke 102
 Konvention 18
 Konventionsförslag rörande förbud mot diskriminering av kvinnor 139

- Kooperationens tilläggspension 8+,
 126, 143
 Kopplare 176
 Koppleri 21, 179
 Kortare arbetstid 109
 KPR 98
 Kriminalvårdsstyrelsen 163
 Kunder 176, 183
 Kunskap 35, 40
 Kursval 33
 Kvalificerad positiv särbehandling 44
 Kvinnans sexuella frihet 165
 Kvinnoarbete 99
 Kvinnoarbetets innehåll 59
 Kvinnodiskriminering 18
 Kvinnofientlig 126
 Kvinnofrigörelse 14, 48
 Kvinnokontaktombud 113
 Kvinnokvotering 122
 Kvinnokvoteringsregel 27, 51
 Kvinnolön 59, 103
 Kvinnorättsforskning 14
 Kvinnorättslig värdering 47 f, 98, 168,
 184, 199
 Kvinnospecifik 27, 108 f, 133, 139
 Kvinnospecifik lagregel 11, 19
 Kvinnovänliga reformer 13, 48 f
 Kvinnovänlig lagstiftning 27, 104
 Kvinnovänlig utbildningspolitik 48
 Kvinnoöverskott 59
 Kvotering 24, 38, 45, 115
 Kvoteringsregel 19
 Könsdiskriminerande reklam 194, 200
 Könsdiskriminering 12, 17 f, 26, 117,
 148 f, 193 f, 198
 Könskampsanalys 15
 Könskvotering 38
 Könskvoteringsregel 27
 Könsligt umgänge 166
 Könsneutral 51, 71
 Könsneutrala regler 12, 95
 Könsobjekt 187
 Könsombudsman 45
 Könsrelaterad 164
 Könsrelaterad rättsregel 13
 Könsrelatering 136
 Könsroll 31
 Könsroller i skolan 36, 47
 Könsrollsfrågor 36
 Könsrollsjuridik 22
 Könsrollsteori 26
 Könssegregerad utbildning 47 f
 Könsundertryckande 194
 Lag om anställningsskydd 51, 104 f
 Lege ferenda 19
 Lex imperfecta 64
 Lika ansvar 37
 Lika lön 20
 Likalönsprincip 114
 Lika valmöjlighet 37
 Likvärdighet 28, 37, 48 f
 Livränta 80
 LKPR 98
 Låglöneyrke 71
 Långtidspermittering 125
 Lämpligt arbete 127
 Läroplan för grundskolan 36
 Måka till lantbrukare 73
 Måka till rörelseidkare 73
 Marknadsdomstol 196
 Marknadsekonomi 185
 Marknadsföringslag 196
 Marxism 15
 Massmedia 22
 Materiell jämställdhet 91
 Medbestämmande 59
 Medbestämmandeavtal 112
 Medbestämmandelag 104 f, 111
 Medlemsvillkor 125, 127 f
 Moderskap 20 f
 Myndig 61
 Myt 169
 Målmanskap 60 f, 146
 Målsägande 172
 Mödravårdscentral 132
 Narkotikamissbruk 183
 Nativitet 131
 Nedsatt skatteförmåga 79
 Negativ reell särbehandling 71
 Negativt särbehandlad 11
 Normalpensionsreglemente 84
 Normalpensionsreglemente för an-
 ställda hos kommun och landsting
 (KPR-LKPR) 126, 144
 Normativ 29
 Normativ utbildningspolitik 84
 Ny högskoleutbildning 39
 Obligatorisk socialhjälp 162
 Offentligrättslig underhållsplikt 62
 Officiellt jämställdhetsarbete 32
 Oförhindrad att ta arbete 127
 Olaga diskriminering 26, 187 f

- Omplacering 108
- Parlamentarisk kommitté 182
- Pensionering 20
- Pensionspoäng 73, 124
- Pensionstillskott 74
- Permitteringslön 124 f
- Pornografireklam 195
- Pornografisk bild 187
- Pornografisk föreställning 184
- Poseringsateljé 184
- Positiv särbehandling 11, 24, 26
- Preskriptiv 29 f
- Preventivmedel 132
- Preventivmedelslagstiftning 132
- Preventivteknik 132
- Privaträttslig underhållsplikt 62
- Prostitution 21, 175, 187, 190
- Ramavtal 112
- Ramlag 108 f, 111, 121
- Ramlagstiftning 104
- Rasdiskriminering 188, 198
- Realisationsvinstavdrag 78
- Reduktionsprincip 92
- Reell jämställdhet 12, 48
- Reell särbehandling 12, 48, 172
- Reformer, kvinnovänliga 13
- Resetillägg 53
- Riksförsäkringsverket 140, 161
- Räntvång 165
- Rätt till föräldraledighet 142
- Rätt till umgänge 152
- Rättspolitik 13 f
- Rättsteori 12
- Saklig grund för uppsägning 116
- Sambeskattning 78
- Samhällsfarlig asocialitet 175
- Samlag 165, 184
- Samlevnad 154 f
- Samlevnadsform 147
- Sammanboende hemarbetande 58
- Samvetsäktenskap 154
- Sedlighetssärskande 190, 192 f
- Semantik 29
- Semester 20, 59, 104, 121, 128
- Semesterlag 125
- Semesterledighet 121
- Semesterlön 122
- Sententia ferenda 19
- Separation mellan sammanboende 155
- Sex timmars arbetsdag 109, 121
- Sexklubbar 176, 184
- Sexreklam 195
- Sexualbrottskommittén 171
- Sexualbrottsutredningen 166, 178 f
- Sexuell atmosfär 169 f
- Sexuell frigörelse 185
- Sexuella spelets regler 170
- Sexuella övergrepp 180
- Sexualliv 147
- Sexualobjekt 164, 194
- Sexuellt tvång 164, 166
- Sexuellt tvång som är mindre grovt 166
- Sexuellt umgänge 166
- Sjukbidrag 81, 125
- Sjukbidrag från ATP 77
- Sjukbidrag från folkpensionering 75 f
- Sjukdom 20, 122, 128, 139
- Sjukpenning 71, 124 f, 134, 136
- Sjukpenningtillägg 72
- Sjukpension 143
- Sjukvård 88
- Sjukvårdsbiträde 102 f
- Sjukvårdersättning 132
- Skadestånd 83
- Skadeståndslag 83
- Skattereduktion 79
- Skattereform 78
- Skatteregler 88
- Skattesubjekt 78
- Skatteutredning 1972 78
- Skollag 35
- Skolsektorn som socialt system 50
- Skyddskommitté 113
- Skyddsombud 108
- Skyddsregler 99
- Skyltning 194
- Skälig lön 128
- Smärtfri förlossning 133
- Social missanpassning 183
- Sociala förmåner 59, 92, 124, 152
- Socialförsäkring 88
- Socialhjälp 83, 93, 177
- Socialhjälpslag 83
- Sociallagstiftning 88
- Socialutredning 175, 183
- Socialvård 175 f
- Sparavdrag 79
- Stadigvarande sammanboende 80
- Statens allmänna tjänstepensionsreglemente 84
- Statens pensionsreglemente (SPR) 97, 126, 145

- Statlig förmögenhetsskatt 79
 Statligt bostadsbidrag 161 f
 Statskommunalt bostadsbidrag 161 f
 Statstjänsteman 129
 Sterilisering 135
 Stimulansbidrag 56
 Straffverkställighet 163
 Studieförbundens cirkelverksamhet 46
 Studiehjälp 52 f
 Studieledighet 122, 125
 Studieledighetslagen 51
 Studiemedel 52 f, 93
 Studieorientering 38
 Studiesociala utredningen 57
 Studiestöd 52 f
 Studiestödsförordningen 52 f
 Studiestödslagen 52 f, 93
 Studieval 34
 Styrelserepresentation 104, 121
 Sutenör 180
 Svenska kommunförbundet 160
 Sårande av tukt och sedlighet 188 f
 Särbehandling 23, 26 f, 48
 Särbeskattning 100
 Särslagstiftning 108
 Särskild föräldrapenning 136 f
 Särskild tilläggspension 126, 130, 144
 Särskilda pensionsförmåner 74
 Särskilt vuxenstudiestöd 53
 Teoretisk argumentering 31
 Tillfälligt omhändertagande 175
 Tillsynsverksamhet 107
 Tjänstegrupplivförsäkring 57, 84, 145 (TGL)
 Tjänstegrupplivförsäkring för arbetare 126
 Tjänstegrupplivförsäkring för tjänstemän 126
 Tjänstemannayrke 101
 Tjänste- och avtalsgrupplivförsäkring 129
 Trohetsbegrepp 147
 Tryckfrihet 189
 Tryckfrihetsförordning 188, 198
 Trygghetsavtal 129
 Trygghetsförsäkring vid arbetsskada (TFA) 57, 84, 126, 130, 144
 Tvärdisciplinär 13
 Tvärvetenskaplig 13
 UHÄ 42 f
 Umgängesrätt 153, 157
 Underhåll 99
 Underhållsbidrag 87, 160
 Underhållsbidrag efter äktenskaps-skillnad 86
 Underhållsbidrag till fränskild kvinna 80
 Underhållsplikt 54, 65, 67
 Underhållsskyldighet 54, 62 f, 68 f, 80, 85, 151
 Underhållsskyldigheten vid gemensam vårdnad 151
 Underrepresenterat kön 118 f
 Undervisning 37
 Undervisningsområde 19
 Ungdomsprostitution 183
 Ungdomsutbildning 129
 Universitets- och högskoleutbildad 102
 Uppsägning 116
 Utbildning 32, 40, 51, 88, 93, 101, 117
 Utbildning, könssegregerad 47
 Utbildning, återkommande 41
 Utbildningsbidrag 128
 Utbildningsbidrag, arbetsmarknadsutbildning 56
 Utbildningssektor 36
 Utkast, till FN-konvention 18
 Utvecklingsarbete 40
 Veckopress 187
 Vuxenstudiestöd 56, 93
 Vuxenstudiestödsbidrag 56
 Vuxenutbildning 46, 51, 128 f
 Våld 164
 Våldförande 165
 Våldtäkt 164, 166, 174, 187, 190
 Vård av eget barn 56
 Vård av handikappad 56
 — sjukpension 56
 Vårdarbete 101
 Vårdbidrag 74
 Vårdnad 81, 145, 147, 151, 155
 Vårdnaden av barn 54, 145
 Vårdnaden av barn utom äktenskap 153
 Vårdnadsbidrag 72 f
 Vårdnadshavande kvinnan 145
 Vårdnadsmål 148
 Vårdnadsprocess 149, 154
 Yrkesorientering 38
 Yrkesutbildning 20

Yttrandefrihet 189, 193
Yttrandefrihetskommittén 200

Ålderdom 20

Ålderspension 92, 98, 143

Åtal 172

Åtal påkallat ur allmän synpunkt 174

Åtalsregel 166

Återbetalningspliktiga studiemedel 53

Återkommande utbildning 41

Ägnad väcka anstöt 192 f

Äktenskapsförord 71, 91

Änka 80

Änkeförsörjning 94

Änkelivränta vid arbetsskada 96

Änkepension 77, 84, 95, 99, 143

— från ATP 80

— från folkpensionering 80

Änklingspension 143

Änkor, som hemarbetande 58

Öppet könsrelaterad 11

